

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI**

**EMPERYAL MODERNLİK ve II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİ EĞİTİM REFORMLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Aziz KAYNAK

Ankara-2012

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI**

**EMPERYAL MODERNLİK ve II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİ EĞİTİM REFORMLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Aziz KAYNAK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Taşansu TÜRKER

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI

EMPERYAL MODERNLİK ve II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİ EĞİTİM REFORMLARI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Taşansu TÜRKER

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi: ..../..../....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../.....)

Aziz KAYNAK

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iv
TEŞEKKÜR	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME	16
1.1.1. Modernite, Modernizm ve Modernleşme	16
1.1.2. Modernleşme-Çağdaşlaşma-Batılılaşma	28
1.1.3 Modernleşme Kuramı	31
1.1.4. Muhafazakârlık ve Modernleşme	37
1.2. EMPERYAL MODERNLİK	44
1.2.1. Modernleşmeye Farklı Yaklaşımlar: Batı-dışı Modernlik ve Diğerleri	49
1.2.2. Rus Modernleşmesi ve Eğitim	52
1.2.2.1. “Büyük” Petro (1682-1725).....	53
1.2.2.2. Anna Ioannovna ve I. Elizabeth.....	57
1.2.2.3. Çariçe Katerina Dönemi (1762-1796)	58
1.2.2.4. I.Alexander (1801-1825)	60
1.2.2.5. I. Nikolas zamanı (1825-1855).....	61
1.2.2.6. II. Alexander (1855-1881)	62
1.2.2.7. III.Alexander zamanı (1881-1894)	65
1.2.2.8. II. Nikolas zamanı (1894-1917).....	66
1.2.3. Japonya’da Yaşanan Modernleşme	67
1.2.4. Osmanlı Modernleşmesine Genel Bakış	74
1.2.5. Osmanlı Modernleşmesinin Diğer Modernleşme Deneyimleri ile Karşılaştırılması.....	86
1.2.5.1 Rus Modernleşmesi ile Karşılaştırma	86
1.2.5.2 Japon Modernleşmesi ile Karşılaştırma.....	90

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE MODERNLEŞME ve SULTAN
ABDÜLHAMİD DÖNEMİ REFORMLARI

2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA EĞİTİMİ MODERNLEŞTİRME	
ÇABALARI	95
2.1.1. Tanzimat Öncesi Dönem: Askeri Kaygılarla Batı'ya Yönelme ve Batı'nın Üstünlüğünün Kabul Edilmesi	96
2.1.2. Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler	101
2.2. SULTAN ABDÜLHAMİD ve MODERNLEŞME	106
2.2.1. Sultan Abdülhamid'in Genel Olarak Hayatı ve Hükümdarlık Dönemi	106
2.2.2. Sultan Abdülhamid'in Modernleşmeye Bakışı ve Emperyal Modernlik ..	111
2.2.3. Abdülhamid Dönemi Eğitimine Genel Bakış.....	116
2.3. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM ÖRGÜTLENMESİ	122
2.3.1. Merkez Teşkilatı.....	122
2.3.2. Maarif Taşra Teşkilatı	125
2.3.2.1. Vilayet Maarif Müdürlükleri	126
2.3.2.2. Vilayet Maarif Meclisleri	127
2.4. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM KADEMELERİNDE	
MEYDANA GELEN DEĞİŞİM.....	128
2.4.1. İlköğretim (Sıbyan Okulları ve İbtidailer).....	130
2.4.2. Ortaöğretim	135
2.4.2.1. İdadiler.....	136
2.4.2.2. Sultaniler.....	138
2.4.3. Yüksekokullar	143
2.4.3.1. Mülkiye Mektebi	144
2.4.3.2. Hukuk Mektebi	148
2.4.3.3. Mülkiye Baytar Mektebi.....	148
2.4.3.4. Darülfünun.....	148
2.4.3.5. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane	150
2.4.4 Meslek ve İhtisas Okulları.....	151
2.4.4.1. Sanat Okulları	151

2.4.4.2. Kız Sanayi Mektepleri	151
2.4.4.3. Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi.....	152
2.4.4.4. Mekteb-i Fünun-u Maliye (1878)	152
2.4.4.5. Ticaret Mektebi (1882)	153
2.4.4.6. Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi (1887).....	153
2.4.4.7. Gümrük Darüttalimi (1892).....	154
2.4.4.8. Aşı Memurları Mektebi (1892).....	154
2.4.4.9. Polis Dershanesi (1889).....	154
2.4.4.10.Elsine Mektebi (Lisan Okulu)	155
2.4.4.11. Darülhayr-i Ali.....	155
2.4.4.12. Sanayii Nefise Mektebi 1297 (1881).....	156
2.4.5. Özel (Hususi) Okullar	156
2.4.5.1. Darüşşafaka.....	157
2.4.5.2. Zadeğân Mektebi (1880-1908)	157
2.4.5.3. Şehzade İptidaisi.....	158
2.4.5.4. Sağır, Dilsizler ve Körler Okulu (1889)	158
2.4.5.5. Mekteb-i Hamidiye (1882)	159
2.4.5.6. Numune-i Terakki (1884)	160
2.4.5.7. Mekteb-i Osmanî	160
2.4.5.8. Rehber-i Marifet	161
2.4.5.9. Ravza-i Terakki (1885).....	161
2.4.5.10. Fenn-i Mimari Mektebi.....	162
2.4.5.11. Mekteb-i Edeb	162
2.4.5.12. Aşiret Mekteb-i Hümayunu	163
SONUÇ.....	166
KAYNAKÇA.....	176
ÖZET.....	187
ABSTRACT.....	188

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
İ.DUİT	: İradeler, Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Y.PRK:AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller

TEŞEKKÜR

Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında yaşanan modernleşme konusu Türk idare ve eğitim tarihinin incelenmesi gereken önemli alanlarından biridir. Bu alanda yapılacak çalışmaların, hem Türk kamu yönetiminin hem de Türk eğitim sisteminin nasıl örgütlenebileceği konusunda güncel meselelere tarihi bir bakış açısı sunacağı kanaatindeyim.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, konunun seçiminde ve tüm aşamalarında değerli katkılarıyla bana yol gösteren saygıdeğer hocam Doç. Dr. Taşansu Türker'e, desteklerini esirgemeyen sayın Prof. Dr. Birgül Ayman Güler'e, elbette ki, bu uzun süreçte her zaman benim yanımda olan ve güç veren değerli eşim Kübra (Özker) Kaynak'a teşekkürü bir borç bilirim.

Aziz KAYNAK

Ankara, 2012

GİRİŞ

GİRİŞ

Geçmişten günümüze dünyanın farklı toplumlarını derinden etkileyen ve halen devam eden modernleşme sürecinin, dünya siyasi tarihinin en önemli devlet örgütlenmelerinden biri olan imparatorluklar üzerindeki etkisi, incelenmesi gereken önemli araştırma alanlarından biridir. Bu konunun önemi modernleşme teorisinin modern olmayan toplumların nasıl modernleşebileceklerine ilişkin iddia ettikleri ile imparatorluklarda yaşanan modernleşme gerçekliği arasında ortaya çıkan farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Modernleşme Batı toplumunda Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilali ve her şeyden önemlisi Endüstri Devrimiyle ortaya çıkan köklü, politik, toplumsal, ekonomik ve moral değerler dünyasının değişimidir.¹ Bu süreç sonunda tarihin belli bir döneminde Batı Avrupa ve daha sonra Kuzey Amerika dünyanın diğer bölgelerine göre daha üstün bir konum kazanmıştır.

II. Dünya savaşı sonrası dönemde geliştirilen modernleşme kuramı homojen olmamakla birlikte Batılı sosyal bilimcilerin Batı dışı toplumlara bakışını ortaya koymuştur. Bu kuram modernleşmeyi Batı'ya özgü bir süreç olarak açıklamaya çalışmış ve dünyanın geri kalanını, Batı'nın peşinde, onu yakalamaya çalışan modernleşmemiş yapılar olarak ifade etmiştir. Modernleşme ile Batılılaşmanın aynı olduğunu iddia ederek, sağlanan bu üstünlüğün değişmez bir veri olduğunu ifade etmiştir.

Bununla beraber, modernleşmenin yaşanılan çağın gereklerine uygun hareket etme, güncel olanın gereklerini yerine getirme olarak ele alınması durumunda, Batı dışında bulunan dünyada da bu yönde önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Dünya sisteminde gücün Batı Avrupa'da toplandığı dönemde dünyanın geri kalanında Rus, Osmanlı, Japon, Çin, Avusturya-Macaristan gibi tarihi, geleneksel imparatorluklar bulunmaktaydı. Bu imparatorluklar, ulus temelli değil çok milletli yapıdaydılar, modern, demokratik yönetimlere değil hükümlerliliğin soy bağıyla taşındığı

---

¹ Ergün Yıldırım, **Hayali Modernlik**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.29–30

yönetimlere, aydınlanma değerlerine değil geleneksel değerlere sahiptiler. Bu farklılıklarına rağmen, Batı'nın üstünlüğü karşısında, geri kaldıklarını fark eden dev, merkezi-bürokratik devletler olan imparatorluklar, emperyal yapılarını korumak ve daha da ileri götürmek için bir dizi reformlara girişmişlerdir. Bu çaba, genel olarak tüm imparatorluklarda görülmektedir. Bunun nedeni, modernleşmenin varlığını sürdürme, modernleşememenin yok olma anlamına gelmesidir.

Bu reformlar daha çok ekonomik, askeri, eğitim, ulaştırma, bayındırlık gibi *teknik* alanlarda yoğunlaşmış ve “yaşanılan çağın standartlarını yakalama” açısından önemli başarılar elde edilmiştir. İmparatorluklarda ordular yeni silahlarla donatılmış, merkezden uzak topraklara demiryolları ve kara yolları ile ulaşılmış, böylece merkez ile çevre arasındaki bilgi akışı hızlanmış ve merkezi yönetimin yerel unsurlar üzerindeki etkinliği ve kontrolü artmış, açılan yeni eğitim kurumları ile Batı tarzı eğitim yaygınlaştırılmış, aynı zamanda eğitim kurumları devletin ideolojisinin taşıyıcısı olarak en ücra noktalara kadar yaygınlaştırılmıştır. Bu reformlar imparatorlukların geri kalmışlıklarını azaltmış ve dünya siyasetinde güçlenmelerine olanak sağlamıştır.

İmparatorluklar, modernleşirken emperyal yapılarını korumaya ve sürdürmeye çalışarak özgün bir modernleşme örneği ortaya koymuşlardır. İçinde karşıtlığı ama aynı zamanda birbirini ikame etmeyi içeren bu sürecin nasıl ortaya çıktığı, hangi sonuçları doğurduğu gibi hususların araştırılması bu tezin araştırma alanı içerisinde yer almaktadır.

İmparatorlukların modernleşme çabaları incelendiğinde askeri alanda başlayan reformların kaçınılmaz olarak eğitim alanında yenileşmelere doğru evrildiği görülmektedir. İmparatorluklar eğitim alanında reformlar yaparak, emperyal yapıya sadık ama aynı zamanda yaşanılan çağın bilgisi ile donatılmış nesiller yetişmesini, yaşanılan çağın teknolojisine, bilgisine sahip bu nesillerin ülkelerinin kalkınması için çalışmasını hedeflemişlerdir. Bu açıdan imparatorluklarda eğitim alanındaki modernleşme çabalarının da incelenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmamızda imparatorlukların modernleşme karşısında verdikleri tepki, neden ve nasıl modernleşmeye çalıştıkları, modernleşmede seçtikleri yöntemin sonuçları, modernleşme ile imparatorlukların varlıklarının aşınması arasında bir ilişki olup olmadığı gibi sorulara seçilen örnekler üzerinden cevap aranmaya çalışılmıştır.

Farklı imparatorlukların modernleşme çabaları incelenirken, tarihin en önemli imparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme serüveni ayrıca ele alınmalıdır. Osmanlı modernleşmesi, dar bir dönemin değil, XVII. yüzyıldan itibaren başlayan, XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden uzunca bir dönemin hikâyesidir. Bu uzun soluklu süreçte çok sayıda padişah, sadrazam, bürokrat, aydın yer almıştır. Devleti yöneten bu elitlerin hepsi, önceleri geri kalan, daha sonraları ise çökmeye başlayan emperyal Osmanlı sistemini eski şanlı günlerine döndürmeye çalışmışlardır. Osmanlı elitleri, bu çabalarında temel hedef olarak '*imparatorluğu kurtarmayı*' amaçlamışlardır. Amaç emperyal yapının dağılmadan sürdürülmesi olduğundan, pragmatist davranmış, meseleye bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmamıştır. Bütüncül yaklaşımın yerine günü kurtarmaya yönelik önlemler, sorunların daha da karmaşıklaşmasına neden olmuştur.

Osmanlı modernleşmesini yürüten kişiler arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son padişahlarından, Sultan II. Abdülhamid'in ayrı bir yeri vardır. Mithat Paşa'ya verilen Meşrutiyet'in ilanı sözüyle padişah olan Sultan Abdülhamid, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, imparatorluğu kurtarmak gayesiyle, kendine özgü bir modernleşme çabası içerisine girmiştir. Ülkenin bayındırlık, sağlık, ulaşım ve en önemlisi eğitim alanlarında kalkınması için yoğun çaba harcamıştır. Bu çabalar belli oranda başarıya ulaşmış, ülkenin geniş toprakları birbirine demiryolları ile bağlanmış, Batı tarzı eğitimin verildiği birçok yeni eğitim kurumu açılmış, mevcut olan eğitim kurumları yeni şartlara göre şekillendirilmiş, eğitim öğretim kurumları payitaht İstanbul dışında yaygınlaştırılmış ve eğitim imkânları geniş halk kitlelerine sunulmuştur.

Oysaki bu modernleşme çabalarının mimarı Sultan Abdülhamid, geleneksel, muhafazakar ve İslamcı olmakla, istibdat yönetimini kurmakla suçlanmaktadır. Bu

çerçevede, Sultan Abdülhamid'in modernleşmeye nasıl baktığı, imparatorluğu niçin modernleştirmeye çalıştığı, Abdülhamid'in eğitimi modernleşme sürecinde nasıl kullandığı soruları cevap beklemektedir.

Askeri alanda yaşanan başarısızlıklar ile başlayan modernleşme çabası, Cumhuriyet devrimi ile Türk toplumunda zirveye ulaşmıştır. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı modernleşmesi, kendisinden sonra gelen Cumhuriyet devriminin de hazırlayıcısı olması bakımından ayrıca önemlidir.

Osmanlı imparatorluğunda yaşanan bu sürece benzer şekilde Batı dışı dünyadaki diğer imparatorluklarda da benzer süreçler yaşanmıştır. Rusya'da Büyük Petro ile hızlanan modernleşme çabası, II. ve III. Alexander dönemlerinde zirveye ulaşmıştır. Japonya'da 1868 Meiji Devrimi ile Avrupa'dan uzak bir bölgede eğitimiyle, sanayisiyle modern bir toplumun temelleri atılmıştır. Dünyanın farklı imparatorluklarında yaşanan bu benzer süreçlerin ortaya çıkış nedenleri, sonuçları derinlemesine analiz edilmelidir.

Yukarıda sayılan ve cevap bekleyen hususlar göz önünde bulundurularak tezin konusu olarak "Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları" başlığı seçilmiştir.

Çalışmamızda kullanılan kavramsal çerçeveye değinecek olursak, öncelikli olarak imparatorluk, modernleşme-çağdaşlaşma-batılılaşma, Batı dışı modernleşme ve muhafazakârlık kavramlarının neyi ifade ettiği ve birbirleriyle olan ilişkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kavramlar açıklandıktan sonra, imparatorluklarda yaşanan modernleşmeyi açıklamak üzere emperyal modernlik kavramı ele alınmıştır.

Sosyal bilimlerde birçok kavramın tek bir tanımının olmaması gibi imparatorluk kavramının da herkesin üzerinde uzlaştığı bir tanımı yoktur ancak imparatorlukların genel ve ortak özelliklerini içeren tanımlar, bize bu konuda yardımcı olmaktadır. İmparatorluklar genel olarak farklı coğrafyalarda, farklı dinlere, dillere, ırklara mensup toplumları bünyesinde barındıran devlet örgütlenmeleridir. İmparatorluk

Michael Doyle'e göre ise, iki siyasi varlık arasındaki karşılıklı etkileşim sistemi olup, bu iki siyasi varlıktan biri baskın olan metropol (merkez) ülke ile diğeri buna tabi olan çevre ülkesidir. Merkez ülkenin çevre üzerinde iç ve dış siyasi kontrolünü gerçekleştirmesini ise "etkin egemenlik" olarak ifade etmektedir.²

Moyle, metropol ile çevre arasında resmi ya da biçimsel türden ilişkinin olabileceğini, resmi ilişkinin merkezin çevreyi işgal etmesi ve işgal sonucu yerel güçleri kullanarak çevreyi kontrol etmesiyle, biçimsel ilişkinin ise görünüşte bağımsız yerel güçlerin desteklenmesi ile ortaya çıktığını ifade etmektedir.³ İki yaklaşım ele alındığında, temelde iki farklı imparatorluk tanımı yapıldığı görülmektedir. Sergey Gavrov'un kavramsallaştırmasıyla birincisi geleneksel imparatorlukları, ikincisi ise kolonyal imparatorlukları açıklamaktadır. Bizim tezimizde modernleşme süreçlerini incelediğimiz Osmanlı, Japonya ve Rusya geleneksel imparatorluklardır. Bu imparatorlukların geleneksel olması kolonyal niteliklerinin bulunmadığı anlamına gelmemekte, geleneksel imparatorluk tanımına daha çok uyduklarını ifade etmektedir.

Modernleşmenin, yaşanılan çağın gereklerine uygun hareket etme olarak yorumlandığında aslında evrensel bir olgu olduğu, belli bir zamana ve topluma özgülenemeyeceği açıktır. Bu açıdan sadece geleneksel imparatorluklarda değil kolonyal imparatorluklarda da bu süreç yaşanmıştır. Ancak o dönemde kolonyal imparatorlukları kuran ülkeler aynı zamanda modernleşmenin de kaynağı konumundaydılar. Modernleşme bu ülkelerden dünyanın geri kalanına yayılmaktaydı. Kolonyal ilişki sonucu Hindistan'da yaşanan modernleşme ile Batı'nın sömürgesi olmamış Osmanlı veya Rus imparatorluklarında yaşanan modernleşme arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Kolonyal imparatorlukların asıl unsurları olan devletler aynı zamanda o dönemde modernitenin kaynağı olduklarından, o ülkelerde yaşanan değişim, modernitenin merkezinden uzakta olan geleneksel imparatorluklarda yaşanan değişim kadar dikkat çekici değildir. Modernleşme, geleneksel imparatorlukları olageldiklerinden farklı olmaya,

---

² Michael W. Doyle, **Empires**, Cornell University Pres, Newyork, 1986, s.12

³ **A.g.e.**, s.130

değerlerini, yaşam biçimlerini değiştirmeye çalıştığından bu değişim kolonyal imparatorluklardakine göre daha sancılı ve gürültülü olmuştur.

Geleneksel imparatorluklarda modernleşme kendilerinin dışında, Batı'da gelişen ve kendilerini, ideolojilerini, kurumlarını dönüştürmeye çalışan bir tehdit iken kolonyal imparatorluklarda bu *içeriden bir değişimdi*. Batı'nın bir parçası haline gelmiş toplumlarda yaşanan modernleşmenin Batı dışı modernleşme olmayacağı aşikârdır. Emperyal modernlik kavramı, aslında Batı'da yaşanan modernleşme sürecine Batı dışından verilen cevabı kavramsallaştırmaya çalıştığından Osmanlı, Rus ve Japonya gibi geleneksel imparatorluklarda yaşanan modernleşmeyi ifade etmektedir.

Günümüzde yaşanan küreselleşme sürecinin tam olarak sınırlarının çizilememesi gibi, son modernleşmenin de ne zaman, nerede başladığı, modern ile modern olmayanın ayrımı konusunda kesin yargılar bulunmamaktadır. Bununla beraber, Batı Avrupa'da başlayan modernleşme dalgasının, dünyanın geri kalanını dönüştürmeye çalıştığı genel olarak kabul edilmektedir.

S.N.Eisenstadt, modernleşmenin Batı Avrupa'dan çıktığını ifade etmektedir. Eisenstadt'a göre, "Tarihsel olarak modernleşme, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine, ardından da XIX. ve XX. yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir süreci ifade etmektedir".⁴

Bu çalışmada da görüleceği üzere, modernleşmeye ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Kimileri modernleşmeyi mevcut sosyo-ekonomik-siyasi düzende başat rolde olan Batı uygarlığına erişme, onu yakalama süreci olarak algılarken, kimileri de modernleşmenin "modern"e yönelme olduğu, "modern"i Batı uygarlığı ile sınırlamanın oryantalist bir bakış açısı olacağını ve toplumların gelişimini irdelerken Batı dayatmacılığına maruz kalınacağını ifade etmektedirler. Çalışmamızda her iki görüşün de argümanlarına yer verilmeye çalışılmıştır.

---

⁴ S.N. Eisenstadt, **Modernleşme; Başkaldırı ve Değişim**, Doğubatu Yayınları, Ankara, 2007, s.11

Eisenstadt'ın yaklaşımı çerçevesinde, Batı'nın toplumsal, ekonomik ve politik sisteminde meydana gelen değişim, Batı'nın askeri, siyasi, ekonomik üstünlüğünü doğurmuştur. Batı'nın dünya politikasındaki bu üstünlüğü, Batı dışı dünyada Batı'yı yakalama çabalarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Batı'nın güçlendiği bu süreçte, dünyanın geri kalanında Osmanlı, Rus, Japon, Çin gibi çok milletli, çok kültürlü, çok dilli imparatorluklar bulunmaktaydı. İmparatorluklar genel olarak bir hanedanın yönetimi altında, farklı milletleri, geniş coğrafyaları kapsamaktaydı.

Batı'da başlayan ekonomik, siyasi, kültürel vb. birçok yönü bulunan bu süreç, kaçınılmaz olarak kendi dışındaki imparatorlukları da etkilemeye başlamıştır. İmparatorluklar, “modern”i yakalama ihtiyacını öncelikle askeri alanda yaşanan başarısızlık ve geri kalmışlıkları ile hissetmişlerdir. Askeri alanda yenileşme hareketleri, yeni eğitim kurumları kurulmasını, Batı'dan uzman personel çağrılmasını, Batı standartlarının benimsenmesini beraberinde getirmiştir. Bu arada, toplumlarda, modern olmanın sadece yenilikleri ithal ederek gerçekleşmeyeceği, modern olmanın bir zihniyet dönüşümü gerektirdiği, o nedenle geçmişe ait tüm kurumların, yapıların radikal bir biçimde ortadan kaldırılıp “modern” olan yapıların, kurumların bütünüyle eskinin yerine konulması gerektiğini savunanlar olmuştur. Bu Batı dışı dünyada bugün de devam eden kültürel, toplumsal kutuplaşmayı ortaya çıkarmıştır. Osmanlı imparatorluğunda da bu tartışmalar yaşanmış ve bu tartışmalara Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset, Ziya Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Ahmet Ağaoğlu'nun Üç Medeniyet gibi eserleriyle cevap aranmıştır.

Genel olarak modernleşme teorisine göre imparatorluklar ile modernlik arasında bir çatışma vardır ve bu karşıtlık imparatorlukların emperyal niteliklerinin aşınmasına neden olmaktadır. Ancak bu çerçeveden bakılınca bir realite olan imparatorlukların modernleşmesi süreci tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu açmazı aşmak için bu çalışmada önemli bir yer tutan “emperyal modernlik” kavramı açıklanmaya ve konuya bu çerçeveden bakılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede, imparatorluklar modern olanı yakalamaya ve kendilerinden üstün olan Batı uygarlığını yakalamaya çalışırken bir taraftan daha güçlü ordu, daha etkin bürokratik yapılar, daha merkezîyetçi bir devlet sistemi oluşturulurken diğer taraftan temel nitelikleri de aşınmış, imparatorluklarda milliyetçi fikirler yayılmış, yönetimin kaynağının bir kişi olmasına itirazlar yükselmiş, anayasal hareketler güçlenmiş, liberal fikirler yaygınlaşmış, dini düşüncenin yerini pozitivist, rasyonalist yaklaşımlar almıştır. Bu iki etkiden ilki imparatorluk yapısını güçlendirirken ikincisi emperyal yapının temellerini zayıflatmıştır. Bu iki etkinin birlikte ifade edilmesi açısından “emperyal modernlik” kavramının açıklayıcı olabileceği düşünülmektedir.

İmparatorluklar, modernleşmenin sadece teknik tarafını alıp kültürel yönünü almamaya çalışmışlardır. Bu çabalarında muhafazakârlık ideolojisinden ve geleneksel kurumlardan güç almışlardır. Tam olarak Batılı olamama ama bu yönde çabalama Sultan Abdülhamid’de de görüleceği üzere “gelenekçi modernistler”in ortaya çıkmasına yol açmıştır. Emperyal modernleşme kavramı imparatorlukların yaşadığı dönüşüm *sürecini* açıklamaya dönük iken, “gelenekçi modernist” kavramı bu dönüşümü sağlamaya çalışan *kişilerin* (sultan, çar ya da imparator) niteliklerini ifade etmeyi amaçlamaktadır.

Akademik yazında emperyal modernlik kavramına benzer kavramlar da kullanılmıştır. İmparatorlukların modernleşmesini açıklamaya dönük bu kavramlardan biri de “aydınlanmış despotluk”tur. “Aydınlanmış despotluk”ta ıslahatlar, yenilikler imparatorluğun, devletin idari gücünün harekete geçirilmesine yol açar ve modernleşmiş devlet aygıtı, halkın daha yakından denetlenmesi, padişahın, imparatorun egemenliğini sağlamlaştırmasını sağlar.⁵ Bu durum tepeden modernleşmenin de doruk noktası olarak kabul edilir.

İmparatorlukların modernleşmesi süreci ele alınırken, Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan gelişmelere paralel olarak, diğer önemli imparatorluklardan Rusya ve Japonya’daki gelişmelere de yer verilmiş, böylece farklı toplumlarda yaşanan

---

⁵ Dietrich Jung ve Wolfango Piccoli, **Yol Ayrımında Türkiye**, 2004, Kitap Yay., İstanbul, s. 63

benzerlikler ve ortaya çıkan farklılaşmalar vurgulanmıştır. Tıpkı diğer imparatorluklar gibi Osmanlı imparatorluğu da modernleşerek kendi varlığını tehdit eden sorunları aşmaya çalışmış ancak bu sorunu ele alışıta farklı yönelimler olmuştur. Bu yönelim farklılıkları da değişen sonuçlara yol açmıştır.

Konumuzun diğer başlığı olan Osmanlı modernleşmesine değinecek olursak, Şerif Mardin Osmanlı'nın modernleşme karşısındaki tutumunu, yükselme devrinde başta kayıtsız kalmak, daha sonra ise duraklama ve gerileme devirlerinde derine inmeden yüzeysel olarak ele almak şeklinde değerlendirmektedir:

“Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Ne var ki imparatorluğun yükselme devrinde, Osmanlılar, kendi uygarlıklarını Batı'nunkinden üstün saymışlar, Batı'nın bir “model” olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla, niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı'nın askeri üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır.”⁶

Ancak yüzeysel çabaların sorunları çözemediği görülmüştür. XVIII. yüzyıl boyunca Avrupalı devletlerle ve Ruslarla yaptığı savaşlarda yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, askeri teknoloji ve eğitimini gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Batı'nın bilimsel ve teknolojik ilerlemeler konusunda Doğu İslam dünyasını geride bıraktığının farkına varılması, Osmanlı reformcularının geleneksel eğitim sistemi ve ders programında değişiklik yapmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bununla birlikte reformcuların, Avrupa'nın askeri üstünlüğünün sadece bir belirti olduğunu ve Batı'nın ilerlemesinin arkasında bir zihniyet dönüşümünün yer aldığı, bu nedenle askeri hedeflerde başarılı olmak için giderek daha çok Batılı tarzda kurumu almaları gerektiği sonucuna vardılar. Batılı tarzda kurulan ilk askeri eğitim kurumlarıyla başlayan süreç, Osmanlı ülkesine eşitlik, rasyonalizm ve liberalizm gibi Batılı fikirlerin girmesine yol açtı.

Modernleşme sürecine muhatap olan imparatorluklarda eğitim temel tartışma alanlarından biri olmuştur. Modernleşme çabalarının ve tartışmalarının yoğun olarak

---

⁶ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim, İstanbul, 2008, s.9-10

hissedildiği eğitim alanı imparatorlukların modernleşmesi konusu incelenirken de öne çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu eğitim sistemi incelenirken II. Abdülhamid dönemi eğitim reformlarının Osmanlı modernleşmesindeki yeri de aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda detaylandırılmakla beraber, Sultan Abdülhamid'in modernleşme karşısındaki tavrı farklı şekillerde yorumlanmıştır. Lewis'e göre; Abdülhamid, tarihsel masallardaki anlayışsız, uzlaşmaz ve gerici biri olmaktan uzaktı; tam tersine, istekli ve eylemci bir yenilikçi, Sultan Abdülaziz'in ve otokratik reformculuklarına karşı Genç Osmanlıların müstebit idare devresinde ilk Türk hürriyetçi eleştirisini yükselttikleri Tanzimat devlet adamlarının gerçek vârisiydi.⁷

Fortna, Sultan Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen eğitim reformlarının başarılı mı yoksa başarısız mı olduğu tartışmasına girmenin gereksiz olduğunu, önemli olanın yaşanan süreç olduğunu belirtmekte ve reformların amacını, yöntemini ve sonuçlarını şu satırlarla ifade etmektedir:

II. Abdülhamid'in saltanatında süregelen Osmanlı eğitim çabaları imparatorluğun geleceğini korumaya çalışma girişiminden başka bir şey değildir. Eğitimde rekabet olarak değerlendirilen bir durumla karşı karşıya olduğundan, Hamidiye devleti direnişe geçmiştir. Batılı organizasyon yöntemleriyle ve onun bazı eğitsel içerikleriyle birleştirilen bir okul sistemi kurarak geç Osmanlı devleti genç nüfusuna dolayısıyla kendi geleceğine bir tehdit olarak gördüğü müdahalelerin önünü almak için çabalamıştır. Osmanlı tebaasının genç nesillerinin imparatorluğu nasıl tahayyül edecekleri ve İslâm geleneğinden gelen ahlâkî değerlerin nasıl aşılacağı konusundaki çabalarla, Hamidiye eğitim projesi tebaasını Batı'nın kötü etkilerine karşı bağımsızlık kazandırmaya çalışırken bir yandan da Batı eğitiminin "gizli bilgelik" avantajını kullanmıştır.

Okulları İslâm dinini ve Osmanlı'ya bağlılığı aşulamakta kullanmak yönündeki bu girişimlere rağmen, bunlar genellikle Hamidiye döneminin sona ermesini hızlandıran etkenler olarak adlandırılırlar. II. Abdülhamid'in eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler 1908 Jöntürk hareketinde ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından Balkanlar'da ve Ortadoğu'da kurulan ulus devletlerinin oluşumunda aktif bir rol oynadılar. Bu paradoks Hamidiye eğitim çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığını kullanmak için kullanılabilir. Ancak, başarılı mıydı, değil miydi tartışmasına

⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.176-177

saplanmak bu dönemin tarih yazımının çoğunluğunun içinden çıkamadığı bir çifte tuzağa düşmek olacaktır. Benim düşünceme göre, Hamidiye döneminin eğitim çabaları bir girişim olmak açısından daha önemlidir. Önceki bölümlerde incelediğimiz çeşitli etkileri birleştirdiğimizde, geç Osmanlı okulları devletin o gün içinde bulunduğu çıkmazları ve imparatorluğu gelecekte iyileştirmek için gerekli olan önlemleri ortaya koymaktadırlar.

Bir başarı ya da başarısızlık olmanın ötesinde, okullar kronolojik ve coğrafik bağlamda anlam ifade eden bir dizi eğilimi ve olanağı temsil etmeleri bakımından önemlidirler. Milliyetçilik döneminin görüşü açısından bir zihinsel bariyer üzerinden değerlendirildiğinde, bu okullar doğal olarak tarihin akışıyla uyumsuz görünürler. Bununla birlikte, böyle bir tarih dışı teleolojinin yokluğunda Hamidiye okulları “günün renklerine” karşı azimli ve bütünüyle mantıklı bir karşılık olarak durmaktadırlar.”⁸

Çalışmamızda, Sultan Abdülhamid dönemi eğitiminde gerçekleşen reformlar ve imparatorluklarda yaşanan modernleşme konusu iki bölüm altında incelemiştir. Birinci bölümde konunun kavramsal çerçevesi verilmektedir. Bu kapsamda modernleşme, modernleşmenin tarihi, modernleşme-çağdaşlaşma-batılılaşma arasındaki ilişki, muhafazakârlık ve modernleşme, imparatorlukların modernleşme sürecini açıklayan emperyal modernlik kavramı, Batı dışı modernleşme çabaları, Rus ve Japon modernleşmeleri ve bunların Osmanlı modernleşmesi ile karşılaştırılması ele alınmıştır.

İkinci bölümde Osmanlı Eğitim Sisteminde Modernleşme ve Sultan Abdülhamid Dönemi Reformları başlığı altında ilk olarak Osmanlı’da eğitimi modernleştirme çabalarına değinilmiştir. Bu kapsamda Tanzimat öncesi dönem ve Tanzimat dönemi eğitim alanında yaşanan gelişmelere yer verilmiş, bu dönemlerin eğitim yapılanmasına genel olarak değinilmiştir. Osmanlı modernleşmesinin başlangıcını oluşturan askeri alandaki modernleşmenin ele alınmasından sonra Tanzimat dönemi yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğunda eski kurumların bir anda ortadan kaldırılamadığı, ancak eskinin yanına yeninin inşa edildiği bir dönem olması açısından ayrıca bir öneme sahiptir. Daha sonra Sultan Abdülhamid ve Modernleşme başlığı altında, Sultan Abdülhamid’in genel olarak hayatı, hükümdarlık dönemi, modernleşmeye bakışı, Sultan Abdülhamid dönemi eğitim sistemi örgütlenmesi, bu dönemde eğitim kademelerinde yaşanan değişim ele

---

⁸ Benjamin Fortna, **Mekteb-i Hümayûn**, İletişim, İstanbul, 2005, s.294- 295

alınmıştır. Bu bölümde öncelikle, II. Abdülhamid'in modernleşmeyi nasıl algıladığı sorusuna cevap aranmıştır. Ardından, onun döneminde eğitim alanında yaşanan gelişmeler, açılan yeni eğitim kurumları incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı II. Abdülhamid döneminde özellikle eğitim alanında yaşanan reformların tam bir modernleşme çabası görünümünde olduğunu, bu çerçevede Osmanlı, Rus ve Japon imparatorluklarında yaşanan benzer süreçler göz önüne alınarak, imparatorluklar içerisinde emperyal yapıyı korumak için güçlü modernleşme hamlelerinin gerçekleştirildiğini ve bunun, II. Abdülhamid döneminde eğitim örneğinde olduğu gibi modernleşme ile ters düşmeyeceğini göstermektir.

İmparatorlukların modernleşmesini, son Osmanlı sultanlarından II. Abdülhamid dönemi eğitim alanında yaşanan dönüşümle anlamaya çalıştığımız bu araştırmanın genel olarak imparatorlukların siyasi ve toplumsal tarihinin anlaşılmasına katkıda bulunmasının yanı sıra Türk idare ve eğitim tarihine daha da derinlemesine nüfuz edilmesine katkıda bulunabileceği beklenmektedir. Türk idare ve eğitim tarihinin incelenmesine yönelik çok sayıda değerli eser bulunmakla birlikte konunun imparatorluk bağlamında ele alınması ve imparatorlukların modernleşmesinde eğitimin rolünün farklı imparatorluklar düzleminde incelenmesi çalışmamızın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın, Cumhuriyetimizin 100. yılına yaklaştığı bu günlerde dahi halen devam eden imparatorluk ve cumhuriyet, Sultan Abdülhamid'in kızıl sultan mı yoksa tebaasına karşı müşfik bir padişah mı olduğu, Osmanlı modernleşmesinin Cumhuriyet devrimine zemin hazırlayıp hazırlamadığı, eğitim sistemimizin hangi değerlere göre şekillendirilmesi gerektiği gibi tartışmalara katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmamızın hazırlanması sırasında teorik nitelikte literatür taraması yapılmıştır. Araştırma, eldeki bilgiler doğrultusunda, farklı düşünürlerin konu hakkındaki görüşlerinden yararlanarak, kuramsal çerçevede, bazı verileri göz ardı etmeden, seçme ve eleme sonucunda sistematik olarak yapılmıştır. Bu noktada, yazılı

eserlerden ve internetten yararlanılmıştır. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğunun son dönem modernleşmesine de yer veren, Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ercüment Kuran'ın *Türkiye'nin Batılılaşması ve Temel Meseleler*, Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Stanford Shaw'un *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* gibi temel yapıtlarına başvurulmuştur. Ayrıca, eğitim alanında yaşanan gelişmeleri kaydeden Osman Ergin'in, beş ciltlik *Türk Maarif Tarihi*, Bayram Kodaman'ın *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Faik Reşit Unat'ın *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2004)*, Necdet Sakaoglu'nun *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Hasan Ali Koçer'in 1970 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, François Georgeon'un *II. Abdülhamid*, Benjamin C. Fortna'nın *Mekteb-i Hümayun "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* isimli eserlerden, diğer imparatorluklarda yaşanan gelişmeleri içeren Cyril Black'in editörlüğünü yaptığı *The Modernization of Japan and Russia (A Comparative Study)*, Robert e. Ward ve Dankwart A. Rustow'un editörlüğünü yaptığı *Political Modernization in Japan and Turkey* isimli eserlerden ve bunların yanı sıra ikincil kaynaklardan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME

1.1.1. Modernite, Modernizm ve Modernleşme

Modernleşme kavramını açıklamadan önce literatürde zaman zaman farklı anlamlarda kullanılan modernite ve modernizm kavramlarının neyi ifade ettiğini tartışmakta fayda bulunmaktadır. Bunlardan önce de “modern” kelimesinin kökenine bakılmalıdır.

“Modern” kelimesi latince “modernus” kelimesinden türetilmiştir. Modernus ise latince “Modo”dan türetilmiştir ki bu kelimenin anlamı “hemen şimdi” demektir. “Modern” kelimesi latince “Modernus” şekliyle ilk defa V. yüzyılda Hristiyan dünyasını Romalı ve Pagan geçmişten ayırmak için kullanılmıştır. Temelde, bir zaman kavramı olan “modernus” köken olarak, eskiye ve antikiteye karşı ortaya atılmıştır. 1585 yılında “modern”, 1588’de “modernist”, 1627’de “modernite” (modernity), 1770 yılında da “modernleşme” (modernization) kavramı modern yapmak anlamında kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında “modernism”, “modernness”, “modernizer” ve “modernize” gibi kavramlarla karşılaşılmaktadır.⁹ Kavram genel olarak eski ile yeni arasında ayırım yapmak amacıyla kullanılmıştır.

Türkçede “Asri” anlamında kullanılan modern kelimesinin, zamanla ifade ettiği anlam da sürekli değişmiştir. Her ne kadar içerik olarak değişse de modern olma,

---

⁹ H.Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı Modernleşmesine Giriş”, **Yeni Türkiye**, Yıl:8,Sayı:46, Temmuz-Ağustos 2002, s.145–155

yani eskiden yeniye geçiş anlamında ise sürekli kullanılmıştır.¹⁰ Berman, modern olma haline ilişkin anlayışını şu şekilde tanımlamaktadır:

*Modern olmak, kişisel ve toplumsal yaşamı bir girdap deneyimi gibi yaşamak; insanın kendini ve dünyasını sürekli bir çözümlüş, yenileme, sıkıntı, kaygı, belirsizlik ve çelişki içinde bulması demektir. Kısaca, katı olan her şeyin eriyip havaya karıştığı bir evrenin parçaları olmak... Öte yandan bir modernist olmak, insanın kendini bu girdabın içinde bile bir şekilde evinde hissetmeyi başarması, bu girdabın ritimlerini özümsemesi; bu girdabın akıntıları arasında, mahvedici akışının ortaya çıkmasına izin verdiği gerçeklik, güzellik, özgürlük ve adalet biçimleri arayışında olmak demektir.*¹¹

Eskiden farklı olana göndermede bulunan modern kavramı, başta toplumsal alanda olmak üzere, keskin değişimlerden sonra ortaya çıkana verilen isimdir. Modern olmak, geleneksel olmamaktır. Çevrede değişen ve gelişen olay ve olguları akli yöntemlerle değerlendirmektir. Modern olmak, belki de Tanrı'yı referans göstermemektir. Modern dediğimiz dünya, yeni ve geri döndürülemez bir dünyadır. Modern, kendini önceleyen atalarından koparmıştır ve kendini atasının kültürüyle taban tabana zıt bir şekilde tanımlamıştır. Modern olmak artık düne ait olmayan yeni bir dünyada yaşamaktır.¹²

Modernlik ekonomik, politik ve kültürel alanlardaki değişme sonucunda ortaya çıkan bir toplum tipidir. Bu toplum biçiminde gelenekselliğe ait bütün değer, norm ve inançlar uzaklaştırılması gereken ve kaçınılması gereken sevimsiz şeyler olarak gösterilmiştir. Toplumların geçmişle bağlarını kesen modernlik, geçmişi temsil eden gelenekselliği dışlamış ve yeniye, şu an olanı kutsamıştır.

Modernlik ile ilgili çalışmaları olan Durkheim, Simmel ve Parsons gibi sosyologlara göre ise modernlik, farklılaşmanın, uzmanlaşmanın, bireyselleşmenin, karmaşıklığın sözleşmeye dayalı ilişkilerin, bilimsel bilginin ve teknolojinin hâkim olduğu bir yaşam şeklidir. Modernliğin temel parametreleri genel olarak kapitalizm,

---

¹⁰Turhan Ilgaz, "Postmodernist Düşünen Siyaset Açısından Türkiye Toplumunun Özneleşmesi", **Düşünce Dergisi**, 2005, Sayı.21, s.53

¹¹Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Değişiyor**, (B. Peker., Ü. Altuğ.Çev), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.460

¹²Abel Jeanniere, "Modernite nedir?", **Modernite versus Postmodernite** (Der. Mehmet Küçük) Ayrıntı Yayınları, 1994, s.16

endüstriyalizm, kentlilik, demokrasi, ussallık, bürokrasi, uzmanlaşma, farklılaşma, bilimsel bilgi, teknoloji ve ulus-devlettir.¹³

Modernlik kavramı, bir zihniyeti, bir dünya görüşünü ifade etmektedir. Bu dünya görüşünün iki temel niteliğinin var olduğu kabul edilmektedir: yenilikçi ve ilerlemeci olması, akılcı ve evrenselci olması. Modernliğin yenilikçi ve ilerlemeci olması, geçmişten ve geleneksel olandan bağımsız olma ve bugünü geçmişe kıyasla daha gelişmiş bulma fikrini taşıyor olmasıdır.¹⁴ Eski ile Yeni arasındaki bu ayrım, yukarıda da belirtildiği üzere, V. Yüzyıla kadar dayanmaktadır.

Modernliğin ikinci niteliği olan akılcı ve evrenselci olması ise XVII. Yüzyılda Descartes'ın bilgi kuramıyla ortaya çıkmıştır. Descartes ruh-madde ikiciliğine dayanan metafiziğiyle bir devrim yaratmıştır. Bumin'in aktardığı üzere, Descartes o zamana değin evrenin düzenine bağlı ve onun bir parçası olarak kabul edilen insan anlayışını, artık evrenin düzenini kuran ve ondan ayrı ve üstün olan bir konuma yerleştirmiştir. Akılcı düzene bağımlı kılmak yerine, düzeni akla bağımlı kılmıştır. Onun, her şeyi olduğu yere zincirlerle bağlayan düzenin yerine, düzenin mimarı olarak insanı geçirmesi, bütün bir modernlik serüvenini başlatan devrim olmuştur.¹⁵ Bu dönüşüm, insan aklının kendi gücüne dayanarak, bir düzeni keşfedebileceği ve giderek doğanın efendisi olabileceği bir felsefi çerçevenin oluşturulması anlamına gelmektedir.¹⁶

Modernliğin belirleyici özelliği, insana ve insan aklına duyulan sınırsız güvendir. Bu güven aynı zamanda modernitenin ilerlemeci tarih anlayışını da tanımlamaktadır. İnsan aklının yetkinliğe yükselmesinin olanağını varsayan Aydınlanma'nın mirası ile modernite, insanın aklını kullanarak doğa ve kendisi hakkındaki bilgisini *sürekli* olarak artıracaklarını varsaymaktadır. Sürekli artan bilgi, insana doğayı ve doğanın bir parçası olan toplumu kendi çıkarlarına uygun olarak sürekli yeniden kurmasına

---

¹³S.Aslan, ve A. Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm”, **Sivas: C.Ü.İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Sayı 2/2, 2001, s.98

¹⁴ Özge Özaydın, “Modernliğin Akılcılık ve Evrenselcilik İddialarının Felsefi Kökeni”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Sayı 12 (1), 2011, s.74

¹⁵ Tülin Bumin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, 2. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.48

¹⁶ Özaydın, **a.g.e.**

olanak sağlayacaktır; böylece tarih de sürekli olarak ileriye doğru akacaktır. Modernite bu yaklaşımı insanın yücelmesi olarak yorumlamaktadır.¹⁷ Modernite Aydınlanma projesi olarak sürekli ve doğrusal bir ilerleme anlayışı üzerine oturmaktadır.¹⁸

Aklın dini öğretilerin önünde tutulması, bu yolla insanın kendi hayatını ve dünyayı algılaması ve dönüştürmesi anlamında modernite her zaman vardır ancak bunun kurumlarını oluşturması, bireysel alandan çıkıp toplumsal ve siyasal alanı dönüştürmeye başlaması ilk olarak Ortaçağ sonrası dönemde Batı Avrupa'da gerçekleşmiştir.

Anthony Giddens'a göre ise modernlik, XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerini işaret eder.¹⁹ Giddens'ın modernlik kavramı (1) dünyaya karşı belirli yerleşik tutumları, insanın müdahalesiyle şekil almaya açık bir dünya fikrini; (2) ekonomik konumların karmaşık bir birleşimini, özellikle endüstriyel üretim ve Pazar ekonomisini; (3) ulus-devlet ve kitle demokrasisi dahil olmak üzere, belirli siyasal kurumları göstermektedir. Bütün bu niteliklerin bir sonucu ve bir kurumlar bütünü olarak modernlik çok yönlü olup dinamik bir yapıya sahiptir.²⁰ Burada temel noktalardan biri, modern olanın akla dayalı olması hususudur.

Marshall Berman'a göre, modernliğin tarihî, üç evrede ele alınabilir: insanların modern hayatı algılamaya yeni başladıkları, el yordamıyla kendilerine çarpan şeyi anlamlandırmaya çalıştıkları ve XVI. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreyi kapsayan birinci evre; 1790'ların "devrimci dalgası"yla başlayan ve büyük, modern bir kamunun doğduğu ikinci evre; gelişmekte olan modernist dünya kültürünün sanat ve düşünce alanlarında göz alıcı başarılar sağladığı ve

---

¹⁷ Gencay Saylan, **Postmodernizm**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999, s. 43-44

¹⁸ **A.g.e.**, s.91-92

¹⁹ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, (Çev: Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11

²⁰ Anthony Giddens and Christopher Pierson, **Modernliğin Anlamlandırılması**, (Çev: Serhat Uyrukulak-Murat Sağlam), Alfa Yayınevi, İstanbul, 2001, s. s. 83

modernleşme sürecinin neredeyse tüm dünyayı kapladığı üçüncü evre.²¹ Berman'ın yaptığı bu dönemlendirme aslında modernleşmenin, Rönesans, Reform, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi ile yakın bir ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Batı'nın “modern” olmasında Sanayi Devrimi'nin getirdiği ekonomik üstünlüğün, Fransız Devrimi'nin yol açtığı yeni siyasal yönetim sisteminin etkisi büyüktür. Modernite, Batı toplumunda Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilali ve her şeyden önemlisi Endüstri Devrimiyle ortaya çıkan köklü politik, toplumsal, ekonomik ve moral değerler dünyasının değişmesidir.

Modernliğin Avrupa'da ortaya çıkıp hızla büyüdüğü, XV. yüzyılda Rönesans diye adlandırılan bir devrin akabinde yine XVIII. yüzyılda “Aydınlanma” diye adlandırılan ve insan aklının her türlü bilgi kaynağından üstün tutulduğu bir dönemle de kurumlarını yaratmaya başladığı, Fransız İhtilali sonrasında Sanayi Devrimi gibi iki büyük dönüşümle de toplumsal bir proje halinde kök saldığı kabul edilmektedir.

Aristoteles fiziği ve Pitolemaios astronomisi eşliğinde, odak dünyanın çevresinde dönen Ortaçağ evreninin ölümünden doğan Rönesans, kökü ve ereği üst dünyadan çekip alarak bu dünyaya taşımıştır. Ortaçağ skolastisizmine karşı kendini ve üzerinde yaşadığı dünyayı keşfetme arzusuyla, Aydınlanma'nın ilk ilmeklerini dokumaya başlayan Rönesans'ı XVII. Yüzyılın *usu* (akıl) odak noktasına alan ve evrendeki her şeyi ondan türetilen kuran, konstrüktif-dedüktif motifler ören Uşçuluk (rasyonalizm) izler.²² XVIII. yüzyıl *usu* ve *usun* yaratısı olan bilimi yaşamın odak noktasına alan Aydınlanma düşüncesinin yüzyılı ve modernitenin başlangıcı olmuştur. Modern dünya, daha önceki ekinsel, ahlâksal, sanatsal ve siyasal bilgi kuramlarının (epistemolojilerin) kuralcı (normatif) yapılarının çöküsüyle başlamıştır. XVIII. yüzyılda, önceden verili düşünce ve eylem kalıplarının sorgulanmasına ve sınırlarının dışına çıkılmasına izin vermeyen kuralcı bilgi kuramlarının yerine, sürekli sorgulanmaya açık, doğruluğu ancak yanlışlanana kadar devam edebilen, olgucu düşünceye dayalı kurgusal (spekülatif) bilgi kuramı gelmiştir.²³

²¹Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.29

²²Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Yayınları, 1993, s. 326-327

²³Ugur Tanyeli, “Modernizmin Sınırları ve Mimarlık”, **Modernizmin Serüveni**, İstanbul, Y.K.Y., 2000, s. 65-66

Aydınlanma, XVIII. yy. Avrupa'sında belirginleşen, toplumsal ve siyasal yaşamın her alanında yerleşik kalıpları yıkarak önce Avrupa'da, sonra da tüm dünyada tarihin yönünü değiştirecek olan insan ve evren tasarımlarını üreten bir zihinsel dönüşümü ifade etmektedir. Aydınlanma'nın özünde insanlığı ve toplumları, modern öncesi dönemin yani teolojinin mitoslarından ve dinden uzaklaştırma çabası vardır. Aydınlanma felsefesinin kaynağı Rönesans felsefesi ve özellikle de XVII. yüzyıl felsefesinin ortaya koyduğu ilkelerdir. Rönesans'tan itibaren düşüncenin, tarihsel otoritelerden kurtulması, bilgi ve yaşam hakkında akla ve deneyime dayanmaya başlaması söz konusudur. Aydınlanma'nın amacı, insanlığı mitos, boş inanç ve önyargıların dominant olduğu düzenden kurtarıp, özgür aklın düzenine sokmaktır. Aydınlanma bu amacına ulaşmak için birbiri ardına bilimsel, endüstriyel, siyasal ve kültürel devrimler yapmıştır.²⁴ Aydınlanma'nın başlattığı bu devrimler Batı'da modernitenin kurumlarını kurmasını sağlamıştır. Aydınlanma ile birlikte geleneksel toplumdan modern topluma geçiş süreci hızlanmış, toplumsal yaşamı şekillendiren geleneksel-dinî görüşler ve kurallar yerini bilimsel, demokratik ve laik düşünce ve düzenlemelere bırakmıştır.

Aydınlanma düşüncesi, modernitenin felsefi ve düşünsel arka planını oluşturur. Ortaçağ toplumsal yaşamında olayların nedenleri metafiziksel bir düşünme tarzı ile açıklanırken, Aydınlanma'nın teorisyenleri nedenselliğin açıklamasında rasyonaliteyi ilke olarak alırlar. Sadece olayların açıklanmasında değil, aynı zamanda olguların tasarlanmasında ve uygulanmasında da aynı rasyonel ilkeler iş görmektedir. Bu nedenle, modern toplum rasyonel bir toplum olması ya da rasyonelleştirilmesi Aydınlanma planının bir uzantısıdır. Toplumsal yaşamın her alanında işleyişin yasalarının olduğu ve bunların keşfedilebilir olduğu kabulü, toplumsal düzenlemelerde bilim kurallarının uygulanması düşüncesini getirdi. Bu durumda her şeyin akılcılık adına düzenlenmesi, rasyonelin dışındakinin reddini getirdi.²⁵

---

²⁴Fatime Yalınkılıç, **Modernizm ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının Sosyolojik Analizi**, Fırat Üni. Sosyal Bil. Ens. Sosyoloji ABD, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s.9

²⁵Amer Shatara, **İslam ve Modernite**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara-2007, s. 40

Geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş sürecinde, Batı düşüncesinin temelinde bilim, ilerleme ve rasyonalite kavramları yer almıştır. Özellikle rasyonalite kavramı doğal ve toplumsal olgu ve olayların irdelenmesinde, bilginin düzenlenmesinde, toplumun yönlendirilmesinde ve gerçeğe ulaşmada akılsal ilkelerden hareket edilmesi anlamında kullanılmaktadır. Batı düşüncesinin özelliği ve modernlik fikri üzerine değerlendirme yapan Touraine, Batı düşüncesinin özelliği olarak, akılcılığa tanınan temel rolden daha geniş bir fikre, akılcı bir toplum fikrine geçmeyi istemiş olmasında yattığını ve o akılcı toplumda aklın yalnızca bilimsel ve teknik etkinliği yönetmekle kalmadığını, insanların yönetimini ve nesnelerin yönetimini de elinde tuttuğunu, akılcılığın geleneksel olarak adlandırılan toplumsal bağlar, duygular, görenek ve inançların yıkımını gerektirdiğini/dayattığını ve modernleşme amilinin belli bir kategori ya da toplumsal sınıfın değil aklın kendisine ait olduğunu vurgulamıştır. Touraine'e göre, Batı'daki modernlik fikri, tamamen içsel bir modernleşme yaklaşımıyla birbirine karışır. Bu fikir, aydınlanmış bir despotun, bir halk devriminin ya da yönetici bir grubun eseri değil; bizzat aklın, dolayısıyla da, özellikle bilim, teknoloji ve eğitimin eseridir.²⁶

1789 Fransız Devrimi, modernliğin daha devrimci bir anlamını oluşturmuştur. Modern kavramının dönüşümü bu döneme denk gelir. Aydınlanma hareketi ile birlikte başlayan köklü dönüşümler, Fransız Devrimi ile zirveye çıkmıştır. Burada önemli bir etken olarak zikretmek gerekir ki, 1789 Fransız Devrimi hem zihniyetleri dönüştürmüş hem de *modernliği* modern dünyanın *Weltanschauung*'u (dünya görüşü) olarak yerleştirmiştir.²⁷ Fransız Devrimi'nin etkisiyle Avrupa, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanda top yekûn bir dönüşüme sahne olmuştur.

XVIII. yüzyılın Fransız Devrimi ile birlikte diğer bir önemli gelişmesi Sanayi Devrimi'dir. Aydınlanma hareketi ile toplumsal dönüşüm gerçekleşirken ekonomik yapılarda ve ilişkilerde de köklü dönüşümler ortaya çıkmaya başlamıştır. Fransız Devrimi, Avrupa'nın düşünsel yapısını şekillendirirken, Sanayi Devrimi maddi

---

²⁶Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.24-25

²⁷Muharrem Sevil, **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s.19

yapısını oluşturmuştur. Her iki devrim birbirlerini tamamlayarak modern toplumun oluşumunu sağlamışlardır. Kumar'a göre Fransız Devrimi modernliğe karakteristik biçim ve bilincini kazandırdıysa Sanayi Devrimi de maddi tözünü sağlamıştır.²⁸

XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlayarak Avrupa'nın diğer ülkelerine ve daha sonra tüm dünyaya yayılan Sanayi Devrimi, tarımsal üretimden büyük ölçekli sanayi mal ve hizmetlerinin üretimine, kol gücüyle üretimden makinalı üretime geçişe neden olmuştur. Sanayi Devrimi, insanlık açısından doğaya egemen olma anlamında son derece önemlidir. İnsanoğlu sahip olduğu sınırlı kaynakları, üretimde verimli ve etkin kullanabilme ve miktarlarını artırabilme imkânına kavuşmuştur. Sanayi Devrimi ile birlikte, hammadde ve enerji kaynakları kullanımı artmış, üretimde makineleşme gerçekleşmiş, işgücünün uzmanlaşması sağlanmış, ulaşım ve iletişim yaygınlaşmış, bilimsel ve teknolojik gelişmeler gündelik hayata uyarlanmış, aile yapısı değişmiş, tarım eski önemini kaybetmiş, kentleşme olgusu ortaya çıkmış, bir işçi sınıfı oluşmuş ve ticari faaliyetlerde artış meydana gelmiştir.

Anthony Giddens modernliği dört boyutta ele almaktadır: Giddens'a göre modernliğin birinci boyutunu özel mülkiyet, sermaye birikimi, rekabet, meta üretimi ve toplumsal sınıf sistemine dayalı olan “*kapitalizm*” meydana getirmektedir. İkinci boyutu, başta üretim olmak üzere iletişimde, ulaşımında ve günlük yaşamın diğer alanlarında cansız maddi güç kaynaklarının, yani teknolojinin kullanılmaya başlaması ile ilişkili olan “*endüstriyalizm*” olgusu oluşturmaktadır. Endüstrileşme boyutu mal ve hizmetlerin üretimi sürecinde kullanılan teknolojik araç gereçler kadar, bu süreç içerisinde bulunan insan örgütlenmelerini ve ilişkilerini de kapsamaktadır. Üçüncü boyut ise “*gözetim ve denetleme*”dir. Bu boyutta, gözetime tabi olan toplulukların siyasal alandaki etkinliklerinin, devlet tarafından denetimi söz konusudur. Modern toplumun dördüncü ve son boyutunu ise “*şiddet araçlarının kontrolü*” meydana getirmektedir. Günümüzde, şiddet araçları ulusal sınırlar içerisinde modern devlet tarafından sahiplenilmekte ve denetlenmektedir. Giddens'a göre bu modern toplumun önemli bir boyutunu göstermektedir. Çünkü savaşın

---

²⁸Krishan Kumar, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdas Dünyanın Yeni Kuramları**, Çev. M. Küçük, Ankara, Dost Yay.,1999, s.103

sanayileşmesi, tüm şiddet araçlarının modern devletin yetkisi ve denetimi altında bulunmasını gerekli kılmaktadır. Modern toplumun ortaya çıkması ile zaman ve mekan kavramlarında bir dönüşüm yaşanmıştır. Buna göre, geleneksel toplumlarda belirli bir zaman ve mekân boyutu içerisinde sıkışmış ve kendi içine kapalı olan toplumsal ilişkiler, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve ticaretin gelişmesi ile birlikte yerellikten çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, geleneksel toplumlardan farklı olarak, çağdaş toplumda insanların belirli ekonomik ve kültürel amaçlar doğrultusunda coğrafi olarak hareket alanlarının genişlemeye başlamasının da bu sürece katkısı olmuştur. Yerellik dışına taşan ilişkilere bağlı olarak ülkeler arasındaki ekonomik, siyasi ve askerî ilişkiler gelişmeye başlamış ve çağdaş toplum yerel olan ile küresel olan arasındaki çok yönlü ilişkilerin geliştiği bir küçük köy hâline gelmiştir. Artık dünyamızın bir yöresindeki bir olgu ve olay, kolayca kendi coğrafyasının dışına taşabilmekte ve küresel bir olgu ve olay hâline gelebilmektedir. Bu nedenle modern toplumun en önemli özelliklerinden biri de 'küreselleşme'dir.²⁹

Batı toplumlarında yaşanan değişim ve adına modernizm denen olgunun, özgül bir değişmeyi değil, fakat birbirleriyle ilintili ve iç içe geçmiş dönüşüm süreçlerinin bir yumağı olduğunu ifade eden Akgül, her şeyden önce modernizmin malların kütleli üretimine dayalı endüstriyel kalkınma ile sınırlandırılmayacağını ve endüstrileşmeye bağlı olarak, kentleşme, büyü ve dinin gerilemesi, düşünce ve eylemlerin ileri derecede akılcılaşması, gittikçe ilerleyen demokratikleşme ve azalan sosyal mesafe ve farklılıklar, bireycilik ve daha pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişimleri kapsadığını belirtmiştir.³⁰

'Modernlik' terimi çoğunlukla 'modernizm' yerine kullanırken, kimi zaman da iki ayrı terim olarak kullanılmaktadır. Bu iki terimin kullanımında bir ayrıma giden Krishan Kumar, "'Modernlik' terimini modern dünyayı doğuran değişimlerin – düşünsel, toplumsal ve politik değişimler - tamamı şeklinde tanımlarken "Modernizm" terimini ise "Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Batı'da ortaya çıkan ve modernliğe karşı gelişen eleştirel bir kültürel hareket" olarak değerlendirir.³¹

²⁹ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004, s.61-68

³⁰ Mehmet Akgül, **Türk Modernleşmesi ve Din**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 1999, s.12

³¹ Kumar, **a.g.e.**, s.88

Berman'a göre modernizm, modern insanların modernleşmenin nesnesi oldukları kadar öznelere de olmak, modern dünyada sıkıca tutunabilecekleri bir yer bulmak ve kendilerini bu dünyada evde hissetmek için giriştikleri çabalarıdır.³² Modernizm, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar sanat ve edebiyatta meydana gelen değişimleri adlandırmak için kullanılır.³³ Yayla'ya göre modernizmin iki anlamı söz konusudur: Modernizmin ilk anlamı, modern dönemde ortaya çıkan entelektüel akımları tanımlamak için kullanılmasıdır. Modernizmin ikinci anlamı ise kültürel ve sanatsal faaliyetler ilgilidir. Ona göre Marx ve Mill ilk anlamda modernisttir. Eliot ve Pound ise ikinci anlamda modernisttir.³⁴ Modern dönemde egemen bir ideoloji ya da düşünce tarzı olan modernizmin genel karakteristik özellikleri şöyle özetlenebilir: Modernizm, büyük anlatıları olan bir ideolojidir; özgürlük, eşitlik, adalet, rasyonalizm ve devrim gibi değerlerin herkes için geçerli olacağını düşünmektedir.

Modernizm, modernliğin yarattığı çelişkilere karşı oluşan bir tepki etrafında oluşmuş, kültür ve sanat alanındaki algılar ve değerler topluluğu olarak tanımlanabilir. Modernlik düşüncesinin ortaya çıkışından yaklaşık yüzyıl sonra, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya çıkan modernizm, modernliğe karşı kültürel bir hareket olarak var olmuş, özellikle sanat, edebiyat ve mimari gibi alanlarda başlamış ve bu sürecin yarattığı paradoksları açığa çıkarmaya çalışmıştır.

Modernleşme ise modern olana yönelik bir gelişme sürecini anlatmak için kullanılır. Modernleşme paradigmasında iki farklı toplum tipolojisi vardır. Birincisi kültürel anlamda kır kültürünün hâkim olduğu, siyasal anlamda baskıcı bir yönetimin olduğu, yoksul ve tarıma dayalı bir ekonomiye sahip bir toplumdur. İkincisi ise bunun tamamen aksine kent kültürünün ve özgürlükçü rasyonel bir idarenin hâkim olduğu,

---

³² Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Değişiyor**, (B. Peker., Ü. Altuğ, Çev). İstanbul, İletişim Yayınları, s.2002, s.11

³³ G. Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, (Osman A.Çev). Bilim ve Sanat Yayınları. Ankara, 2003, s.508

³⁴ A. Yayla, **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, Adres Yayınları, Ankara, 2004, s.156

sanayileşmiş ve zengin bir toplum tipidir. Bu kurgunun doğal sonucu, modernleşmenin ikinci tip toplumlara yönelen bir değişim olmasıdır.³⁵

Ortaylı, modernleşmenin modern olana yönelme şeklinde tanımlamanın sınırlılık içerdiğini, daha geniş tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir. Ortaylı'ya göre; "Modernleşme aslında, gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmişler tarafından alınması" diye tarif ediliyor. Bu tarif yeterince açık değil. Modernleşme var olan değişimin değişmesidir. Yani toplum zaten belli bir ölçüde değişmektedirken anî ve hızlı bir değişim dönemine girilmesi söz konusudur."³⁶

Eisenstadt'a göre de modernleşme, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine, ardından da XIX. ve XX. yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir süreçtir. Batı'da başlayan modernleşme, sadece bu coğrafya ile sınırlı kalmamış, dünyanın farklı coğrafyalarını, toplumlarını etkilemiştir. Farklı modernleşmelerin nasıl ortaya çıktığını Eisenstadt şu şekilde açıklamaktadır;

"Modern ya da modernleşmekte olan toplumlar büyük bir çeşitlilik gösteren geleneksel ve premodern (modernlik öncesi) toplumlardan türemişlerdir. Batı Avrupa'da güçlü şehir merkezlerine sahip feodal ve mutlak devletlerde, Doğu Avrupa'da ise daha despotik devletlerde ve daha az şehirleşmiş toplumlarda ortaya çıktılar. Modernleşme Birleşik Devletler ve ilk dominyonlarda (Kanada, Avustralya vb.), bir kısım güçlü nedenlere bağlı olarak organize olmuş dini gruplara, diğer bir kısmı da ekonomik fırsatlar ve daha eşitlikçi koşullar elde etmek üzere yapılan geniş çaplı göçlere dayanan, kolonileşme ve göçler sürecinde gelişmiştir. Latin Amerika'da modern yapı kısmen beyaz fetihçi oligarşi ile buyruk altındaki yerli nüfusu arasında büyük bir ayrımın var olduğu oligarşik fetihçi kolonyal toplumlardan ortaya çıktı. Japonya'da modernleşme süreci, bir dereceye kadar benzer özellikler taşıyan merkezî bir devletle gelişti, Çin'de ise literati-bürokratik örgütlenmenin özel bir şekli olan, insanlık tarihindeki en uzun soluklu emperyal sistemin çökmesiyle ortaya çıktı. Pek çok Asyalı ve Afrikalı toplumda modernleşme süreci kolonyal bir çatı altında başladı, bazıları (özellikle Asya'da) önceden daha monarşik toplumlar ve incelikli işlenmiş edebi dinî gelenekler üzerine

³⁵Emre Kongar, **Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitapevi, İstanbul,1984, s. 227-247

³⁶ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş, İstanbul, 2008, s.15

kurulurken, diğçerleri (özellikle Afrika'da) kabilesel yapı ve gelenekler üzerine inşa edildi".³⁷

Modernleşme en yalın tanımıyla, Batılı olmayan toplumların Batı'yı model alarak girdikleri değışim sürecidir. Bu nedenle, aynı süreci ifade etmek için "Batılılaşma" terimi de kullanılmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki modernleşme ve modernite kavramları arasında temel bir fark vardır. Şöyle ki; modernite, Avrupa'da belirli siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin kesişmesiyle "kendiliğinden" bir değışimdir. Kendiliğinden ortaya çıkan bu değışim dönüşüm uzun yıllar boyunca Avrupa'nın iç dinamiklerinin etkisiyle gerçekleşmiştir. Modernleşme ise, bu modelden hareketle, Batı-dışı toplumların bilinçli ve hedefli çabalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılan, başka bir ifade ile müdahaleye dayalı bir süreçtir. Burada süreç kendiliğinden ortaya çıkıp gelişmediğı gibi, dış etkenlerin dahil olması söz konusudur.³⁸

Alain Tourain'in deyiimiyle modernleşme "eylem halindeki modernlik"tir.³⁹ Öte yandan, Jürgen Habermas'ın "modernite" ve "modernizasyon" temel farklılığı üzerine kurguladığı düşünceleri de yukarıda bahsedilen "modernlik" ve "modernleşme" ayrışmasını açıklamaktadır. Habermas'a göre modernlik, bir projeye, bir refleksiyona; modernizasyon ise bu projeyi, bu refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal evrime işaret etmektedir. Bir başka deyişle, modernite, bireyi ve sınıfları kendi kimliklerinde eğiten bir süreçken; modernizasyon ise bu eğitimin alt yapısını, yani siyasal çerçevesini oluşturan bir olgudur. Habermas'ın modernite ve modernizasyon kavramları arasında vurguladığı bu esaslı farklılık sadece Batılı toplumların değıl, aynı zamanda Batılı olmayan (Batı-dışı) toplumların da tarihsel evrimini belirlemiştir.⁴⁰ Habermas'ın önemle üzerinde durduğu bu durumu Alain Touraine de şu şekilde açıklar:

---

³⁷ S.N.Eisenstadt, **Modernleşme Başkaldırı ve Değışim**, (U. Çoşkun. Çev), Doğıu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s.11-12

³⁸ Hamid Emrah Beriş, "Moderniteden Post-Moderniteye", **Siyaset**, (Ed. Mümtaz'erTürköne), Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s.506

³⁹ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Çeviren: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, Touraine, s. 43-44

⁴⁰ Ahmet Çiğdem, "Türk Batılılaşmasını Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkaldığı, Batılılaşma, Modernite ve Modernization", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.68

Muazzam kültürel ve tarihsel çeşitlilik sorununa girişmeden önce buraya büyük harflerle yazmak gerekir: Yalnızca bir tek modernlik vardır, aynı zamanda da modernleşme tarzları çoğulluğu vardır ve de eklemek gerekir ki, bu tarzların hiçbiri, basitçe moderniteyi devreye sokmaya indirgenemez. Ülkelerin bütünü, en başta gelişmelerin ülkelerin yürüdüğü, geriye kalanın da adımlarını ve tekerleklerini önde gidenlerin izine yerleştirdiği bir kervan gibi betimleyen görüntüden daha yanlışı düşünülemez. Modernleşmenin yolu çoktur. Bizatihi, Avrupa, bunun en inandırıcı örneğini sunar: Burjuvazinin rolüne dayanan Hollanda ve İngiliz modernleşme tarzı, devlete büyük önem veren Fransız tarzından farklıdır, hele çok değişik bir devlet anlayışına sahip Alman tarzından çok daha farklıdır. Avrupa sınırının dışına çıkılırsa, Birleşik Devletler ile Batı Avrupa ülkelerinin birçoğu arasında bile daha büyük farklılıklar görülür. Tekil modernite ile çoğul modernleşmeler arasında ve genel bir çözümleme ilkesi ile, tarihsel vakaların çeşitliliği arasındaki ayrımın yokluğu, öyle bir karışıklığa neden olur ki, her türlü yararlı tartışmayı engeller”.⁴¹

Yapılan açıklamalara göre, modernlik evrenselliği içermektedir. Modernleşme ise farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak kendilerine özgü izledikleri yolun adıdır. Bu açıdan Fransa'nın Jakoben sanayi modernleşmesi ile İngiltere'nin piyasa ekonomisine dayalı modernleşmesi, Osmanlı modernleşmesi ile Japon modernleşmesi farklılıklar taşımaktadır.

1.1.2. Modernleşme-Çağdaşlaşma-Batılılaşma

Zaman zaman birbirleri yerine kullanılan Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Batılılaşma kavramları arasında belirli bir ilişkinin bulunduğu hususu kabul edilmekle beraber bazı yazar-düşünürler bunların taşıdıkları farklı anlamlara da vurgu yapmışlardır. Modernleşmenin mevcut olanı değiştirdiği ve yerine yenisini ikame ettiği söylenebilir. İnalçık'a göre, “Sosyoloji modernleşme kavramını, ileri-geri medeniyet, tekâmül ve terakki gibi değer hükümlerinden sıyrarak kültür değişimi kavramı içinde mütalâa eder. Bu da Molinovski'nin umumi tarifini kabul edersek, ‘bir cemiyetin mevcut nizamını, yani içtimaî, maddi ve manevi medeniyetini bir tipten

---

⁴¹ Alain Touraine, **Başka Türü Düşünmek**, (Çev: Mehmet Moralı), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008, s.153

başka bir tipe çeviren *processusdür.*’ Netice olarak, modernleşmede en önemli olay *attitude*’de hayat görüşü ve davranışında meydana gelen değişimdir.⁴²

Batılılaşma ile modernleşmenin aynı olduğunu düşünen yazarlar arasında yer alan Fendoğlu’na göre Modernleşme; Batılılaşmak, Batı gibi olmak veya Batı’yı kabul etmek demektir. Modernleşme, bir ülkenin diğerine yetişmeye veya onun gibi olmaya çalışmasıdır. Klasik modernleşme, Batı’nın bazı seçilmiş kurumlarını ve yaşam biçimlerini almaktır.⁴³ Mardin, Batılılaşmayı, Batı’yı her konuda örnek almak isteyenlerin yaklaşımlarını adlandırmak için kullandıklarını ifade etmektedir.⁴⁴

Modernleşme, Çağdaşlaşma ve Batılılaşma kavramları arasında farklılıklar bulunduğunu savunanlardan Hanioglu’na göre, çağdaşlaşma ve modernleşme evrensel ve vazgeçilmezdir oysa ki Batılılaşma yereldir, belirli bir coğrafya ve zaman ile sınırlıdır.

*“Bazı araştırmacılar, ‘Batılılaşma’ kavramı yerine ‘çağdaşlaşma’ veya ‘modernleşme’ kavramlarını kullanmayı uygun görüyorlarsa da çağdaşlaşma Doğu-Batı farkı olmaksızın, bütün toplumlar için geçerli bir harekettir ve farklı toplumların birbirlerinden bazı sosyal ve kültürel müesseseleri alması şeklindeki bir hareketi anlatmaktadır. Ayrıca modernleşme ve çağdaşlaşma kavramları, Batılılaşma kavramında olduğu gibi kültürel ve sosyal değer ifadelerinden daha çok teknik, teknolojik, prodoktif, rantabl, rasyonel gibi ilk bakışta herhangi bir manevi değer ifade etmeyen, nispeten nötr ve daha çok maddi gelişmelere yönelik bir anlam taşımaktadır. Bu anlamda çağdaşlaşma veya modernleşme kavramları, yenileşme ve değişme hareketlerinin vazgeçilmez olanıdır; bütün milletler için geçerli olup tarihin bütün devirlerinde görülen bir olgudur. Bu bakımdan Türk Tarihinde özellikle Tanzimat’tan günümüze kadar yapıla gelen değişiklik ve yenilikler için çağdaşlaşmadan çok Batılılaşma deyimini uygun düşmektedir.”*⁴⁵

Belge’ye göre “On sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesiyle Batı, Batı olacaktı.

---

⁴² Halil İnalçık, “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, **Belleten**, XXVII, Sayı 108, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s.629

⁴³ Hasan Tahsin Fendoğlu, **Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri**, Beyan, İstanbul, 2002, s.19-20

⁴⁴ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul,1992, s.9-20

⁴⁵ M. Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.148.

Özellikle ikinci olgu Batı'yı bütün dünyada tek ve benzersiz bir konuma yerleştirecek ve bundan böyle "Batılılaşma" fiili "Batılı" olmayan bütün dünyanın başlıca uğraşı haline gelecekti. Daha sonraları, bu "Batı" kavramında, bu işi yapanlar için biraz tedirgin edici çağrışımlarda bulunduğu için, kulağa daha nötr gelen "modernleşme" daha yaygın bir tercih görecektir."⁴⁶

Berkes; çağdaşlaşmanın dar anlamda din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı davası olmadığını, çok daha geniş anlamda "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma" sorunu olduğunu, din-devlet ayrımının "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma" sorunun birçok görüntüsünden biri olduğunu belirtir.⁴⁷

"Şu halde çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması etkisizleşmesi sorunudur."⁴⁸

Çağdaşlaşmayı, dinin ve kutsal olanın maddi yaşamda yerinin daralması ve etkisizleşmesi olarak gören Berkes, son yüzyıllarda çağdaşlaşmanın Batı Avrupa siyasa türünün geleneğine göre yürütüldüğünü ve bu durumun batı dışı toplumlarda travmalara yol açtığını hatta toplumların varlıklarını yitirme tehlikesiyle karşılaştıklarını ifade eder.

"Bugün bütün dünyayı Batı Avrupa geleneği etkilemekte olduğundan, bu sayılan yerlerdeki tarihsel rejimlerden artakalan toplumların çağdaşlaşması Batı Avrupa siyasa türünün geleneğine göre yürümektedir ya da yürütülmektedir. Bu toplumların çağdaşlaşma çabalarının çok güç ve ağır yürümesinin, yollarının sık sık şaşırılmasının başta gelen nedeni budur. Geleneklerine aykırı ve yabancı bir yönde yürümek zorundadırlar. Bu çağdaşlaşma sürecinde bu yönde giderken yalnız şaşırın değil, varlığını ya da benliğini yitiren toplumlarda görülmüştür. Fakat bütün dünya ister istemez Batılılaşmak zorundadır. Bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirmekte, yok olmaktadır."⁴⁹

Bu noktada çağdaşlaşma terimini tercih eden Ercüment Kuran çağdaşlaşmayı şu şekilde tanımlamaktadır; "Çağdaşlaşma günümüzde geçerli olan değerlerin

⁴⁶ Murat Belge, "Türkiye ve Rusya", **Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İletişim, İstanbul, 2007, s.43.

⁴⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s.17.

⁴⁸ **A.g.e.**, s.20.

⁴⁹ Berkes, **a.g.e.**, s. 24

benimsenmesi, yaşayış tarzına uyum, ilim ve teknolojiye yaratıcı katkıda bulunmaktır. Çağdaşlaşma ileriye dönüktür ve varlığını sürdürmek isteyen toplumlar için zaruridir.⁵⁰

Aydın, modernleşme ve çağdaşlaşmanın Batılılaşmadan farklı olduğunu savunan düşünürlerdendir. Aydın'a göre, her ülkenin kendine has bir dünya görüşü vardır. Bu düşünsel alan inanç, örf adet ve değerleri içine aldığı için *özerk* bir alandır. Bu nedenle, Batının ilim ve tekniğini almak, Aydın'a göre onların yaşantısını ithal etmeyi gerektirmez. *Batılılaşma ile çağdaşlaşmanın* özdeş olmadığını ifade eder.⁵¹ Kökleri Avrupa'da bulunan ve modernliğin gelişiminde özel önemi olan ulus devlet ve sistematik kapitalist devlet yapıları modernliği destekleyip dönüştürücü konumda olduğundan Batı'ya özgüdür. En önemli özelliği *rasyonellik* olan modernlik hiçbir toplumun tapusunda değildir.⁵²

1.1.3 Modernleşme Kuramı

Emperyal modernlik, Batı dışında kalan toplumların modernleşme süreçlerine ilişkin modernleşme kuramından farklı bir açıklama olduğundan, modernleşme kuramının genel olarak ne iddia ettiğinin açıklanmasında fayda bulunmaktadır.

Modernleşme kuramının kökenleri Weber, Durkheim gibi ilk sosyoloji kuramcılarına dayanmaktadır. Doğa bilimlerinden etkilenen bu düşünürler kuramlarında da doğa bilimlerinin kavramları kullanılarak oluşturulmuştur. 18. yüzyıldaki düşünce bu kuramların kaynağını oluşturmaktadır.⁵³

İkinci Dünya savaşıdan sonra toplumsal gelişme ve modernleşmeyle ilgili çalışmalar, sosyoloji, siyasal bilimler, ekonomi ve antropoloji gibi alanlarda önemli araştırma odakları oluşturmuştur. Bu kapsamda, karşılaştırmalı makro sosyolojik

⁵⁰ Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s. 99

⁵¹ Mehmet S. Aydın, **İslam'ın Evrenselliği**, Ufuk Yay., İstanbul, 2000, s.167

⁵² Mehmet S. Aydın, , “Din ve Modernite Üzerine”, **İzlenim**, 27, İstanbul, 1995, s.28

⁵³ Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İstanbul, Yöneliş Yayıncılık, 2002, s.88.

çalışmalar, değişik uygarlıkların dinamikleri, modern ve modern-öncesi, Batılı ve Batılı olmayan uygarlıklar arası ilişkiler ve karşılıklar ile tarihsel süreç içinde ilerleme gibi konularda yeniden bir ilgi uyanışı olmuştur.⁵⁴

Modernleşme kuramının ortaya çıktığı ve etkin olduğu dönem 1950'li yıllardır. Kuram, Batı'da Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarıyla sonuçlanan paylaşım kavgalarının son bulmasına ve Batı içi dengenin yeniden kurulmasına paralel olarak Batı'nın kendisine güvenini kazandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan siyasi ve ekonomik kaosun bir sonucu olarak geliştirilen bunalım felsefelerinin aksine modernleşme kuramı, Batı'ya mevcut durumdan memnuniyet ve kendisine güven duygusu vermektedir.

Kuram bu yönüyle XIX. yy Batı düşüncesi ile benzerlikler göstermektedir. XIX. yy Batı düşüncesinde egemen olan evrimci, ilerlemeci toplumsal değişme anlayışı, XX. yy'da ilk modernleşme kuramları ile yeniden canlılık kazanmaktadır. XIX. yy'da ilkel toplumlardan uygar Batılı toplumlara doğru olan toplumsal değişimin yönü, modernleşme kuramında geleneksel toplumların modern Batılı toplumlara doğru evirilmeleri şekline dönüşmektedir.⁵⁵ Ancak daha sonraki dönemlerde, postmodernist ve Wallerstein'in modernleşme kuramında olduğu gibi Marksist temelli kuramlar da geliştirilecektir.

Modernleşme kuramı, aslında bir üst kuram ve dayandığı yöntem de, parçalı bir yöntemdir. Modernleşme kuramı, toplumun genel alanlarını parçalara bölmekte ve bunlar için ayrı ayrı bilgi üretme gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Türkay'a göre, modernleşme kuramının dokusuna bakıldığında, Amerikan hegemonyasının meşruiyetini ve dolayısıyla kapitalizmin meşruiyetini sağlamaya dönük bir yapı ile karşı karşıya kalındığı görülebilmektedir.⁵⁶

---

⁵⁴ S.N. Eisenstadt, "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks", **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Ed. Jacob M. Landau, Westview Pr., Colorado. 1984, s.3

⁵⁵ İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Sayı:1, İstanbul, 1989, s.296-297

⁵⁶ Mehmet Türkay, "Amerikan Hegemonyası ile Çizili bir Sosyal Bilim", **Kozmopolit Dergisi**, sayı:10, Temmuz-Ağustos 2003, <http://www.kozmopolit.com/No15/Dosya/mtuerkayTR.html> (03.02.2011)

Altun'a göre, Batı'nın model alınması suretiyle tüm dünya toplumlarının modernleşebileceğini varsayan ve Amerika'yı modernliğin temsilcisi olarak sunan bir toplumsal değişme yaklaşımı olan Modernleşme Kuramı, büyük oranda yapısal işlevselciliğin kuramsal öncüllerine yaslanmakta ve toplumların gelenekten modernliğe doğru yaşanan evrensel sürece muhatap oldukları takdirde gelişebileceklerini söylemektedir. Bir değişme ve gelişme kuramı olan modernleşme kuramı, toplumların modern ekonomik gelişme aşamasına ulaşmaları için kültürel ve toplumsal bir değişim sürecine ihtiyaç duydukları yönünde bir inanca dayanmaktadır.⁵⁷

Modernleşme kuramı, Batı dışı toplumların yaşadığı bu süreci açıklamak için bazı varsayımlar kullanmaktadır. Modernleşme kuramı, modern ve geleneksel olmak üzere iki toplum tipine dayanmaktadır. Bu tanımda modern toplum tipi ifade edilmektedir. Geleneksel toplum tipi ise bir tür modern olmamış ama modernliği yakalamak için çalışan ya da modernliği yaşaması gereken bir toplum tipi olarak ifade edilmektedir.⁵⁸

Modern toplumlarda olması gerekenle ilgili bir diğer varsayım iktisadi gelişmelerle ilgilidir. Modern insanın belki de en belirgin özelliği, özünde tüketici olmasıdır. Eşitlikçi anlayış çerçevesinde işleyen modern toplumda, bütün bireyler kendi emeği üzerinde özgürce tasarruf etmek hakkına sahiptir. Dolayısıyla insanın eylemlerinin modern toplumda başarıyla sonuçlanmasında bu itici güç önemli bir rol oynar. Modern toplumda modern bireyin kendi emeği üzerinde özgürce hareket etmesi aynı zamanda bize kapitalizmi hatırlatmaktadır. Yani modern toplumda olan ekonomik sistem, kapitalizmdir.⁵⁹ Kapitalist iktisadi yapıda, bireyler özgür bir şekilde iktisadi faaliyetlerde bulunmaktadır. Modern kapitalist ekonomik yapı piyasa ekonomisine dayanmaktadır. Bu sistemde insan kendi emeği üzerinde tasarruf hakkına sahiptir. İnsanın emeğinin metalaşması söz konusudur.⁶⁰ Modern toplumlarda bir diğer

---

⁵⁷ Altun, **a.g.e.**, s.26

⁵⁸ Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2005, s.39

⁵⁹ **A.g.e.**, s.45

⁶⁰İ. Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi**, (Tuncay B.Çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s.32

varsayım da olması gereken siyasi yapı ile ilgilidir. Modern toplumda modern bireyin yeni konumuna bağlı olarak çoğulculuk, katılımcılık ve otoritenin rasyonelleşmesi söz konusudur. Siyasal alanda çoğulculuk, katılımcılık, özgürlük hâkimdir.⁶¹

Samuel Huntington'ın modernleşme sürecine ilişkin olarak yaptığı açıklamalar modernleşme kuramının tezlerini özetlemektedir:

Modernleşme, devrimci bir süreçtir. Geleneksel dünyadan modern dünyaya geçişle birlikte, modern rasyonel bireyin atasının kültürü, aidiyetleri, mitleri, değerleri, artık modern insan için değer ifade etmez. Bu değerler modern dünyada önemini kaybetti. Büyünün sırrı bozuldu. Modernleşme sürecine ait olan bir diğer özellik ise modernleşme sürecinin karmaşıklığıdır. Modernleşme sürecinin karmaşıklığı, modernleşmenin çok yönlü olmasından kaynaklanmaktadır. Modernleşme kolay kolay tek bir boyuta indirgenemez. Modernleşme insana ait olan bütün alanlarda meydana gelen bir süreçtir. Modernleşme, kentleşme, toplumsal mobilizasyon, farklılaşma, endüstrileşme, sekülerleşme ve eğitimdeki değişimler gibi birçok boyutu olan bir süreçtir. Modernleşme evrensel hale gelmiş bir süreç ve olgudur. Avrupa'dan çıkmış ancak zamanla tüm dünyaya yayılmıştır. Batı dışı toplumlarda meydana gelen değişimleri ifade eder. Batı merkezli bir anlayışın tüm dünyada benimsetilmesidir. Modernleşme uzun soluklu bir gelişmedir. Modernleşme aşamalı süreçtir. Tüm toplumlarda meydana getirdiği değişimler benzer olduğu için, modernleşmenin homojenleştirme gibi bir özelliği söz konusudur. Modernleşmeyle birlikte toplumlarda meydana gelen değişimler ve süreçler benzerlik göstermektedir. Süreç sonunda benzer toplum biçimleri ortaya çıkmaktadır.⁶²

Huntington dışında Batı dışında meydana gelen gelişmeleri açıklamak isteyen düşünürlerin fikirlerinin de özetle açıklanması faydalı olacaktır.

Eisenstadt, modernleşmenin evrensel bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Modernleşmeyle bütün toplumlar, modern Batılı devletleri örnek alarak liberal ve kapitalist bir düzende birleşeceklerini ifade etmektedir. Eisenstadt, her ne kadar modernleşmenin evrenselliğine vurgu yapsa da modernleşmenin farklı başlangıç

---

⁶¹ Köker, a.g.e., s.47

⁶²S. P. Huntington, **The Change To Change: Modernization, Development and Politics, Comparative Politics**, Vol. 3, No. 3, Apr., 1971, s.288

noktalarına sahip olduğunu da ifade eder. Bir toplumsal değişme süreci olan modernleşmenin toplumsal arka planları, toplumdan topluma göre değişmektedir.⁶³

Alex Inkeles'in çalışmaları, modernleşme kuramının sosyo-psikolojik sonuçlarının irdelemeye ve modern bireyin profilini belirlemeye yöneliktir. Inkeles, bireyin modernleşme süreciyle iki yönlü bir ilişkiye girdiğini ifade eder. Bireyin, modernleşmeden etkilenen ve modernleşmeyi etkileyen bir konumu söz konusudur. Birey bir yandan modernleşme sürecinde aktif bir rol oynarken diğer yandan modernleşme sürecinden etkilenen bir duruş sergilemektedir.⁶⁴ Batı dışı toplumların modernleşmesini sadece ekonomiye bağlamayan Inkeles, bir toplumun dönüşümünde eğitilmiş bireyin önemine de vurgu yapmaktadır. Modernleşmenin sağlıklı olması için toplumun bütün kurumlarıyla bu sürece dâhil olması gerekmektedir.

Modernleşmenin akılcı ve pozitivist yanına vurgu yapan Daniel Lerner, en temelde modernleşmenin evrenselliği üzerinde durmaktadır. Ona göre modernleşmek, aynı zaman da küresel bir süreçtir. Hiçbir toplum bu süreçten bağımsız kalmaz. Lakin İslam Medeniyeti bu pozitivist ve rasyonalist süreç karşısında savunmasız kalmıştır.⁶⁵

Lerner'a göre modernleşme, geleneksel ve katılımcı (siyasal katılım) olmayan toplumdan, katılımcı modern topluma geçmektir. Lerner, Orta Doğu'da yaptığı çalışmalardan hareketle; gelişme sürecinin eğitim, kentleşme ve medyanın oluşuyla paralel olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶

Lerner'in üzerinde durduğu bir diğer kavram ise hızlandırılmış tarih kavramıdır. Batı dışı toplumların modernleşmek için batıyı örnek seçmeleri ve modernleşme çabaları, hızlandırılmış tarihe bir örnektir. Çünkü batı coğrafyasındaki ülkeler, modernleşmeyi kendi iç dinamikleriyle beş yüz yıllık bir süreçte yaşadılar. Fakat modernleşmek

---

⁶³ S.N. Eisenstadt, **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, (U. Çoşkun. Çev), Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2007, s.7

⁶⁴ Altun, **a.g.e.**, s.127

⁶⁵ D.Harrison, **The Sociology Of Modernization and Development**, London: By Routledge, 2005, s. 16

⁶⁶ M.Tuna, ve H., Durdu, **Modern Toplumun İnşası**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2011, s.86

isteyen toplumlar bunu beş yüz sene içinde yaşamak niyetinde değildir. Belki bunu beş ya da on sene içinde yaşamak istiyorlar. Dolayısıyla burada hızlandırılmış bir tarih söz konusudur. Lerner'a göre bu hızlandırılmış tarih olumlu bir durumdur. Modernleşmek isteyen toplumlar isteseler bile bunu 300 senede yaşamak gibi bir durumları söz konusu olamaz. Batılı toplumların örnek alınmasıyla bunu daha hızlı bir şekilde ve kısa bir sürede tamamlayabilirler.⁶⁷

Modernlik üzerinde yoğun çalışmaları olan Talcott Parsons'a göre modernliğin en uygunu ve en gerçek biçimi Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanmaktadır. Parsons'a göre modernliği yaşamak ya da yakalamak isteyen modern olmayan toplumlar Amerika Birleşik Devletlerini örnek almalıdır, çünkü ona göre lider ülke ABD'dir.⁶⁸

Batılı toplumlar evrim sürecini daha hızlı bir şekilde yaşarken Batı dışı toplumlarda ise bu durum çok yavaştır. Bazı toplumlarda iç toplumun iç dinamikleri evrim hızını tetiklerken bazı toplumlarda ise, o toplumun iç dinamikleri evrim hızını engellemektedir. Parsons'a göre önemli olan bir kez evrim çizgisini başlatmaktır. Gelişimi bir kez yakalayan toplumlar artık geriye doğru gitmezler. Toplumlar meydana gelen gelişmeler süreklidir. Bir toplumda evrim bir kez başlayınca artık devam eder. Evrim aşaması toplumlarda aynı sonuçları doğurmayabilir.⁶⁹

Bütün toplumları gelişimini beş döneme ayıran Rostow, modernleşmenin kaçınılmazlığına vurgu yapan bir iktisatçıdır. Diğer modernleşme kuramcıları gibi evrimci ve Avrupa merkezli bir anlayışa sahiptir. Rostow, geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki toplum, harekete geçme aşamasındaki toplum, iktisadi aşamadaki toplum ve kitle toplumu olmak üzere toplumları toplumsal ve iktisadi olarak beş aşamada değerlendirmektedir.⁷⁰

---

⁶⁷ Altun, **a.g.e.**, s.112-121

⁶⁸ Tuna ve Duru, **a.g.e.**, s.83

⁶⁹ Altun, **a.g.e.**, s.102

⁷⁰ W.W. Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, (E.Güngör Çev).Ankara: Ötüken Neşriyat, 1999, s.17

Kurama yönelik eleştirilerde, XIX. yüzyılın Batıya olan dönüşümünün adı, modern topluma geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Batı artık var olan üstünlüğünün devamını sağlayabilmek ve kendisine karşı oluşan tepkileri yumuşatabilmek için, modernleşme adı verilen bir kuram ortaya çıkarmıştır.⁷¹ Yine Batı'nın konumunu ve icraatlarını meşrulaştıran, ideolojik olduğu gerekçesiyle ya da sömürgecilikle olan ilişkisi nedeniyle eleştirilen oryantalizme hâkim olan temel zihniyet ve düşünce biçiminin, günümüz sosyal bilimlerinde tartışılmakta olan diğer kuramların yanında modernleşme kuramında varlığını sürdürdüğü dile getirilmektedir.⁷²

1.1.4. Muhafazakârlık ve Modernleşme

Çalışmamızda II. Abdülhamid'in modernleşme anlayışı önem arz etmektedir. II. Abdülhamid'in modernleşme anlayışında Batı'nın ilmini almak ama ahlakını almamak, teknolojisini uygulamak ama siyasi yönetim sistemini benimsememek gibi ikili durumlarla karşılaşmaktadır. Batılılaşma karşısındaki bu tavrın açıklanmasında muhafazakârlığın önemli bir etkisi olduğundan, bu kavramların tahlil edilmesinde, karşılıklı ilişkilerinin niteliğinin ortaya konmasında yarar bulunmaktadır.

Muhafazakârlık, sözcük olarak: örf, adet, gelenek ve inançlara bağlı, mevcut düzenin devamından yana olan, konservatör ve dindar anlamına, kavram olarak da: "mevcut yapıya hayat veren" geleneksel değer normlarını korumak, hızlı değişimle geleneklerden kopulmasına karşı çıkmak, büyük ölçekli toplumsal dönüşümlere karşı çıkmak, toplumun geleneklerine büyük değer vermek, tarihsel tecrübe birikimine değer vermek, yavaş ve tedrici değişimi benimsemek şeklindeki siyaset görüşü, ideoloji ve düşünce biçimi anlamına gelmektedir.⁷³

Muhafazakârlığın felsefesine göre insan doğası yetkinlikten yoksun ve eksik olduğundan, geleneğin yol göstericiliğine ve güçlü bir otoritenin yönetimine ihtiyacı

⁷¹ İsmail Coşkun, **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s.295.

⁷² Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s.VIII

⁷³ Ahmet Turan Ayhan, **2000'li Yıllara Doğru Türkiye'de Muhafazakâr Siyaset: "Ak Parti Örneği"**, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 23

vardır. Değişmeye karşı tavır alınarak, yerleşik düzenin korunması sağlanarak, radikallerin ütopyaları uğruna neden olacakları kaosun önüne geçilebilir.⁷⁴

Muhafazakârlık özü itibariyle, Fransız devrimini yaratan, onun düşünsel arka planını oluşturan Aydınlanma ve moderniteye karşı bir tepkidir. Toplumunu radikal bir biçimde değiştirmenin, geri dönüşü imkânsız etkiler yaratacağını ileri sürerek kendini var eden bir akımdır. Kavramsal isimlendirmeden de anlaşılacağı üzere muhafazakârlık; “muhafaza etmek”, “korumak” kökenlerinden gelir. Eski düzenin kurumlarının yeni düzende de var olması gerektiğini ve bu kurumların zaman içinde kendiliğinden dönüşüme uğrayacağı görüşü savunur. Bu yanıyla ve son çözümlemede bir burjuva akım olan muhafazakârlık, Jakoben hareketin devrimci müdahalelerine karşı çıkar ve onun yerine daha evrimci bir değişimden yana olduğunu ilan eder.

Muhafazakârlık, kapitalist modernleşme süreci karşısında, bu sürecin çözdüğü siyasal, toplumsal ve kültürel yapıların gösterdikleri tepkiye dayanır. Temel kaygısı ve talebi, bu kurumların toplumsal yaşamdaki yerleri ve etkilerinin sürdürülmesidir.⁷⁵ Samuk ve Erkal, muhafazakârlığın toplumu, diğer toplumlardan farklı kılan özelliklerini gerektiği ölçüde koruması, ille de değişime uğrayacaksa tedrici olarak değişimini savunmakta ve yeniliğin cazibesine kapılarak gerçekleştirilecek ani değişimlerin toplumları buhrana sürükleyeceğini ifade etmektedirler:

“Muhafazakârlık geniş anlam ile bir milleti diğer milletten ayıran, fark ettiren özelliklerin korunması ve korunarak geliştirilmesidir. Milleti kültürel ve siyasi anlamda sürekli ve istikrarlı kılan unsurlara ve değerlere bağlı kalarak, onları canlı tutarak kaynağı tahrip etmeden yenilikçi tavır takınmaktadır. Değişme karşısında ne peşin kabul ne de peşin red söz konusu olabilir. Neyi ne ölçüde korumanın gerekli olduğunu fark edemeyen toplumlar neyin ne ölçüde değişeceğini de kestiremezler. Bundan dolayı Muhafazakârlar değişmeye romantik bir gözlük ile bakmazlar ve gerçekçidirler. Yenilik ve değişimin cazibesine katılarak manevi kültürün önemli bir bölümünü devre dışı bırakarak akılcı, faydacı maddeci bir felsefede kurtuluşu aramak hüsrarla sonuçlanmıştır. Bundan dolayı günümüzde bilhassa Batı sanayi toplumları Muhafazakârlaşma eğilimi içine girmişler, toplumu koruyucu politikalar geliştirilmiştir. Ekonomik kalkınma

⁷⁴ www.turkdirlilik.com (09.03.2012)

⁷⁵ Merdan Yanardağ, **Yeni Muhafazakârlık**, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2004, s.19-21

meselelerini çözen ve refah toplumu haline gelen ülkeler sosyal ve kültür hastalıklarıyla uğraşır olmuşlardır. İnsanoğluna XX. asrın en önemli derslerinden birisi de bu olmuştur."⁷⁶

Muhafazakârlık, mevcut değerleri bugüne taşımak, muhafaza edilmesi gereken milli manevi değerleri muhafaza etmektir. Muhafazakârlığın iki zıt kutbunda ise reaksiyonerler yani tutucular, gericiler ile radikaller yani devrimciler, ilericiler bulunur. Bu iki kutba göre muhafazakârlar da orta yolu tutmuş mutedillerdir.⁷⁷

Muhafazakârlık, Batı tarihinde zengin bir felsefi mirasın taşıyıcısı olan ciddi bir düşünce geleneğidir. Modern zamanların hem bir parçası hem de muhalifi olan muhafazakârlık kapsamlı bir doktrindir. Aynı zamanda içinde yaşadığımız çağa damgasını vuran siyasal bir ideolojiyi ifade etmektedir.⁷⁸

Modern dünyanın yarattığı rahatsızlıkların ve Aydınlanma projesinin getirdiği hayal kırıklığının bir ifadesi olan muhafazakârlık, yalnızca politik hayatta yükselen bir ideoloji olmakla kalmamış aynı zamanda entelektüel arenayı da etkisi altına alan bir izlenim bırakmıştır. Çağdaş düşünce sistemi içerisinde yer alan Muhafazakârlık, monarşist ve dini akımlardan büyük oranda arınmış, liberalizm ve sosyalizm karşısında kendi bağımsız fikir sitemini oluşturan bir öğreti haline gelmiştir.⁷⁹

Muhafazakâr ideolojinin siyaset anlayışının temelinde, insanın kusursuz olmayan bir varlık olarak kapasitesinin sınırlılığı; insan aklının tarihsel süreklilikten, insanın gerçek değerini onların bir parçası olarak bulduğu toplumsal kurum ve normlardan soyut, bağımsız bir kurucu güç değil sınırlı bir değer olduğu; rasyonalist toplum projelerine kuşku ve sonuçta siyasal olanın bu temel öncelikler doğrultusunda sınırlı bir etkinlik alanı olarak algılanmasına ilişkin temel ön kabuller vardır. Dinin geçmişte olduğu kadar günümüz muhafazakâr düşüncesinde de yeri çok önemlidir. Günümüzde muhafazakârlık, vazgeçilmez hazinesi olarak gördüğü dini, çoğu zaman modern bir müdahaleye tabi tutmakta, onu dünyevi saiklerle yeniden yorumlayıp, yeniden

---

⁷⁶ Fevzi Samuk & Mustafa E. Erkal, **Muhafazakârlık Nedir, Ne Değildir?**, Özal Matbaası, 1989, s.16

⁷⁷ **A.g.e.**, s.7

⁷⁸ Yalınkılıç, **a.g.e.**, s.2

⁷⁹ **A.g.e.**, s. 10

biçimlendirmek istemektedir. Bu anlamda dinin, toplumun istikrarı ve otorite açısından önemli bir işlevi bulunmaktadır. Muhafazakârlar dinin bireysel ve toplumsal bakımdan önemini de sıkça vurgularlar. Onlar dini sadece bireysel bir inanç olarak değil, aynı zamanda toplumsal işlevleri olan bir kurum olarak da değerli görürler.⁸⁰

Bugün modernizmin etkisinden kurtulabilmiş bir tek toplum gösteremeyiz. Muhafazakârlık ise, modernizmin önünde hep bir engel olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Muhafazakârlık, Aydınlanma'ya, onun akli kutsayan anlayışına, bu aklın ürünü olan siyasi projelere ve bu siyasi projeler doğrultusunda toplumun dönüştürülmesine ilişkin öneri ve uygulamalara muhalif olarak ortaya çıkan, rasyonalist siyaseti sınırlamayı ve toplumu bu tür devrimci dönüşüm projelerinden korumayı amaçlayan yazar, düşünür ve siyasetçilerin eleştirilerinin biçimlendirdiği bir siyasi felsefeyi, bir düşünce geleneğini ve zaman içinde onlardan türetilen bir siyasi ideolojiyi ifade etmektedir.⁸¹

Muhafazakârlık açısından Aydınlanmayı önemli kılan ve Aydınlanmanın odağında yer alan temel değer akıldır, daha doğrusu Aydınlanma akıldır. Muhafazakârlık, siyasal ideolojisinin felsefi omurgasını inşa ederken, topluma ve siyasete ilişkin temel tezlerini, işte bu Aydınlanma aklından farklı ve ona karşıt olan bir akıl anlayışına dayandırmıştır.⁸²

Vural, muhafazakârlığın doğmasını şu sebeplere bağlar:

1. Aydınlanma düşüncesinin merkezindeki kurgulayıcı rasyonalist düşünce biçimi,
2. Fransız Devrimi'nde somutlaşan devrimci siyasetin pratiği olan devrimci ütopyik sosyalist hareketler,
3. Sanayi Devrimi sonrasında şekillenen yepyeni toplumsal yapıya duyulan tepkiler.⁸³

---

⁸⁰ A.g.e., s. 11.

⁸¹ Bekir Berat Özipek, **Muhafazakârlık (Akıl, Toplum, Siyaset)**, Liberte Yayınları, Ocak, 2004,s.6

⁸² Yalınkılıç, a.g.e., s.29

⁸³ Mehmet Vural, **Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık**, Elis Yay., 2003, s.23

Dünyada XVIII. ve XIX. yüzyılda oluşan bu hızlı gelişimler, daha önceki siyasi, sosyal, fikri ve ekonomik oluşumların hepsinin eleştirilmesine sebep olmuş yeni düşünce sistemleri geliştirilmiştir. Nitekim muhafazakâr düşünce yapısı da, toplumun ve bireylerin içerisine düştüğü kargaşa ve endişe duyguları içerisinde yeşererek, istikrar ve geleneğin erdemlerini yücelten bir düşünce akımı olarak ortaya çıkmıştır. Modern bir kavram olan muhafazakârlığın biçimlenerek ortaya çıkması, sanayileşme ve büyük siyasi değişimlerden sonradır. Bu yönüyle yakın bir geçmişte doğmuş genç bir düşünce akımıdır.⁸⁴

Muhafazakârlığı sistemli bir düşünce olarak ilk savunan kişi, İngiliz filozof Edmund Burke olmuştur. Burke, Fransız Devrimi zamanında yaşamış, devrime karşıt bir düşünürdür. O sırada İngiliz devlet adamları arasında Fransız Devrimi'nin İngiltere'ye yayılacağı endişesi yaygındı. Burke, devrimsel mücadeleye karşı sistemli bir ideoloji oluşturarak, fikirsel alanda Fransız Devrimi'ne karşı bir mücadele başlatmıştır. Muhafazakârlık İngiltere ve ABD gibi sanayileşmiş demokratik toplumlarda yayıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu, Çin İmparatorluğu gibi gelenekçi ülkelerde de siyasi iktidarları etkilemiştir.

Muhafazakârlık değişime karşı gösterilen bir tutumdur. Bu tutum katı değişmelere yöneliktir. Muhafazakâr tutum, istenilmeyen gelişimlerin yavaşlatılmasında etkili olabilir. Ancak bu değişimlerin yerine yeni fikirler ileri sürememesi halinde bu değişim eğilimlerinin devam etmesini engelleyemez. Muhafazakâr düşünce mensupları, değişimin ölçülü ve yavaş olmasını istemekle birlikte, yeni ve köklü değişimlere yönelik korku ve güvensizlikleri, onları devlet kudretini kullanmaya sevk eder. Muhafazakâr düşünce mensupları, fevri hareketlerinden kaçınan istikrar ve düzen arayan özelliklere sahiptirler. Bu nedenle muhafazakâr tutum ve davranışlar aşırılıklardan kendisini koruyucu tavır belirlerler.⁸⁵

Muhafazakâr düşünceye göre toplum, gelenekleri, yaşam biçimleri, kurum ve müesseseleri ile birlikte canlı bir bütünlük gösterir. Aynı zamanda, toplumu oluşturan bu etkenler karmaşıktır. Muhafazakârlar temelde, modern öncesi

---

⁸⁴ Yalınkılıç, a.g.e., s.62

⁸⁵ A.g.e.,s.63.

geleneksel, toplumsal değerlere inanırlar. Liberalizmin bireyci-sözleşmeci ve rasyonalist fikir yapısına karşı çıkarlar. Klasik muhafazakârlığın temel değerleri, geleneksel toplumun dayanışmacı özelliği içerisinde cemaatçi ve hiyerarşik bir yapıyı arzulamaktadır. Geleneksel ve ahlâki bağlar aile, dini cemaat ve mesleki zümreler gibi aracı kuruluşlarla desteklenmektedir. Bu suretle geleneksel toplum yapısı korunur. Din, aile, ahlaki ve manevi bağlar modern toplumun rasyonalist ve laik bireyciliği karşısında tahrip olur. Bu nedenle, muhafazakârlar modern toplumun rasyonalist ve laik bireyciliğine karşı tavır alırlar.⁸⁶

Muhafazakâr düşünce, geçmişte yaşanan tecrübe veya deneyimlerin geleceğe ışık tutacağını ve geçmişten ders alınması gerektiğini savunur. Geçmişte yaşanan olayların tecrübe ve bilgi birikiminin sosyal sorunlar karşısında müracaat edilebilecek en önemli faktörler olduğunu kabul etmektedir. Geleneksel kurum ve müesseseler deneme yanılma yoluyla elde edilmiş tarihi faktörlerdir. Görüleceği üzere muhafazakârlığın savunduğu, korunmasını istediği birikim geleneği oluşturmaktadır. Bu anlamda gelenek ile muhafazakârlık iç içe girmektedirler. Gelenek, muhafazakârlığın savunduğu değerleri içerisinde barındıran zengin tarihi mirası içermektedir.⁸⁷

Muhafazakârlık siyasal müesseseler açısından koruyucu, ahlaki ve sosyal değerlere saygılı, tarihi oluşum sürecinde tecrübe ile kurulan kurumlara ve uygulamalara bağlıdır. Bu müessese ve uygulamaları kökten değiştirecek siyasal akım ve programlara karşıdır. Muhafazakârlar, siyasal otoritenin gücünün sınırlandırılması yerine zayıflatılmamasından yana tavır takınmaktadır. Siyasal otoritenin katı kurallarla hareket edemez hale getirilmesi önlenir. Muhafazakârlığın siyasi uygulaması çıkarıcılık esasına dayanır.

Muhafazakârlar, toplumsal düzeni yıkıp yerine yeni bir düzen kurmayı istemezler. Onların geleneksel toplumu yeniden kurma beklentileri yoktur. Muhafazakârlar reformculuk açısından, aksayan yönlerin kurum ve müesseseler korunarak düzeltilmesini esas alırlar. Sistemdeki mevcut bozuklukların araştırılıp tespit

---

⁸⁶ A.g.e., s.64

⁸⁷ A.g.e., s.67

edilerek, ütopyik olmayan çözümlerle ve yapıcı düşüncelerle açık tavır sergilemeyi hedeflemektedirler.

Muhafazakârlık, değişimi bütünüyle reddetmez. Hatta değişimin gelenek adına bütünsel reddiyasını savunanları düzene tehdit olarak algılayabilir. Bu anlamda, geleceğe dönük sol tasarımları nasıl maceracılıkla ve tarihsel süreklilikten kopuş çabası olarak yargılıyorsa, sürekliliği tehlikeye düşürecek şekilde geriye dönüşü savunan tasarımlar karşısında da benzer bir eleştirelilik geliştirebilir. Muhafazakâr, tarihsel süreklilik adına zaten değişimi içine sindirebilecek bir düzen anlayışına sahiptir.⁸⁸

Muhafazakârlık taraftarları, toplumların zamanla geçirdikleri evrim sonucu bir tür "bilgelik" biriktirdiğini, bu bilgeliğin toplum düzeninde, kültürde kendisini açığa vurduğunu, özenle korunması gerektiğini savunurlar. Bu nedenle, muhafazakârlık, bir anda büyük değişiklikler yapmayı hedefleyen devrimciliğin karşıtıdır.

Muhafazakârlık değişime tümüyle karşı değildir. Sadece devrimsel değişimlere, topyekün toplum planlarına karşıdır. Radikal, "seçkin" bir grup entelektüelin bir araya gelerek toplum düzenini bir anda değiştirecek devasa planlarını uygulamaya koymaları, muhafazakârlığa aykırıdır. Bu açıdan, muhafazakârlık çoğunluk yanlısıdır ve demokratik bir toplumun temel ideolojilerinden biri olduğu savunulur.

Muhafazakârlık, akla şüpheyile yaklaşır. Kendi aklının sesini dinleyerek başka insanların hayatları üzerinde kalıcı bir etki yaratmaya çalışan düşünürleri eleştirir. Muhafazakârlara göre akıl farklı sonuçlara varabilmektedir ve bir bireyin toplum üzerinde keyfi değişiklikler yaratma isteklerine araç olmamalıdır. Toplum düzeni asırların deneyimlerinin süzülerek gelen bir evrimleşme sonucu oluşmalıdır. Muhafazakârlık aklın siyasi sorunlar karşısında kullanımına karşı değildir, fakat toplumun tümünü etkileyecek planların, çoğunluğun isteğine aykırı olmalarına karşın akılcılık (rasyonalizm) kullanılarak meşrulaştırılmasına karşıdır.

---

⁸⁸Yücel Taşkın, "Muhafazakârlığın Uslanmaz Çocuğu: Reaksiyonerlik", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 'Muhafazakârlık'**, 5.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.187

Muhafazakârlık ile din arasında genelde bir yakınlık olduğu kabul edilir. “Muhafazakârlık ile din arasında bir yakınlığın olması genellikle çok olağan karşılanır. Bu büyük ölçüde muhafazakârlığın somut bir muhtevaya en çok dinsel bir söylemle kavuşmasından, daha açık bir ifadeyle en fazla dini araçsallaştırmasından kaynaklanır. Belli bir metafizik işarete göre sabitlenen bu dünyanın maruz kaldığı her değişim ihtimalinin kutsala bir saldırı olarak algılandığı da göz önünde bulundurulduğunda, muhafazakâr bir refleksin dinlerin en önemli özelliklerinden olduğu düşünülebilir.”⁸⁹

Geleneksel olanın muhafazakâr düşünce için önemi aşikârdır. Muhafazakârlar modernleşme sürecinde kabul ettikleri yenilikler için de geleneksel toplumlarda hem motor hem de iletim kayışı işlevini gören geleneğin onayına ihtiyaç duyarlar. Muhafazakâr düşüncenin modernizm karşısındaki ‘şuurlu’ tutumu genellikle, ilk ve refleks olarak geleneksel toplum içinden verilmiş olan tepkinin biçimlendirilmiş, hedefe yöneltilmiş, işlenmiş bir türüdür.⁹⁰

1.2. EMPERYAL MODERNLİK

İmparatorlukların modernleşmesini ele almadan önce genel olarak Emperyal Modernlik kavramının açıklanması yararlı olacaktır. Tarihsel gerçeklik olarak imparatorluk, kültürel, etnik, ekonomik ve toplumsal açılardan çeşitlilik arzeden farklı halkları bünyesinde toplayan bir büyük politik ve teritoryal gövde olarak tanımlanabilir.⁹¹ İmparatorlukların üç temel özelliği bulunmaktadır.1-farklı coğrafyaları kapsarlar 2- anavatan devlete ve yönetici elitlere ev sahipliği yaparken, çevre merkezin yönetimi altındadır. 3- merkez-çevre ilişkisi.

---

⁸⁹ Yasin Aktay, “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce ‘Muhafazakârlık’**, 5.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.347.

⁹⁰ Tanıl Bora & Burak Onaran, “Nostalji ve Muhafazakârlık ‘Mazi Cenneti’”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce ‘Muhafazakârlık’**, 5.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.234.

⁹¹ Stephen Howe, **Empire; a Very Short Introduction**, Oxford University Press, 2002, Oxford, s.15, 30

Sergey Gavrov'a göre, genel olarak iki imparatorluk tipolojisinin bulunduğu kabul edilebilir. Bunlardan birincisi, kolonyal imparatorluklar, ikincisi ise geleneksel imparatorluklardır. Kolonyal imparatorluklar, yönetim merkezinin sömürge topraklarından ayrı olduğu, kolonilerin kaynaklarının metropole aktarıldığı, böylece bir sömürü düzeninin devam ettiği sistemlerdir. Kolonyal imparatorluklar, Sanayi Devrimi sonrası, sanayi üretimine kaynak sağlamak amacıyla ortaya çıkmış olup zamansal olarak sınırlı yapılardır.⁹²

Kolonyal imparatorluklar, sömürge topraklarının kaynaklarının sömürülmesi ile birlikte anılsa dahi bazı yazarlara göre gelişmemiş toplumların medenileştirilmesi gibi olumlu bir fonksiyonları olduğunu düşünmektedirler.⁹³ Geleneksel imparatorluklar ise ekonomik önceliklerle değil de siyasi, coğrafi şartların birleşimi ile meydana gelmiş çok uluslu yapılardır. Geleneksel imparatorluklarda devamlılık unsuru önemlidir. Genel olarak imparatorluğun yönetici ulusu farklı yapılarda merkezi konumunu devam ettirir. Geleneksel imparatorluklar aynı zamanda güçlü dinlerin de temsilciliğini yapma potansiyeline sahiptirler. Din, emperyal ideolojinin oluşumunda ve sürdürülmesinde, uyrukların yönetiminde etkin bir araçtır. Bu durum, Rus ve Türk imparatorluklarında daha açık görülebilmektedir.⁹⁴

İmparatorluk örgütlenmesi, bazı siyasi toplulukların diğer bazı siyasi topluluklar üzerinde *etkin egemenlik* yoluyla siyasi güçlerini empoze etmeleridir. Emperyalizm ise bir imparatorluğu inşa etme ve devam ettirme sürecidir.⁹⁵

Moyle, bu siyasi gücü empoze etmenin kanalları olarak ise şunları sıralamaktadır: Belli devletlerin güçlü merkezi yönetimlere, farklılaşmış ekonomilere ve paylaşılan bir siyasi sadakate sahip olmaları ama diğer taraftan da bazılarının güçlü yönetimlere ve farklılaşmış ekonomilere sahip olmaması, siyasi otoriteye bağlılığın olmaması ya

---

⁹² Sergey Nazipovich Gavrov, **Rus İmparatorluğunun Modernleşmesi**, Moskova, URSS, 2004,s.15

⁹³ Bkz. Ruyard Kipling'in sömürgeciliği beyaz adamın omzuna yüklenmiş bir yük olarak gösteren ve fethedilen yerlerde gerçekleştirmeye çalışılan iyi niyetli girişimler karşısında yerli halkın "tembelliği" ve "akılsızlığı" karşısında duyulan hayal kırıklığını göstermeye çalıştığı "White Man's Burden", isimli ünlü şiiri, terminolojiye "white man's burden" şeklinde, adeta yeni bir kavram olarak girmiştir. (Kipling R. The burden of the White / Favorites / Per. England. B. Toporova. - L.: Hood. lit., 1980. - s. 469-470)

⁹⁴ Gavrov, **a.g.e.**

⁹⁵ Michael W. Doyle, **Empires**, Cornell University Press, Newyork, 1986, s.19

da az olması gibi nedenlerle güçlünün baskınlığına maruz kalmasıdır. Emperyalizmi oluşturan güç ne sadece askeri ne de sadece ekonomik güç temerküzüdür, bu hem askeri hem siyasi hem ekonomik hem de sosyal ve kültürel baskınlığın sonucudur.⁹⁶

İmparatorluk kavramını tartışırken emperyalizmle olan ilişkisine de değinilmesi faydalı olacaktır. Bu konuda genel olarak üç görüşün varlığı kabul edilmektedir. Hobson, Lenin ve Schumpeter'a göre imparatorluk emperyalizm demektir ve bunlar teorilerinde sömüren merkez ülkeyi temel almışlardır.⁹⁷

Buna karşılık John Gallagher ve Ronald Robinson gibi çağdaş imparatorluk teorisyenleri ise sömürülen çevre üzerine yoğunlaşmışlardır. Onlara göre emperyalizm yeni bölgelerin genişleyen ekonomik pazara dahil edilmesini sağlayan gerekli bir siyasi işlemdir.⁹⁸ Emperyalizmi sistem kavramı ile açıklamaya çalışan Kenneth Waltz'a göre ise emperyalizmin üç motivasyonu olup bunlar emek, mal ve sermayenin elde edilmesi çabasıdır. Bunu sağlayan da uluslar arası sistemdeki büyük güç dengesizlikleridir.⁹⁹

Genel olarak geleneksel imparatorluklar kapsayıcı bir dünya görüşüne dayanırlar. Daha doğrusu, geniş bir coğrafyada, çok sayıda kültürel geçmişe sahip milyonlarca insanın bir arada yaşayabilmesi için, farklı kavimler/ırklar arasında bir ortak akıl, bilinç ve vicdanın oluşması gerekir. Gavrov'a göre kolonyal imparatorluklar bu ortak aklı oluşturamadıklarından istikrarlı emperyal yapılar kuramamışlardır.¹⁰⁰ Ortak aklın

Rusya ve diğer imparatorlukların modernleşmesinde Kara-Murza Vishnevsky gibi bazı yazarlar, "muhafazakâr modernleşme" kavramını kullanmışlardır.¹⁰¹ Bu

---

⁹⁶ **A.g.e.**

⁹⁷ Bkz. Joseph Schumpeter, **Emperyalizmin Sosyolojisi**, Cleveland, 1955, s. 88-89, V. I Lenin, **Emperyalizm: Kapitalizmin Son Aşaması**, Newyork, 1917, p.9-10

⁹⁸ Bkz. John Gallagher and Ronald Robinson, **The Imperialism of Free Trade**, The Economic History Review, Second Series, Vol. VI, no. 1 (1953) s.1-15,

⁹⁹ Bkz. Kenneth Waltz, **Uluslar arası İlişkiler Teorisi**, Readings, 1979, s.37

¹⁰⁰ Gavrov, **a.g.e.**, s.17

¹⁰¹ Bkz. Kara-Murza A.A., **Between Empire and Distemper**, M. Ifran, 1996. - p. 88-92. ve Vishnevsky AG, **Serp and Ruble: Conservative Modernization in the USSR**, Moscow, OGI, 1998, p. 432

kavramdan ise geleneksel değerlerin, kurumların ilişkilerin modern olana bir anda değil de yavaş yavaş adapte edilmesini kastetmişlerdir. Bazı yazarlar ise “muhafazakar modernleşmenin” yerine “emperyal modernlik” kavramını önermektedir.

İmparatorluklar modern uygarlığa doğrudan entegre olmayı amaçlamazlar. Onların modernleşmelerindeki amaç dūřmanları karşısında askeri olarak gūçlü olmak, ekonomik olarak sistemini devam ettirmektir. Emperyal modernleşmede toplumun yapısal dōnūřümü değil, öncelikle askeri alan olmak üzere ihtiyaç hissedilen alanlarda sayısal değişiklikler yapılır. Emperyal modernleşme, öncelikle imparatorluğun temel niteliklerini korumayı ve istikrarını sağlamaya çalışır. Bunun içinde toplumun değil de kontrol edilebilir olan, bürokrasinin, idarenin değişimine izin verilir. Modern olanın sadece bilimsel ve teknolojik yenilikleri alınır.¹⁰²

Modern Avrupa'nın, kadim kùltürleri ve medeniyetleri parçalayıcı ve nihayetinde yok edici meydan okumasına karşı farklı imparatorluklarda “emperyal yapıyı kurtarmak” için bir mücadele verilmiştir. Bu çerçevede imparatorluklardaki elitler ve yöneticiler siyasi, iktisadi, sosyal ve kùltürel Batılı meydan okumaya karşı çareyi yine onun kurumlarını, yöntemlerini ve yaklaşımlarını devşirmekte bulmuştur.

Emperyal modernleşmenin yaşandığı imparatorlukların günümüzde modern toplumun sahip olduğu demokrasi, temsili yönetim gibi tüm değerlere sahip olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. 1930'ların Almanyası daha az liberal ve demokratik olmasına rağmen 1880'lerden daha modern kabul edilir. Modernleşen toplumların farklılıklarına rağmen bazı ortak değerleri, nitelikleri vardır. Hangi rejim altında olursa olsun, modernleşme genelde otokrasi ya da oligarşi tarafından başlatılmış ve demokratik ya da otoriter yönetimlere evrilmiştir.

Modernleşen devletlerde ortak olan, devletin işlevlerinin ve devletten beklenenin artmasıdır. Kamu hizmetleri eğitimi, sosyal güvenliği, vergilendirmeyi, askeri hizmetleri, kamu hizmetlerini kapsayacak şekilde genişler.

---

¹⁰² Gavrov, a.g.e.,s.18

Bu eğilim giderek daha da genişler ve devlet tüm çocuklara eğitim sağlamakla, her köye bir yol götürmekle herşeyin vergisini almakla görevli ve yetkili kılınır. Bundan dolayı modernleşen devlet daha eşitlikçi eğilimler taşır. Kamu hizmetlerinin genişlemesi, kamu personel sayısının artmasını, iletişim ağlarının geliştirilmesini gerekli kılar.¹⁰³

Emperyal modernlik, aslında zorunlu bir modernleşme türüdür. Modernleşme isteğinin kaynağı iç dinamikler değil dıştan gelen zorlamalardır. Çünkü imparatorluklar modern uygulamaları benimsemeyen, yaşadıkları dönemin gerektirdiği teknolojik gelişmeleri kendi yapılarına aktarmadan emperyal yapılarını sürdüremeyeceklerini gördüklerinden değişmeye çalışmışlardır.

Dıştan gelen zorlamalarla modernleşme yoluna giren imparatorluklarla, iç dinamiklerin etkisiyle modernleşmeyi başlatan Batı ülkeleri arasında temel farklılıklar mevcuttur. Bu imparatorluklar ulus temelli değil çok milletli yapıdaydılar, bünyelerinde farklı dilleri konuşan, farklı dinlere inanan toplumları barındırmaktaydılar, modern, demokratik yönetimlere değil hükümlarlığın soy bağıyla taşındığı yönetimlere, aydınlanma değerlerine değil geleneksel değerlere sahiptiler. Bu farklılıklarına rağmen, imparatorluklar, Batı'daki gibi güçlü bir devlet sistemine sahip olmak için belli alanlarda Batı'da yaşanan gelişmeleri kendi ülkelerine transfer etmişlerdir.

İmparatorluklarda yaşanan modernleşme kendi bünyelerindeki gelişmelerin etkisiyle başlamadığından, kendilerinden önce modernleşenlerin yaşadıkları deneyimleri aktarmaya dayalıdır. Bu nedenle emperyal modernlik pragmatik, sonuç odaklı bir modernleşme türüdür.

İmparatorluklar Batı'daki gelişmeleri kendi bünyelerine aktarıırken seçici davranmaya çalışmış, kendi emperyal yapılarını tehdit edebilecek özellikle siyasi, kültürel yapıları değil bilimsel, teknolojik, teknik bilgileri almaya çalışmışlardır. Bu

---

¹⁰³ Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Edit: Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow) PrincetonUniversity Press, 1964, s. 7

şekilde ordularını modern yöntemlerle dizayn edebilmiş, merkezden uzak bölgelere yapılan bayındırlık yatırımları ile merkez ile çevre arasındaki ulaşım kolaylaşmış, iletişim artmış, merkezin yerel unsurlar üzerindeki vergilendirme gibi alanlarda etkinliği artmıştır. Gerçekleştirilen bu reformlar sayesinde Rus ve Osmanlı gibi bazı imparatorluklar Batı karşısındaki geri kalmışlıklarını tamamen olmasa da bir ölçüde azaltabilmiş, Japon modernleşmesinde yaşadığı üzere de bazı imparatorluklar tam bir modern devlet yapısına kavuşup dünya siyasetinde çok güçlü konuma yükseltilmişlerdir.

Bu çerçevede, imparatorluklar modern olanı yakalamaya ve kendilerinden üstün olan Batı uygarlığını yakalamaya çalışırken, temel imparatorluk nitelikleri de aşmıştır. Modernleşme ile beraber bir taraftan daha güçlü ordu, daha etkin bürokratik yapılar, daha merkeziyetçi bir devlet sistemi oluşturulurken diğer taraftan imparatorluklarda Batı'da yeşeren milliyetçi fikirler yayılmış, demokrasi tapleri artmış, anayasal hareketler güçlenmiş, liberal fikirler yaygınlaşmış, dini düşüncenin yerini pozitivist, rasyonalist yaklaşımlar almıştır. Bu iki etkiden ilki imparatorluk yapısını güçlendirirken ikincisi emperyal yapının temellerini zayıflatmıştır. Emperyal modernleşme bu iki etkinin bir arada bulunması ile gerçekleşen değişime açıklayan bir kavramdır.

1.2.1. Modernleşmeye Farklı Yaklaşımlar: Batı-dışı Modernlik ve Diğerleri

Tezimizin ana eksenini imparatorlukların modernleşmesi ve geleneksel olan ile modern olanın sürdürülebilir bir dengede götürülme çabası olan emperyal modernleşme kavramıdır. Emperyal modernleşme kavramını açıklamaya çalışırken Batı dışı imparatorlukların modernleşme çabalarının incelenmesi önem arz etmektedir. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğuna benzer yanları bulunan Rus imparatorluğu ve farklı bir modernleşme serüveni yaşayan Japon imparatorluğunun modernleşme çabalarının karşılaştırılması faydalı olacaktır. Türk modernleşmesi ile Rus ve Japon modernleşmesi arasındaki benzerliklerden biri de Batı'nın doğrudan sömürsüne maruz kalmamaları olmuştur. Belge bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Aynı tarihlerde Asya'nın büyük çaplı medeniyetlerinden Hindistan Batılılaşma değil, sömürgeleştirilme sürecinin başındaydı. Bu, daha sonraki dönemlerde, dünyanın büyük bir kısmında insanların Batı ile gerçek yüzleşmelerinin biçimi olacak ve Batılılaşma ile kolonizasyon iç içe yürüyecekti. Ama Doğu'nun en batısındaki Türkiye ve Rusya ile bir süre sonra onlara katılma gereği duyan İran'da, ayrıca Doğu'nun en doğusundaki Çin ile Japonya'da, bu anlamda bir sömürgeleşme görülmeyecekti. Ancak, XVII. ve XVIII. Yüzyılların dönüşünde, Uzakdoğu'nun bu büyük medeniyetlerinin Batı ile tanışıklığı henüz hiç ileri gitmemişti.”¹⁰⁴

Gerek Türkiye’de gerekse de diğer Batı dışı modernleşmenin örnekleri olarak sıralanan Çin, Rusya ve Japonya gibi ülkelerde modernleşmenin yarattığı kültür çatışması, önemli bir benzerliktir. Ortaylı, bu kutuplaşmanın bize özgü olmadığını şu satırlarla ifade etmektedir:

“Doğu-Batı kültürü kutuplaşması bizim toplumumuzda da modernleşme ile birlikte başladı. Bizim toplumumuzda da diyorum çünkü Türkiye modernleşmenin getirdiği bu gibi sorunlarla karşılaşan tek ülke olmadığı gibi, çatışmanın temelinde yatan asıl neden İslamlık-Hıristiyanlık ayrılığı da değildir. Pekâlâ, Hıristiyan Rusya'nın ve Budist Asya'nın da aynı şiddetle bu problemi yaşadığını görüyoruz.”¹⁰⁵

Batı dışında yaşanan modernleşme konusunda çeşitli tartışmalar yaşanmış ve kavramlar üretilmiştir. Klasik modernleşme kuramı modernliğin tek bir şekilde gerçekleşebileceğini, toplumların benzer aşamalardan geçerek, Batılı toplumları takip ederek modernleşebileceklerini varsaymıştır.

Bazı düşünürler ise hâkim olan modernlik anlayışına karşı ve alternatif olarak, geleneksel diye nitelendirilen toplumların nasıl bir gelişme seyri izledikleri, bu toplumların kendilerine özgü bir modernlik yaratıp yaratamayacakları konusunu tartışmışlardır.

Batı-dışı modernlik kavramı, özellikle Nilüfer Göle'nin çalışmaları ile ön plana çıkmıştır. Ancak bu kavramsallaştırmadan önce de Batı dışında meydana gelen değişimleri açıklamaya yönelik kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramsallaştırmaların

---

¹⁰⁴Murat Belge, “Türkiye ve Rusya”, **Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İletişim, İstanbul, 2007, s.43

¹⁰⁵ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş, İstanbul, 2008, s.15

temelinde modernlik ile modernleşme arasındaki farklılaşma yatmaktadır. Bu düşünürlere göre, modernlik evrensel ve tekil iken modernleşme çoğuldur, yereldir.

Göle bu durumu şu şekilde açıklamaktadır. “Modernlik, evrenselliği içermektedir. Modernleşme ise, farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergâhın adıdır. Başka bir deyişle, modernleşme zaten kendi içinde çoğuldur, diye düşünebiliriz. Fransa’nın Jakoben sanayi modernleşmesi ile İngiltere’nin piyasa ekonomisine dayalı liberal modernleşme modelleri farklılık taşımaktadır.”¹⁰⁶

Bu kavramlardan ilki *Çoğul modernlikler* kavramıdır. Çoğul modernlik “tek güzergâhlı, kültür dışı modernlik anlatımı yerine, modernliğin çok güzergâhlı ve kültür-bağımlı yeni bir okumasını getirmek istemektedir. Hatta Batı modernliğinin kendi içindeki farklılıklarını gün ışığına çıkararak, tekçi bir modernlik anlatımını, Batı’nın merkezinden eleştirmekte, Batı modernliği diye bütünsel bir kategorinin neredeyse olamayacağını düşündürmektedir.”¹⁰⁷

Çoğul modernlik kavramsallaştırması, modernliği farklı kültürel havzalardan hareketle zenginleştirmektir. Temelde modernliğin çoğulcu karakterine vurgu yapılmış ve tek bir biçimde varlık gösterdiğine karşı çıkmıştır.¹⁰⁸

Diğer bir kavramsallaştırma olan *Alternatif modernlik*, Batı’nın dışında, Batı modernliğine alternatif bir modernlik anlayışını çağrıştırmaktadır. Alternatif modernlik, Batı modernliğini referans almıştır. Aynı zamanda Batı modernliği dışında yeni bir modernleşme anlayışı olabileceği varsayımını da ileri sürmektedir.¹⁰⁹ Alternatif modernlik, “modernliğin tanımını değiştirebilecek olan yeni deneyimlerin varlığını varsaymaktadır. Alternatif modernlik, farklı kültürel güzergâhlarla

---

¹⁰⁶Nilüfer Göle, **Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine**, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 162

¹⁰⁷A.g.e.

¹⁰⁸İbrahim Yücedağ, “Nilüfer Göle’de Batı-Dışı Modernliği Anlamak”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Nisan 2010, s.71

¹⁰⁹A.g.e., s.72

yetinmeyip, fark yaratma, varolan modernlik modelini aşma sorusunu gündeme getirmektedir. Bu bağlamda yeniliğin taşıyıcılığını yapabilir.”¹¹⁰

Yerel değerler üzrinden modernleşmeyi açıklamaya dönük *Yerel modernlik* kavramsallaştırması Göle’ye göre, Batı-merkezli modernlik okumalarından çıkıp çevreye, ötekine, tikel pratiklere yönelmekte, bizi yeni melezlenme şekillerini anlamaya yaklaştırmakta ve sosyal bilimsel lisan tarafından kavramsallaştırılmamış, dillenmemiş bir alana sokmaktadır.¹¹¹

Yerel modernlik kavramsallaştırmasını bazı yönlerden eksik bulan Göle’ye göre ‘Yerel’ nitelmesi bir uygulamanın genel, evrensel bir erime sahip olmadığını, bilinçsiz bir coğrafi mekân, verili bir kültürel çağ içinde kaldığını, dolayısıyla sınırlı olduğunu ifade eder. Oysa modernite, yerlere, geleneklere, dinlere göre bir köklerinden kopuş sürecini de beraberinde getirir.¹¹²

1.2.2. Rus Modernleşmesi ve Eğitim

Ruslarda eğitim belki büyük ölçüde misyoner Kiril ve Methodius’un Kiril alfabesini oluşturmasıyla başladı. Vladimir zamanında ortodoks Hristiyanlık bütün Rusya’da yayıldı. Bilge Yaroslav zamanında (1019-1054) oldukça sistematik bir eğitim kuruldu. Ama Altınordu devleti egemenliğindeyken (1237-1480), Rusya Batıdan bir hayli uzaklaştı.¹¹³

Rus modernleşmesinde coğrafi unsurların da etkileri bulunmaktadır. Rus tarihine bakıldığı zaman modernleşmenin merkezi olan Avrupa’ya yakınlığın süreci hızlandırdığı görülmektedir.

---

¹¹⁰ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 3** (iç.), Editör: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 58

¹¹¹ **A.g.e.**, s. 58–59.

¹¹² Nilüfer Göle, **İç İçe Girişler: İslam ve Avrupa**, Çeviren: Ali Berktaş, Metis Yayınları, 2009, s. 81–82

¹¹³ Mustafa Ergün, “Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları Ve Reformlar”, **Kuramsal Eğitimbilim**, 2 (1), 2009, s.33

Batı ile ilişkiler, İtalya'dan teknisyen ve sanatçılar ve Almanya'dan birçok göçmen getirerek, III. İvan zamanında (1462-1505) kurulmuştur. IV. “Korkunç” İvan (1533-1584), İngiltere ile ticareti geliştirmiştir. XVI. yüzyılda Çar Boris Godunov İngiltere, Fransa ve Almanya'ya birçok öğrenci göndermiş ve Batıdan uzmanlar getirmiştir. Ta o zamanlarda Moskova'da Batı ile ilişkileri geliştiren bir yabancı yerleşim (Nemetskaya Sloboda) oluştu. Çar Michael zamanında da Oxford ve Cambridge Üniversitelerine öğrenciler gönderilmiştir. Almanya, Hollanda ve İskoçya'dan bilim adamı, askeri uzman ve tüccarlar getirilmiştir. Rusya'nın Batılılaşması Büyük Petro ile başlatılıyor gözükse de, ondan önce Rusya'nın doğu Ukrayna kısımlarını denetim altına almaları ve oradaki Polonya etkisiyle Katolik Avrupa'nın düşünce akımlarının Rusya'ya girişinin başladığı görülmektedir. Polonya ve orta Avrupa'da hâkim olan fikirler Kiev üzerinden Rusya'ya girmiştir. Kiev'de 1631'de kurulan Metropolitan Mogila (Mohyla) Akademisi Rusya'ya yeni fikir ve görüşlerin (mimari, resim, edebiyat gibi alanlarda) geçişini sağlamıştır. Daha sonra ticaret kapıları açılmış ve Rusya'nın da Batı bilim ve teknolojisini öğrenme istekleri artmıştır. Çar Alexis zamanında da Batı'dan birçok kitap getirtilmiş, tiyatro ve bale okulu kurulmuştur.¹¹⁴

1.2.2.1. “Büyük” Petro (1682-1725)

Rusya Çarlığında Büyük Petro'dan beri otokratik modernleşmeden söz edilebilir. Batı Avrupa'dakinin tersine, şehir özerkliğinin yerleşmesi, yönetim erkinin parçalanması, tüccar ve sanayici sınıfların çıkar birliği içinde örgütlenip iktidarı kontrol etmesi gibi olguların görülmediği bir ülkede Büyük Petro, orduyu, yönetimi, maliyeyi modernleştirmiş, eğitimi sistemini genel olarak yeniden düzenleyip, iktisadi alanda da müteşebbis bir sınıf yaratmıştır.¹¹⁵ Tepeden kaynaklanan bu modernleşme çabasının bazı bakımlardan benzeri Osmanlı modernleşmesinde de görülebilir.

---

¹¹⁴ A.g.e., s.33-34

¹¹⁵ Yüksel, a.g.e., s.79

XIX. yüzyılın başında otokratik modernleşme sürecine giren diğer bir devlet de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Ancak Rusya'ya göre başlangıç noktasındaki farklılık zaman kadar çevre dünyadaki koşullardan da ileri gelmiştir.¹¹⁶

I.Petro dönemine denk gelen yıllarda Osmanlı'da hükümdar III. Ahmet'tir. III. Ahmet de Osmanlı modernleşmesinde, tıpkı I. Petro'nun Rus modernleşmesinde sahip olduğu gibi önemli bir yere sahiptir. Ancak, III. Ahmet döneminde yapılan reformların ya da girişimlerin I. Petro'nun yaptıkları kadar etkili olamamasında, selefın üstünlüğü ve mazinin daha iyi olduğu düşüncesinin yanı sıra, I. Petro kadar sert olmaması da yatmaktadır.

I.Petro arzuladığı modernleşme düzeyine ulaşmada eğitimin rolünü çok iyi anladığından, istediği tarz eğitimin önündeki engelleri kaldırmak istemiştir. İlk çıkan engel kilise olmuştur.

Petro zamanına kadar Rusya'da eğitim Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yönetiliyordu. XVI. yüzyıl başlarından itibaren kilisenin gücü ile Çarlık yönetimi arasında çatışmalar başlamıştır. Patrik Nikon zamanında (1652-1658) yapılan reformlarla kilise tamamen Batılılaşma ve reform karşıtı bir tavır almıştır. Büyük Petro patrikhaneyi devre dışı bırakmış ve Kutsal Sinod'u kurmuştur.¹¹⁷

Dini ve ruhban sınıfını reformların en büyük engeli gördüğü için, Patrik Adriyan 1700'de öldüğünde –İngiliz kralı VIII. Henry gibi- kilisenin başına kendisi geçmiş, Kilise topraklarının yönetimini maliyeye devretmiş, birçoğuna okul, hastahane vs yaptırmak için el koymuş, 1721'de Rus Ortodoks Patrikliğini lağvedip yerine Kutsal Meclis'i (Holy Sinod) kurmuştur. Her mezhebin rahatça kiliselerini kurmalarını sağlamıştır. Bu Meclis'in üyelerini kendisi atamış, dini mahkemeleri kaldırmış, dini okulları kilisenin denetimi dışına çıkarmıştır.¹¹⁸

---

¹¹⁶ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.40-41

¹¹⁷ Ergün, **a.g.e.**, s.34

¹¹⁸ **A.g.e.**

I.Petro'nun modernleşme anlayışında küçükken gezip gördüğü Avrupa'nın etkisi fazladır. Modernleşme dönemi Osmanlı padişahlarının Avrupa'yı bizzat müşahade edememeleri Bu durumun Osmanlı modernleşmesinin Rus modernleşmesi kadar etkili olamamasında payı bulunmaktadır.

Petro çocukluk döneminde sık sık Moskova kenarında Avrupa'dan gelen yabancıların yaşadığı bir mahalleye (Nemetskaya Sloboda) giderek Batı hakkında ilk izlenimlerini edinmiştir. Bu süreçte Rus ordusunda generallik yapan İskoç Patrick Gordon (katolik), Fransız asıllı Cenevrelî François Lefort ve Hollandalı Baron von Keller isimli kişilerden Avrupa'nın kültürünü ve dilini öğrenmiştir. 1697'de 50 kadar Rus aristokratını masraflarını kendileri ödemek üzere İtalya, Hollanda ve İngiltere'ye gemi yapımını öğrenmeye göndermiş, kendisi de arkalarından gitmiştir (1697-1698). Amsterdam'da Zaandalı Marangoz Peter kimliği ile dört ay tersane işçileri arasında çalışmıştır. Bu arada askeri istihkâm, mimarlık ve mekanik dersleri almıştır.¹¹⁹

Petro, Slavonik alfabeden Yunan harflerine geri dönmüş, matbaa kurdurmuş ve gazete çıkartmıştır. 1705'te Papaz Ernst Glück tarafından Moskova'da klasik lise kurulmuştur. Matematik ve Denizcilik Okulu (School of Mathematical and Navigational Sciences), Mühendislik ve Topçuluk Okulu (1712), Denizcilik Akademisi (1715) , Rusya Bilimler Akademisi (Akademiya Nauk-1724) onun döneminde kurulmuştur. Buralarda ders vermek üzere Avrupa'dan bilginler getirilmiştir. 1714'te soylular için zorunlu öğretim getirilmiş; büyük şehirlerde 50 kadar ilkokul kurulmuş, devlet memurlarına matematik ve geometri öğrenilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Gemiciliğin yanı sıra yabancı dil öğrenme, ekonomi, tıp, güzel sanatlar ve mimari alanlarında da Batıya öğrenciler gönderilmiştir. Petro, halkı "eğitim vasıtasıyla aydınlatmaya" çalışmıştır. Geleneksel Rus takvimi yerine protestan takvimini kabul etmiştir. Petro Rusya'yı geleneksel Ortodoks geçmişinden laik akılcılık temeline geçirmiştir. Fabrikaları ve sanayileşmeyi desteklemiştir.¹²⁰

Rusya'da I.Petro, 1710'da yazı devrimini gerçekleştirmiş ve matematiğe özel önem verilen devlet ilkokulları oluşturmuştur. 1714'te çıkarılan bir kararname ile aritmetik

---

¹¹⁹ A.g.e.,s.34

¹²⁰ A.g.e., s.35

ve coğrafya bilgileri olduğunu ispatlayamayan papazların, asilzadeler için nikah kıymaları yasaklanmıştır. Ordu ve devlet hizmetine girecek olanlara 5 yıllık eğitim zorunluluğu getirilmiştir.¹²¹ Osmanlı İmparatorluğunda ise ilköğretimin zorunlu olması II. Mahmut döneminde İstanbul ile sınırlı kalmıştır.

Rusya’da 1715 yılında, kapalı olan Moskova Okulu, St. Petersburg’da ‘Donanma Akademisi’ olarak tekrar açılmış, başka denizcilik okulları da başka kasabalarda kurulmuştur. Aynı zamanda, topçuluk, mühendislik ve Tıp uzmanlık okulları kurulmuştur.¹²² Osmanlı modernleşmesinde de askeri okulların önemi ortadadır. Batı tarzında kurulan ilk eğitim kurumları askeri okullar olmuş, buralara Avrupa’dan eğitimciler getirilmiştir.

Rusya’da, Avrupa’dan örnek alınarak “Akademi” ile “Üniversite”yi birleştiren bir “İlimler Akademisi” kurma kararı 1724 yılında alınmıştır. Ancak, resmi açılışı I.Petro’nun ölümünden sonra, okuma yazma bilmeyen karısı I. Katerina tarafından, 1725 yılında gerçekleşmiştir. Akademinin ilk başkanı bir Alman olan Blumentrost’dur.¹²³

Büyük Petro’nun Kiril alfabesinde yaptırdığı değişiklik bilinmektedir. Petro aynı zamanda Rus yazı dilini de günlük dile yaklaştırarak bir reform yapmış ve eski Slavonca kalıntı deyim ve kelimeleri Rusça’dan atmıştır.¹²⁴

Matbaanın kültür hayatına girişi de eğitim ve öğretimdeki modernleşme girişimlerinin bir sonucudur. Matbaanın Rusya’ya giriş tarihi XVI. yüzyıl olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin kullanımına girişi Lale Devrinde olmuştur.¹²⁵

---

¹²¹ Richard Pipes, **Karamzin’s Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis**, Harvard University Press, Cambridge, 1959, s. 123

¹²² Yüksel, **a.g.e.**, s.120

¹²³ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurum Yayınları, 2.baskı, Ankara, 1999, s.73

¹²⁴ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 2005, s.144–145.

¹²⁵ Ortaylı, “Batı Kültürü ve Türkiye” ..., s.21

Fleener'a göre Büyük Petro, “*yapıcı bir devrimci*” idi. Zorunlu eğitimin getirilmesi onun *yapıcı devriminin* bir parçasıydı.¹²⁶ I. Petro'nun içinde bulunduğu şartlar çok acele davranması gerektiğini ortaya koymuş; bu nedenle reformlar devrim mahiyetinde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı modernleşmesinde en radikal kararları alan II. Mahmut olmuştur ancak o dahi I.Petro kadar sert tedbirler alamamıştır. I. Petro'nun radikal kararları sert şekilde uygulamamıştır ve bu reformların devrimci yönünü oluşturmuştur. Bununla beraber reformlar sayesinde yetişen eğitimli bürokrasinin devlet erkini güçlendirmesi ve Rusya'nın gücünün artması, yapılan reformların “yapıcı” niteliğinden kaynaklanmaktadır.

1.2.2.2. Anna Ioannovna ve I. Elizabeth

Büyük Petro ile Büyük Katerina arasında güçlü bir kadın çariçe olan Anna Ioannovna dönemi (1730-1740) vardır. Bu dönemde Batılılaşma, edebiyat, sanat, müzik gibi yeni alanlarda devam etmiştir. Onun döneminde Avrupa üniversitelerinde iyi eğitim görmüş olan A.I.Ostermann, B.C.von Münnich, R.G. von Löwenwolde ve Baron J. Von Korff gibi Almanlar görev almıştır. Aynı şekilde onu destekleyen reform yanlısı din adamı Feofan Prokopoviç ve şair Antiokh Kantemir gibi kişiler Rusya'da kültürel Batılılaşmaya yeni bir hız kazandırmışlardır. Bu dönemde Rus Bilimler Akademisi çok başarılı çalışmalar yapmaya başlamıştır. Moskova'daki yüksekokulda 20 kadar, lisede de 100'ün üzerinde öğrenci öğrenim görmekteydi. Akademi özellikle Almanya'dan çok sayıda bilim adamı getirtilmiştir.¹²⁷

Okuma yazması sınırlı ve sert bir kadın olan Anna, ülkede zorba bir yönetim kurmuş, binlerce insanı öldürmekten ya da sürgüne göndermekten çekinmemiştir. Kilit noktalara Almanları yerleştirmiştir. Gözdesi olan Alman Bühren, İmparatorluk politikasına yön vermiş, kurdurduğu ajan ağı, tüm Rusya'yı sarmıştır.¹²⁸

¹²⁶ Erin M. Fleener, **Peter the Great as a Constructive Revolutionary**, 2007, seminer notları, Western Oregon University (<http://www.wou.edu/las/socsci/history/Senior%20Seminar%20Thesis%20Papers%20HST%20499/2007/thesis07/Erin%20Fleener.pdf>)

¹²⁷ **A.g.e.**, s.36.

¹²⁸ Henri Troyat, **Dört Çariçe**, Çev:Nihal Önel, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000, s.74-75

Harbiye Mektebinin başına Alman Kont C.B.Münnich getirilmiştir. Bu okul sadece subay yetiştiren bir okul olmakla kalmamış, Batılılaşmanın merkezi haline gelmiştir. Münnich burada iki Alman kurumunun, Kadettenkorps ve Ritterakademien, bir sentezini meydana getirmiştir. Bu kurumlardan ilki bir askeri eğitim kurumu, ikincisi ise genel eğitim programı uygulayan bir modeldir. Okulda Fransız balet J.B. Landé'nin öğretmenliğinde dans dersleri verilmiştir. Ayrıca Fransız ve Alman edebiyatı dersleri verilmiştir. 1738'de Müzik ve Teatral Dans Okulları kurulmuştur. Dans okulunun başında Fransız Landé, müzik okulunun başında da Viyana'da yetişmiş alman J.Hübner getirilmiştir.¹²⁹

Anna dönemi genel olarak ele alındığında batılılaşmanın artık tek kişinin gayretleriyle değil bir kadronun çalışmalarıyla ilerlediği söylenebilir. Avrupa'daki her türlü kültürel değişim hızla Rusya'ya yansımıştır. Başka bir ifade ile Rusya Avrupa ile adeta kültür birliği sağlamaya başlamıştır.

Alman etkisinin Rusya'da zirve yaptığı bir dönemin ardından tahta geçen ve 1741-1762 arasında Rusya'yı yöneten Büyük Petro'nun kızı I.Elizabeth zamanında Alman akımı dışlanarak tam bir Rus siyaseti izlenmiştir.¹³⁰

Onun dönemindeki en önemli olaylar, 1755 yılında Moskova Üniversitesinin, 1757 yılında Güzel Sanatlar Akademisinin kurulması ve Rusya'nın en ünlü bilim adamı ve bilgini olan Mikhail Lomonosov'un¹³¹ modernleşme yolundaki adımlarıdır.¹³²

1.2.2.3. Çariçe Katerina Dönemi (1762-1796)

Dönemin Avrupa'sına damgasını vuran Fransız felsefesiyle eğitilmiş olan II. Katerina, Rusya'yı "aydınlanma"nın egemen olduğu uygar bir toplum yapma hedefini benimsemiştir.¹³³

---

¹²⁹ Ergün, a.g.e., s.36

¹³⁰ Yüksel, a.g.e., s.135

¹³¹1711-1765 yılları arasında yaşayan Rus şair, bilim adamı ve dil bilimci. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/346787/Mikhail-Vasilyevich-Lomonosov>)

¹³² Paul Dukes, **A History of Russia**, Duke University Press, Durham, 1990, s.111

¹³³ Yüksel, a.g.e., s.137

Bir Alman prensesi olan Büyük Katerina (1729-1796) da kilise mallarına ve topraklarına el koyarak ve keşişleri maaşa bağlayarak yönetimin kilise üzerindeki etkisini daha da arttırmıştır. Katerina kilise topraklarını devlet toprağı haline getirerek oradaki köleleri devlet köylüsü haline getirmiştir. Katerina 1763'te Rusya'daki sağlık şartlarını düzeltmek için bir Tıbbi Komisyon kurulmuştur. İlk aşığı kendisi olmuştur.¹³⁴

II. Katerina, hükümdarlığının başında, eğitimin yaygınlaştırılması konusu üzerinde fazlasıyla durmuştur ve bunu *Direktif*'inde ilan etmiştir. "Bilginin Işığı, İnsanlar arasında yayılabilecektir."¹³⁵

1782'de Rusya'da okulları kurma ve eğitimi organize etme amacıyla bir komisyon kurmuştur. Katerina zamanında liseler açılmaya başlanmış; ilkokul, lise ve üniversitelerin sayısı artmıştır. Avusturya İmparatoru II. Joseph'in önerisiyle bir Sırp eğitimcisi olan Fedor Jankoviç de Mirievo'yu (1741-1814) Rusya'ya davet etmiştir. Bu kişi ile birlikte yukarıda zikredilen komisyon Rus eğitim sistemini üç kademe şeklinde planlamış, öğretmen yetiştirme sistemini kurmuş ve devlet kontrolü altında özel okulların kurulmasına izin vermiştir. 1786'da Johann Ignaz Felbiger tarafından Rus eğitim sistemi tekrar reformdan geçirilmiştir.¹³⁶

Katerina zamanında Madencilik Enstitüsü, Serbest Ekonomi Derneğı yanı sıra Fizik Matematik Derneğı, Moskova Naturalist Derneğı ve Moskova Ziraat Derneğı açılmıştır. Bu kurumlarda bilimsel toplantılar düzenlenmiştir.¹³⁷ Çar III. Petro (1762) ve I. Paul (1796-1801) dönemlerinden sonra tahta gelen I. Alexander'ın hükümdarlık dönemi Rus modernleşmesi açısından önemlidir.

---

¹³⁴ Ergün, a.g.e., s.37.

¹³⁵ Paul Dukes, **A History of Russia**, Duke University Press, Durham, 1990, s.124.

¹³⁶ Ergün, a.g.e.,s.37

¹³⁷ A.g.e.

1.2.2.4. I.Alexander (1801-1825)

I.Alexander (1777-1825, çarlığı: 1801-1825) döneminde, Rusya’da Batılaşmada ciddi hamleler gerçekleştirilmiştir.

1812’de Napolyon Moskova’yı ele geçirdiği, ardından Rusya, Prusya ve Avusturya ordularının Paris’e girdikleri savaş Rusya’da aşırı şekilde dine dönüşe neden olmuştur. Diğer Avrupa ülkelerinde kurulan İncil Cemiyetleri burada da kurulmuştur. Rusya 1812’de Napolyon’un Moskova seferine kadar “halkı olmayan bir devlet” iken 1812 savaşından sonra bütün unsurlarıyla ve katmanlarıyla bir “Rus halkı” ortaya çıkmıştır.¹³⁸

I.Alexander tahta geçer geçmez ülkeyi Katerina gibi yöneteceğini ilan etmiştir. I. Paul zamanında yabancı öğretmenlerin ülke dışına gönderilmesi, yabancı kitapların yasaklanması, dışarıya öğrenci gönderilmemesi gibi uygulamalar I.Alexander tarafından kaldırılmıştır. I. Alexander’ın 1804’te çıkardığı eğitim nizamnamesi ile kapsamlı bir devlet eğitim sistemi kurulmuştur. Bu reform Fransa’da Condorcet’nin¹³⁹ yaptığı reforma dayandırılmıştır. Dini okullar, kız okulları ve askeri okulların dışındaki bütün eğitim kurumları bir Bakanlığın idaresi altına alınmıştır.¹⁴⁰ 1804 yılında ilan edilen Eğitim Nizamnamesi ile ülke altı eğitim bölgesine ayrılmıştır. Her eğitim bölgesi I. Alexander tarafından kurulmuş olan Eğitim Bakanlığı ile yakın ilişki içinde çalışan bir *curator* (idareci) tarafından yönetilmiştir. Her bölgede, o bölgedeki eğitim faaliyetlerini teftiş edecek bir üniversite kurulmasına, üniversitelerin her şehirdeki *gymasiumlara*¹⁴¹ öğretmen yetiştirmesine, liselerin altında iki yıllık bölge okulları, onun altında da bir yıllık temel eğitim veren cemaat okullarının kurulmasına karar verilmiştir.

---

¹³⁸ **A.g.e.**

¹³⁹ 1743-1794 yılları arasında yaşayan Fransız asıllı Aydınlanma düşünürü ve eğitimci. Ekonomik serbestliği, dini hoşgörüyü, eğitim reformlarını, köleliğin kaldırılması, kadınlar için eşit haklar verilmesini savunmuştur. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/131612/Marie-Jean-Antoine-Nicolas-de-Caritat-marquis-de-Condorcet>)

¹⁴⁰ Ergün, **a.g.e.**, s.38.

¹⁴¹ 4 yıllık eğitim veren lise.

I. Alexander zamanında Almanya'dan üniversitelere birçok öğretim elemanı getirilmiştir. 1819-1821 arasında Sibiryaya bölgesinde yoksul halk çocukları için pratik ağırlıklı (Osmanlı Sanayi Mektepleri benzeri) Lancaster¹⁴² tipi okullar kurulmuştur. Aleksander zamanında ikinci bir Orman Enstitüsü, asiller için birkaç askeri kadet (cadet) okulu, Mühendislik Okulu, Mikail Topçuluk okulu açılmıştır. Aleksander zamanında bilimsel dernek ve dergiler çoğalmış, Bilimler Akademisi yeniden düzenlenmiştir. Katerina zamanında açılan Serbest Ekonomi Derneğinin yanı sıra Fizik Matematik Derneği, Moskova Naturalist Derneği ve Moskova Ziraat Derneği açılmıştır.¹⁴³

1.2.2.5. I. Nikolas zamanı (1825-1855)

I. Alexander'dan sonra tahta geçen I. Nikolas zamanında (1796-1855) Magnitskii¹⁴⁴ gibi reform karşıtı kişiler görevden uzaklaştırılmış ve yeniliklere açık kişilerle çalışılmıştır. Ancak bu dönemde de ülkenin *batılılaşmadan değişmesi* için yoğun çaba harcanmıştır.

I. Alexander döneminin Ruhani İşler ve Eğitim Bakanı Prens Alexander N. Golitsin'den¹⁴⁵ sonra Eğitim Bakanı olan Admiral Alexander Şişkov¹⁴⁶ zamanında da eğitim anlayışında bir değişiklik olmamıştır. Şişkov bütün Rusların okuma-yazma

---

¹⁴² Lancaster öğretim metodu 1800-1840 yılları arası İngiltere'de, 1810-1840 arasında da ABD'de benimsenmiş ve geniş kullanım alanına sahip olmuş bir geçiş dönemi öğretim sistemidir. Öğrencilerin kendi kendilerini eğitmeleri, karşılıklı eğitim (mutual instruction) gibi kurallara dayanan eğitim sistemidir. Ayşe Aksu, "İngiltere – Amerika – Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi", **Değerler Eğitimi Dergisi**, Cilt 6, No. 16, Aralık 2008, s. 33-34

¹⁴³Ergün, A.g.e., s.39

¹⁴⁴ Mikhail Leontevich Magnitskii XIX. yy. Rus tarihinin en meşhur din taraftarı üniversite yöneticilerindedir. Kazan üniversitesine 1819'da rektör olarak atanmasıyla birlikte fikir özgürlüğü karşıtı uygulamalara girişmiştir. I. Alexander'ın liberal fikirlere karşı olduğu, hükümdarlığının ikinci döneminde çarı önemli ölçüde etkilemiştir. Eğitimin amacının Ortodoks kilisesinin, çarlığın değerlerinin yeni nesillere aktarılması olduğunu savunmuştur. Flynn, James T. "Magnitskii's Purge of Kazan University: A Case Study in the Uses of Reaction in Nineteenth-Century Russia", **The Journal of Modern History**, Vol. 43, No. 4 (Dec., 1971), pp. 598-614

¹⁴⁵ 1816-1824 yılları arasında Eğitim Bakanı olarak görev yapan Prens Alexander N. Golitsin, liberal ve modern fikirlere karşı çıkarak, üniversitelerde ciddi temizlik hareketine girişmiştir. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/513251/Russia/38539/Education-and-intellectual-life>)

¹⁴⁶ 1754-1841 yılları arasında yaşayan Rus Eğitim Bakanıdır. Muhafazakar Slavofil grubun önemli isimlerinden biri olup, burjuva devrimci hareketine karşı kilisenin değerlerini savunmuştur. Joachim T. BAER, **Philologism and Conservatism in Nineteenth-Century Russian Literature**, 1972. (<http://hdl.handle.net/2115/5019>)

öğrenmelerinin tehlikeli olduğunu, eğitimin ihtilâlcî hareketleri güçlendirdiğini savunmuştur. 1827’de alınan bir kararla köylü (serf) çocuklarının liselere ve üniversitelere gitmeleri yasaklanmıştır. Köylü çocuklarının sadece kilise okullarına gitmelerine, orta ve üst tabaka çocuklarının lise ve üniversitelere gidebilmelerine izin verilmiştir.¹⁴⁷

Şişkov’dan sonra 1828-1833 yılları arasında Prens K.A.Liven Eğitim Bakanı olmuştur. Bu dönemde tekrar üç kademeli eğitim sistemine (1804 yasalarına) ve eğitimden herkesin eşit şekilde yararlanması ilkesine dönülmüştür. St.Petersburg Ana Eğitim Enstitüsü tekrar canlandırılmıştır.Vilna Üniversitesinde Leh isyancıların çıkardığı baskılar sonucu bakan değişmiş ve yerine Sergei Uvarov¹⁴⁸ getirilmiştir.

Uvarov’un ilk işlerinden biri 1833’te Kiev Üniversitesi’ni açmak olmuştur ama 1835’te çıkardığı “*Rusya İmparatorluk Üniversiteleri İçin Genel Düzenlemeler*” her şeyi tersine çevirmiştir. 1835’te üniversite kayıtları üçte bir düşmüştür. 1835’te üniversite kurullarını bypass eden ve eğitim müdürünü (curator) doğrudan bakanlığa bağlayan düzenlemeler yapılmıştır. Profesör atamalarına bakanlık onayı getirilmiştir.¹⁴⁹

1.2.2.6. II. Alexander (1855-1881)

II.Alexander, tahta geçtiğinde 37 yaşındadır. Devlet işlerinde, önemli ölçüdeki pratik eğitimin yanı sıra, çok iyi bir teorik eğitim de almıştır. Ancak, daima çok güçlü bir babanın oğlu olarak kalmıştır. Gerçekte muhafazakâr düşünceye sahiptir ve kendi yaşamını bu ilkelere göre düzenlemiştir. Bunun da etkisiyle İmparatorluğunun ilk yıllarında liberal eğilimler göstermemiştir. Ancak, konjonktür gereği, değişimi gerçekleştirmekten başka seçeneği kalmamıştır. Nitekim, eğitimde, yönetimde,

---

¹⁴⁷ Ergün , a.g.e., s.40

¹⁴⁸ 1833-1849 yılları arasında Eğitim Bakanı olan Sergei Uvarov, Rusya’nın o dönemdeki toplumsal koşullarına uygun eğitim politikaları izlemiştir. Soylu sınıfın eğitimine büyük önem vermiş, bu nedenle üniversite ve liseleri yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Aydınlanma değerleri ile kilisenin ve çarlığın değerlerini sentezlemeye çalışmıştır. Cynthia Whittacker, **The Origins of Modern Russian Education; An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786-1885**, DeKalb; Northern Illinois University Press, 1984.

¹⁴⁹ Ergün , a.g.e., s.40

hukuksal ve askeri alanlarda, I.Petro'dan sonra gerçekleştirilemeyen önemli reformları gerçekleştirmiştir.¹⁵⁰

II. Alexander döneminde yaşanan Kırım savaşı, Rusya'nın Batı karşısında ne kadar geri kaldığını ve reformlara muhtaç olduğunu göstermiştir. Kırım savaşının da etkisiyle, artan serf isyanlarına bir son vermek amacıyla 19 Şubat 1861 tarihinde, II.Alexander tarafından "Köylülerin Serflikten Kurtulduklarına" dair bir bildiri yayımlanmıştır. Azatlık olarak adlandırılan bu karar, yaklaşık 52 milyon köylü ve özel mülklere ait 20 milyonun üzerinde serfi doğrudan etkilemiştir.¹⁵¹

II. Alexander iktidarında kölelerin serbest bırakılması, yerel yönetimler, adalet, eğitim alanlarında ve orduda birçok reformlar yapılmıştır. *Zemstvo*¹⁵² adı verilen yerel yönetim birimleri kurulmuş, askeri okullar halka açılmıştır. Mahkemelere jüri sistemi getirilmiştir. Önceki dönemlerde yapılmamış ölçüde bir demiryolu yapım seferberliği başlatılmıştır.¹⁵³

II. Alexander 1863'te bir dizi üniversite yasası çıkarmıştır. Bu yasaların hazırlanmasında üniversitelere danışılmıştır. Bazı profesörler bu amaçla Avrupa'daki belli üniversitelerini incelemeye gönderilmiştir. Yeni yasalar yönetimdeki üniversite özerkliği açısından Almanya'yı, bütün üniversitelerin müfredat programlarını ve yıllık sınavlarını hazırlamada Eğitim Bakanlığını yetkili kılma açısından Fransa'yı örnek almıştır. Üniversite yönetimi her birimde kurullara bırakılmıştır. Bu kurullar o üniversitedeki öğretimi, diplomaları teftiş etmekle görevlendirilmiştir. Daha önce ilga edilen Felsefe ve Hukuk kürsüleri tekrar kurulmuştur.¹⁵⁴

Orta öğretimde klasik gimnazyumlarla mesleki ortaöğretim kurumları birbirinden ayrılmıştır. Alexander'ın iktidarının onuncu yılında, 1865'de okullardaki öğrenci

---

¹⁵⁰ Yüksel, **a.g.e.**, s.192

¹⁵¹ Riasanovski, **a.g.e.**, s.412-413.

¹⁵² Rus çarlığı ve Ukrayna'da kırsal bölgelerdeki öz yönetim organıdır. 1864 yılında toplumsal ve ekonomik hizmetlerin yerine amacıyla kurulmuş, Rusya'da önemli bir liberal etkinlik odağına dönüşmüştür. Genellikle soyluların egemen olduğu zemstvo'lar 1890 sonrasında yetkilerinin yasalarla sınırlandırılması, mali kaynaklarının yetersizliği gibi nedenlerle zayıflamışlardır. Britannica Ansiklopedisi, C.32, 1994, s. 364

¹⁵³ Ergün, **a.g.e.**, s.42.

¹⁵⁴ Ergün, **a.g.e.**, s.42

sayısı iki katına, 800.000'e çıkmıştır. Bu dönemde bölge okulları kaldırılmıştır. Bazıları gelişmiş tip ilkokula, bazıları pro-gimnazyuma (8 yıllık gimnazyum eğitimi yerine 4 yıllık gimnazyum tipi bir program uygulayan olullara) dönüştürülmüştür.¹⁵⁵ 1860'ların ortalarında Rus ordusundaki okur- yazar oranı %7 iken, 1890'da %30'a çıkmıştır. 1850'li yıllarda Savaş Bakanlığı okuma-yazma bilmeyen erlere okuma-yazma öğretmek için birimler kurmuştur. 1874 reformundan sonra 2-3 milyon insana orduda okuma-yazma öğretilmiştir. Ordu, Rusya'nın en büyük eğitim kurumu haline gelmiştir.¹⁵⁶

Eğitimin yaygınlaşması, sansürün gevşemesi ve halk tartışmalarına ilgi, kitap ve periyodik yayınlarında büyük bir artış sağlamıştır. 1855'te 1020 kitap, 1864'te 1.836, 1894'te 10.691 kitap yayınlanmıştır. 1894'te İngiltere ve Amerika toplamına hemen hemen eşit kitap yayınlanmıştır. St. Petersburg Devlet Kütüphanesi, Biblioteque Natinole ve British Museum'den sonra dünyanın üçüncü büyük kütüphanesi olmuştur. 1855'te 140 periyodik yayınlanmıştır.¹⁵⁷

Eğitim alanında mevcut sınırlamaların çoğu kaldırılmış, 1863 yılında üniversitelere özerklik verilmiş, bilimin gelişim yolu açılmıştır.¹⁵⁸

II. Alexander, bütün yaptıklarına karşın, Rusya'nın sorunlarına çözüm getirememiş, aksine daha fazla sorun ve sıkıntılara yol açmıştır. Bunların sonucu olarak da, "Liberal Çar" olarak isimlendirilen II.Aleksandr, 1881 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür.¹⁵⁹

Çar öldüğünde St.Petersburg, Moskova Kazan, Kiev, Vilna, Harkov ve Dorpat üniversitelerine ek olarak Odessa Üniversitesi (1865), Varşova Üniversitesi (1869) kurulmuş, Sibirya'da Tomsk Üniversitesinin de kurulma çalışmalarına başlanmıştır.

---

¹⁵⁵ A.g.e.

¹⁵⁶ A.g.e., s.44.

¹⁵⁷ A.g.e., s.45.

¹⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, **Prut Seferi ve Barışı** 1123 (1711), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.342.

¹⁵⁹ Riasanovski, Nicholas V.; **A History of Russia**, Oxford University Press, N.Y., USA, 1977, s.408-409

Bu üniversitelere ek olarak yüksek öğretim alanında yedi uzmanlaşmış kurum daha kurulmuştur.¹⁶⁰

1.2.2.7. III.Alexander zamanı (1881-1894)

Babasının suikastle öldürülmesinden sonra, tahta çıktığında 36 yaşında olan III.Aleksandr, çok güçlü ve sert bir hükümdardır. Devrimi önlemek ve otokrasiyi korumak konusunda kararlı adımlar atmıştır.¹⁶¹

III. Aleksandr'ın yönetimi, aynı zamanda “reform karşıtlığı”na yönelik yasalar çıkarmıştır. Bu, II. Aleksandr'ın yapmış olduğu geniş kapsamlı reformları engellemek, ve merkezi, bürokratik ve sınıf esasına dayalı Rus sistemini güçlendirmek anlamına gelmektedir. Yeni basın düzenlemeleri, radikal ve bazı liberal basının varlığını imkansız hale gelmiştir. 1863’de bir ölçüde özgürleştirilen üniversitelerin durumu, 1884’de özerkliğin kaldırılması ile öğrenciler, “bireysel ziyaretçiler” olarak görülmüş, herhangi bir organizasyon veya hükmi temsilciliğe izin verilmemiştir. Bayanların yüksek öğrenim yapmaları önemli ölçüde kısıtlanırken, ilköğretimde, Kilise'nin rolü arttırılmıştır.¹⁶²

1860’li yıllarda geliştirilen *zemsvo* çalışmasından dolayı ilköğretim sistemi iyi yayılmıştı. 1880’de 23.000 ilkokul varken 1896’da 79.000 olmuştu. Bu 79.000 okulda yaklaşık üç milyon erkek, 850.000 kız öğrenci kayıtlı idi. 79.000 okulun 33.000’i Eğitim Bakanlığına bağlı iken 34.000 kilise okulu vardı.¹⁶³

III. Alexander döneminde, eğitime büyük ölçüde sınırlamalar ve yasaklar getirilmiş, Kilisenin rolü arttırılmıştır ancak bütün güçlülere karşın, Rusya’da önemli bilim adamları yetişmiştir. Bunların en tanınanları, tarihçi Solovyev ve Klyuçevskiy, kimyacı Butlerov ve Mendelyev, botanikçi Timiryazev, biyolog Meçnikov ve psikolog Pavlov’dur. Rusya’da yaşanan sansür ve diğer kısıtlayıcı uygulamaların,

---

¹⁶⁰Ergün, a.g.e., s.43-44

¹⁶¹Riasanovski, a.g.e., s.434

¹⁶²Yüksel, a.g.e.,s. 242

¹⁶³Ergün, a.g.e.,s. 46.

birçok modern ülkede olandan daha şiddetli olmasına rağmen, yayınlar çoğalmış, 1860- 1890 arasında kitapçı sayısı altı kat artmış, birçok kütüphane açılmıştır.¹⁶⁴

1880'lerde ve 90'ların başındaki reaksiyon dönemi, otokratik sistemde bir krize neden olmuş ve sonuçta 1905-1907 devrimci olaylarının nedenlerinden birini oluşturmuştur.¹⁶⁵

1.2.2.8. II. Nikolas zamanı (1894-1917)

1894 yılında 26 yaşında tahta geçen II. Nikola, en son Rus otokrati olmuştur. Onun hakkındaki düşünceler hep uç noktalardadır. Bazılarına göre, kutsal, Rusya'ya sadık ve düşmanları mahveden bir hükümdar, bazılarına göre ise, değersiz, zayıf, devleti felakete sürükleyen bir otokrattır.¹⁶⁶

Aslında son çar olan II. Nikolas'ın hükümdarlık dönemi (1894-1917) sansürün kalktığı, kilisenin iki yüz aradan sonra ilk defa kendi patriğini seçme hazırlığı yaptığı, köylülerin toprak tapularını aldıkları, işçi sendikalarının serbest bırakıldığı ve bütün ülkenin hızla demiryolları ile döşendiği bir dönem olmuştur. Rus ekonomisi 1890-1913 arasında dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisi haline gelmiştir. Rusya tarım ürünleri bile ihraç etmeye başlamıştır.¹⁶⁷

Genel olarak yaşanan ekonomik sıkıntılar, savaşlar gibi nedenlerle devam eden gösteriler, 1905 yılına gelindiğinde endüstri merkezlerinde büyük grevlere dönüşmüş, kırsal kesimde de köylü hareketi genişlemiştir. Yapılan gösteriler Çar'ı korkutmuş ve başka çıkar yolu olmadığından, presiplerinin tamamen karşısında olmak üzere, Rusya'da meşruti bir idare kurulmasına onay verir gibi görünmüş ve 17 Ekim 1905'te yayınladığı bir bildiri ile kişi dokunulmazlığını, konuşma özgürlüğünü, basın ve toplanma özgürlüğünü ve diğer özgürlükleri tanımıştır.¹⁶⁸ 17 Ekim

---

¹⁶⁴ Yüksel, **a.g.e.**, s.249.

¹⁶⁵ Dukes, a.g.e., s.182-183

¹⁶⁶ Riasanovski, a.g.e., s.433

¹⁶⁷ Ergün, **a.g.e.**, s.48

¹⁶⁸ Yüksel, **a.g.e.**, s.278

Bildirgesi, Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan Meşrutiyet süreci ile benzerlik göstermektedir.

1905 krizinden sonra üniversite yönetimi tekrar rektörlere bırakılmış, öğrenci derneklerine ve politik çalışmalara izin verilmiştir. 1850'lerde başlayan sosyalizm ve Marksizm temelli çalışmalar bu dönemde yoğunluğunu giderek arttırmıştır. 1905 kazanımlarından biri de, kadınların üniversitedeki derslere katılmaya başlamalarıdır.¹⁶⁹

1909'da Saratov, 1916'da Perm Üniversiteleri açılmıştır. 10 üniversitede toplam 39 "yüksek" kurum vardı. Öğrencilerin yarısından fazlası üst ve orta sınıfların çocukları idi. 1908'de Evrensel İlköğretim Yasası çıkarılmış, 8-11 yaşları arasında zorunlu ilköğretim ve yüksek ilkokullar sistemi getirilmiştir. *Demokratik merdiven*¹⁷⁰ sistemi, (democratic ladder structure) tekrar uygulanmıştır.¹⁷¹

1.2.3. Japonya'da Yaşanan Modernleşme

Japonya ve Osmanlı modernleşmeleri modernleşme süreçleri, geleneklerin bu süreçteki yerleri bakımından farklılıklar taşımaktadır ancak modernleşme karşısındaki ilk tavırları vb. nitelikleri de vardır. Batı'nın askeri olarak üstün konuma gelmesi bu devletlerin modernleşme gerçeği ile karşılaşmalarına neden olmuştur. İki toplumda da bu karşılaşmaya ilk tepki, kendi geleneksel iktidarını korumaya çabalayan yöneticilerden ya da yönetici elitlerinden gelmiştir. Yönetici gruplar, Batı'ya bu üstünlüğü sağlayan modernleşmeyi de öncelikle tehdit olarak algılamışlardır. Burada araçları da özne ile aynı kategoride değerlendirmişlerdir.

---

¹⁶⁹ Ergün, a.g.e.

¹⁷⁰ Demokratik merdiven sistemi, çocukların kökenlerine, inançlarına, maddi durumlarına ya da ailelerinin konumuna bakılmaksızın, eğitim imkanlarından eşit şekilde yararlanmalarını amaçlar. Dört basamaktan oluşur. Birincisi, bir yıllık eğitimin verildiği okullar, ikincisi, her bölgede kurulan ve iki yıllık eğitim veren bölge okulları, üçüncüsü, dört yıllık eğitim veren *gymnasium*'lar ve dördüncüsü en büyük altı şehirde kurulan üniversiteler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicholas Hans and Sergius Hessen, **Educational Policy in Soviet Russia**, Westminster, 1930.

¹⁷¹ A.g.e.

XIX. yüzyılda bağımsızlığını koruyan birkaç Asya ülkesi için "çağdaşlaşma" veya "sömürge olma" dışında seçenek kalmamış gibiydi. Bundan dolayı Asya'nın en Doğusundaki Japonya'yla en Batısındaki Osmanlı, hemen hemen aynı dönemde modernleşme sürecine girdi. Bu sömürge olmaktan kurtulmanın en etkili yolu idi.¹⁷²

Japonya ve Osmanlı'da bu savunmacı modernleşmenin ilk programları XIX. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Osmanlı'da Tanzimat Fermanı ve Japonya'da Meiji Restorasyonu modernleşmenin hızlandığı dönemlerdir.¹⁷³

Japon modernleşmesi her ne kadar Osmanlı modernleşmesi ile ciddi farklılıklar gösterse de çıkış noktası itibarı ile benzerlik göstermektedir. Japon ve Osmanlı modernleşmeleri askerî alanda Batı'nın gerisinde kalmışlığın fark edilmesi ile başlayarak uzunca bir süreçte gerçekleşmiştir.¹⁷⁴

Japonya'nın modernleşme hamlesine girişmesinde başlıca faktör, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Batı teknolojisinin üstünlüğünün anlaşılması ve bu uçurumun bir an önce kapatılması arzusudur. Bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, Japonların o dönemdeki başlıca kaygıları olduğu için, hemen bütün çağdaşlaşma ve modernleşme hareketlerinde olduğu gibi, Japonya'nın siyasal ve ekonomik modernleşmesinin temelinde de ulusal çıkarları ön plâna alan milliyetçilik akım ve duygusunun yattığı inkâr edilemez.

Osmanlı İmparatorluğunun giderek zayıflaması, 1908'de yeni bir rejimin ilk belirtilerinin görülmesi ve daha sonra da imparatorluğun yerini bir ulus devlete bırakması, Japonya'da yaşanan süreçle benzerlik göstermemektedir ancak siyasal modernleşme projelerinin temel niteliklerine dikkatle bakıldığında görülecektir ki iki toplumda da ciddi bir laikleşme yaşanmış, yönetim organlarının fonksiyonları artmış ve gelişmiş, profesyonel bir bürokrasi sınıfı ortaya çıkmıştır. İki, ülkede tarihsel ve

---

¹⁷² Juliboy Eltarov, "Mucize Modernleşmenin Sırrı Japon Zihniyeti ve Batı Teknolojisi", **Temrin Dergisi**, Haziran 2008, sayı 2, s. 45-48

¹⁷³ Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Edit: Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow) Princeton University Press, 1964, s. 8

¹⁷⁴ Ömer Faruk Yelkenci, **Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Konuları**, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008 s.55

coğrafi farklılıkların ötesinde eş zamanlı giden bir modernleşme deneyiminin yaşandığı görülecektir.

1868 Meiji Restorasyonundan önce Japonya'ya hâkim olan Tokugawa dönemi (1603-1868) genel olarak geleneksel dönem olarak adlandırılır ancak 1868 sonrası yaşanan modernleşme hareketinin kökenleri de bu döneme dayanmaktadır. Tokugawa döneminde imparator teoride kanunun bizzat kendisi idi ancak uygulamada mutlak yöneticiler şogun denilen asker ve yönetici kişilerdi. Geleneksel dönemde Japon toplumu beş ana katmana ayrılmıştı. Soylular, askeri sınıf, din adamları, köylüler ve şehirli tacirler. Her gruba yönelik kurallar vardı ve Şintoizm de bu sınıflar arasındaki ayrımı meşrulaştırıcı şekilde kullanılmıştır.¹⁷⁵

Japon modernleşmesini hazırlayan siyasi koşullara bakıldığında, Tokugawa döneminin bazı yazarlarca yeterince önemsenmediği, modernleşmenin kaynağını Tokugawa dönemi dışında aramaya çalıştıkları görülmektedir. Oysaki Japon modernleşmesini hazırlayan geleneksel dönemde, toplumda okuma yazma oranı artmış, Japon bürokrasinin temelleri bu dönemde atılmış, şogun ve daimyo bürokratlarının farklılaşması bu dönemde gerçekleşmiş, kanunların detaylandırılması, yönetmelik ve tüzük yapma pratiği bu dönemde gelişmiştir.¹⁷⁶

Ayrıca ülkede 1850'lere yaklaşıldığında ekonomik sorunlar artmış, şehirlerde durumlarından hoşnut olmayan köylüler tarafından büyük gösteriler düzenlenmiştir. Ayrıca şogunlar ve daimyolar arasındaki sınıf kavgaları iyice artmıştır. 1868'e gelindiğinde aslında içeride kaynayan bir Japonya vardır ve yabancı etkisi fitili ateşlemiştir. Ancak Japon toplumunda modernleşme, çoğu toplumda yaşananın aksine gelenekselin tamamen ortadan kaldırılması süreciyle yaşanmadığından, değişim dramatik olmamış, yumuşak bir geçiş sağlanmış ve değişim eski kurumların üzerine inşa edilebilmiştir.¹⁷⁷

---

¹⁷⁵ John Whitney Hall, "The Nature of Traditional Society", **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Edit: Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow) PrincetonUniversity Press, 1964, s.14

¹⁷⁶ Hall, **a.g.e.**, s.36-38

¹⁷⁷ **A.g.e.**, 39

Japon modernleşme döneminin öncüleri, Batı kurumlarını doğrudan Japonya'ya taşımamışlardır ancak deneme yanılma yöntemi ile kendilerine en uygun sistemi oluşturmuşlardır. Bu süreçte Batı'da varolan sistemin kendilerine göre iyi taraflarını almış yani pragmatist bir yol izlemişlerdir.¹⁷⁸

Japon modernleşmesinde üç unsur çok önemlidir. Birincisi, toplumun modernleşmeye uygun coğrafi ve kültürel özellikleri (işgal edilmemesi, farklı kültürlerin gelişebilmesi), ikincisi dünyanın geri kalanı ile karşılaştırıldığında zamanlamadaki avantajlar (modernleşme programını uygulayan ilk Asya Afrika toplumları arasında yer alması) ve üçüncüsü mevcut sistemin, geçmişteki tecrübelerden, kaynaklardan en fazla istifade edilebilmesidir. (Askeri sistem dışında genelde kurumların ciddi bir değişime uğramaması gibi).¹⁷⁹

260 yıl, dış dünyadan izole edilerek, rahat ve barış içerisinde bir dönem geçiren Japon toplumu, Amerika deniz kuvvetlerine ait bir donanmanın Japonya'ya gelişiyle geri kaldığının farkına varmıştır. İki asır boyunca silah ve cephanelerle savaşmakta olan Amerikan, İngiliz ve Fransız asker donanmaları karşısındaki hafif çarpışmadan sonra, Japonya kendi kendisini, özellikle bilim ve teknoloji bakımından Batı medeniyetinin çok gerisinde bulmuştur. Tokugawa dönemi sonunda, Japonya'da meydana gelen iç savaş kadar, bu hafif çarpışmaların sebep olduğu karışıklık ve kargaşalıktan sonra, 1868 yılında Meiji Reformu gerçekleşmiş ve Japonya, İmparatorun idaresi altındaki yeni yönetimle modernleşme girişimlerini başlatmıştır.¹⁸⁰

Japonya, 1603-1867 arasında Batılı güçlerin Japonya'ya girişini yasakladıktan sonra, 1868'den itibaren hızlı bir Batılılaşma başlatmıştır. Sanayileşme yoluyla güçlü bir Japonya kurmak için başlayan çalışmalar içinde "dine hayır, ama bilime, tekniğe, kültüre evet" dönemi başlamıştır. Sanayileşme içinde güçlü bir eğitim sistemi de

---

¹⁷⁸ Robert Scalapino, "Environment and Foreign Contributions", **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Edit: Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow) PrincetonUniversity Press, 1964, s. 66

¹⁷⁹ **A.g.e.**, s. 67

¹⁸⁰ Ahmet Cihan, **Japonya'da Eğitim Kültür ve Modernleşme**, ARK Özgü Yay., İstanbul, 2006, s.16

kurulmuştur. Amerika ve Avrupa vasıtasıyla Batı bilim ve zihniyeti Japonya'ya kısa sürede yerleşmiştir.

Asıl adı Mutsuhito olan İmparator Meiji 1868'de, süratli bir modernleşme dönemi başlatarak, bir taraftan siyasal ve ekonomik reformlar yapmış, diğer taraftan en kabiliyetli Japon gençlerini İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD gibi ülkelere Batı teknolojisini ve yöntemlerini öğrenmek için yollamış, ABD'den posta, tarım, eğitim danışmanlarını; Almanya'dan doktor ve askerî teknisyenleri; Fransa'dan ise hukuk ve tersane uzmanlarını davet etmiş; Kraliçe Victoria Dönemi İngilteresi'nden ise Japon donanmasının ticaret filosunu, demiryolu, telgraf sistemlerini ve bankacılığı ile mühendisliğini geliştirmek için uzmanlar getirtmiştir.¹⁸¹

Japonya'nın 1868'de başlayan Meiji Dönemi'ndeki modernleşme hamlesinde başlıca faktör, Türkiye'de olduğu gibi, Batı teknolojisinin üstünlüğünün anlaşılması ve uçurumun bir an önce kapatılması arzusudur; başka bir deyim ile millî çıkarları ön plânda tutan “milliyetçilik”tir. Japon modernleşmesinde de kilit faktör, “Temel Eğitim Sistemi” olmuştur.

Japonya da eğitim alanında yaşanan modernleşme, Tokugawa dönemi kurumları incelenerek daha iyi anlaşılabilir. Tokugawa döneminde organize edilmiş bir eğitim örgütlenmesi bulunmamaktaydı fakat çok sayıda okul kurulmuştu. Bu okullar genel olarak ikiye ayrılmaktaydı. Birincisi çocuklara temel bilgileri, okuma ve yazmayı öğreten küçük çaplı özel okullardır. Bazı bölgelerde yerel yönetimler bu okullara kaynak ayırmıştır ancak genelde parasız eğitim veren kurumlardı. Bu okullar o kadar yaygın hale gelmiştir ki 1870'lerde Japonya'da erkek nüfusun % 50'si okuma yazmayı bilmekteydi. Bu okullarda temel eğitimi alan bu kesim daha sonraki modernleşme döneminde hızla teknik eğitime tabi tutulmuş ve kalifiye bir işgücü elde edilmiştir.¹⁸² Yine bu temel eğitim kurumları sayesinde Meiji yönetimi kolayca ulusal bir okul sistemi kurabilmiştir.

---

¹⁸¹Cihan, a.g.e.

¹⁸² R.P. Dore, “Education”, **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Edit: Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow) PrincetonUniversity Press, 1964, s. 176-177

İkinci tip okullar ise ileri düzey Japonca ve Çince eğitimin verildiği okullardı. Bu okullar daha çok devlet tarafından desteklenmiş ve yönetilmiştir. Derslerde temel Konfüçyüs kitapları okutulmaktaydı. Bu okullarda başarılı olanlar devlet kademelerinde önemli noktalara gelmekteydi. Meiji reformlarını gerçekleştiren grup, bu okullarda eğitim gören ve 1868’de yönetimi ele geçiren genç samuraylardan oluşmaktaydı.¹⁸³ Bu okullarda 1850’lere doğru “Batı bilgisi” isimli dersler konulmuş ve bu derslerde önce Almanca daha sonra ise Fransızca ve İngilizce, Batı bilimi ve teknolojisi, hatta Batı siyasi kurumları öğretilmiştir.¹⁸⁴

Japonya da eğitimin temel işlevi, çoğu ülkedekinin aksine bireylerin yönetici, ruhban sınıfa geçmelerini sağlamak ve bu yolla daha müreffeh bir hayata geçmelerini sağlamak değil, ülkeye yararlı bireyler yetiştirmektir.¹⁸⁵

Tokugawa dönemi eğitim sistemi incelendiğinde görülecektir ki aslında Japon modernleşmesinin başladığı dönemde kurulmuş bir liderlik, mevcut yönetime muhalif okumuş bir kesim, kitleleri eğitebilecek bir eğitim sistemi ve ülke çapında sağlanmış bir ulusal birlik vardı.

Modern dönemin ilk yönetici elitleri, Tokugawa dönemi Konfüçyüs okullarında yetişmiştir. Sonraki yöneticilerin çoğunluğu, ya Batı tarzı bir eğitim almış ya da doğrudan Batı’da eğitim görmüş kişilerdi. Bir sonraki üçüncü kuşak yöneticiler ise, 1885’ler civarı, Mori’nin üniversite reformundan sonra kurulan ve genelde hukuk ağırlıklı eğitim veren imparatorluk üniversitelerinden mezun olmuşlardır.¹⁸⁶

Japonya’da muhalefet basın kuruluşlarında ve özel üniversitelerde gelişmiştir. İlk dönem özel okullarından Fukuzawa Okulu muhalefetin öncü birimlerinden olmuş, mezunlarını sadece devlette görev bekleyen kişiler olarak değil özel sektöre yönelik olarak da yetiştirmiştir.¹⁸⁷ 1885’de kurulan İngiliz Hukuk Okulu, günümüzdeki Chuo

---

¹⁸³ A.g.e.,178

¹⁸⁴ A.g.e.

¹⁸⁵ A.g.e.,179

¹⁸⁶ A.g.e.,179

¹⁸⁷ A.g.e.,182

Üniversitesinin de temelidir. Bu okulda da muhalefet etkin bir konuma gelmiş, okulda öğrenciler İngiliz hukuku, Fransız siyasi, hukuki kurumları öğretilmiştir.

Tokugawa döneminde eğitimden beklenen bireylerin ahlaklı ve sadık yetiştirilmesi idi. Meiji rejimi döneminde ise eğitimden beklenen şey, vatandaşların daha faydalı ve vatansever yetiştirilmesi, bu yolla da Japon ekonomik ve askeri gücüne katkıda bulunmalarıdır. Türkiye’de yaşananın aksine Japonya’da kitlelerin temel eğitimine önem verilmiştir. 1885’de Japonya da ilk okul sayısı 808 iken 20 yıl sonra 1905’de bu sayı 1147’ye, 1880’de 6 -13 yaş arası okula giden sayısı toplam nüfusun %41’den, 1910’da %98’e çıkarılmıştır.

Japonya Eğitim Bakanlığı 1871’de kurulmuştur. Ülkenin tam olarak kabine sistemine geçmesi ise 1885’te gerçekleşmiştir. 1892-96 döneminde Japon sanayinin gelişim için okul sisteminde sınaî-meslekî eğitimi geliştirme yönünde adımlar atılmıştır.¹⁸⁸ 1871’de kurulmuş olan Eğitim Bakanlığı (Japonca Monbusho) 1872 yılında kapsamlı yeni bir eğitim stratejisi planlamıştır. 1880’de, bu plana uygun olarak, ülke genelinde takriben 25.000 temel eğitim okulu açılmıştır. 20 yıl sonra yani yirminci yüzyılın başında, 6 yıllık zorunlu temel eğitim okullarına kaydolma oranı erkek ve kız çocuklarda %90’nın üzerine yükselmiştir.¹⁸⁹

Batıya öğrenciler gönderip (1870’de 446 öğrenci gönderilmişti) oradan birçok yabancı uzman getirilmiştir. 1867’den itibaren Tıp ve Batı Bilimleri Okulu kurulmuş, 1872’de Temel Eğitim Yasası hazırlanmıştır. 1906’da zorunlu eğitiminin getirilmesinden sonra 1909’da zorunlu ilk ve ortaöğretimde %98’lik bir başarıya ulaşılmıştır.¹⁹⁰

---

¹⁸⁸ Mustafa Ergün, “**Batılılaşma dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış**, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999.

¹⁸⁹ Cihan, **a.g.e.**, s.18

¹⁹⁰ Mustafa Ergün, **Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış**, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 1999 (<http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun1.htm>)

Japon toplumunu ahlaklaştırma ve millileştirme alanındaki bir diğer önemli gelişme ise 1890'da ilan edilen *Eğitim Üzerine İmparatorluk Buyruğudur*.¹⁹¹ Bu buyrukta, eğitim kurumlarına, öğrencilere kardeşlik, yardımseverlik, vatanseverlik gibi moral değerlerin aşılması talimatı verilmiştir.

Meiji döneminden itibaren, Japonya'da insan kaynaklarını geliştirme stratejisi bakımından bazı önemli politikalar uygulanmıştır: Birinci olarak, Japonya'da eğitim şartlarını toplumun tüm kesimlerinde geliştirip umumileştirmek için aşırı derecede eşitlikçi bir yaklaşım sergilenmiştir. İkinci olarak Japonya, eğitimin diğer alan veya safhalarına nazaran, temel eğitime öncelik vermiştir. Üçüncü olarak, Japonya'da eğitimin içeriği ve sistemi pragmatik ve pratik yaklaşımla planlanmış ve düzenlenmiştir. Dördüncü olarak, ulusa ve topluma katkıda bulunacak tutum ve davranışlara Japon eğitim sisteminde son derece önem verilmiştir. Japonya'da, temel eğitimin, geleneksel olarak, bilgi ve beceriden daha çok tavır ve değerler üzerinde yoğunlaşmış olduğu söylenebilir.¹⁹²

Bu noktada Japon modernleşmesi eğitim alanında özellikle de temel eğitimde “tavır ve temel değerler” üzerinde şekilleniyordu. Bu da Batılılaşma sürecinde kendi kimliğini merkeze koyma tavrı olarak belirmiştir. Bu tavır, Japon modernleşmesini farklı kılmıştır. Japon modernleşmesi, bu özelliğiyle Türk Batılılaşmasında da farklılık olması gerektiği iddiasına temel dayanak olmuştur.¹⁹³

1.2.4. Osmanlı Modernleşmesine Genel Bakış

Türk tarihinde önemli bir yer tutan Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul'un fethiyle başlayan yükselme döneminde Avrupa'daki devletlere göre ileri bir konumdaydılar. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar, her şeyde en ileriye sahip oldukları düşüncesine varmışlardır. Artık değişmek değil, muhafaza etmek kaygısına düşmüşlerdir.¹⁹⁴

---

¹⁹¹ A.g.e.,190

¹⁹² Cihan, a.g.e.,s. 17-20

¹⁹³ Yelkenci, a.g.e.,s. 56.

¹⁹⁴ İnalçık, a.g.e.,, s. 626-627.

Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Ne var ki imparatorluğun yükselme devrinde, Osmanlılar, kendi uygarlıklarını Batı'ninkinden üstün saymışlar, Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla, niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı'nın askeri üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır.¹⁹⁵ Askeri alanda yaşanan başarısızlıklar yöneticileri istemeseler de tedbirler almaya zorlamıştır.

Bu yöneliş sanıldığı gibi, yalnız askeri teknikte değil, zevklerde ve hayat felsefesinde Batı medeniyetine karşı bakışta da değişiklik meydana getirmiştir. Bir zaruret olarak kabul edilen Batı askeri tekniğinden, XIX. asırda devlet idaresinde ve askeri teknikte taklide geçilmiştir. Aynı devirde edebiyatta ilk defa Batılı hayat görüşü de aydınlar arasında yayılmağa başlamıştır.¹⁹⁶

1699 tarihi aynı zamanda Osmanlıların Avrupa savaş teknolojisinin üstünlüğünü kabul edip örnek almaya karar verdiği tarihtir. Bundan sonra Osmanlı ordusunu modernize etmek üzere Avrupa'dan uzmanlar çağrılacak ve tarihimizde ordunun Batılılaşma sürecinde ön safta yer alma süreci başlayacaktır. İlk batılı mektepler ve mühendishaneler XVIII. yüzyılda faaliyete geçecektir.¹⁹⁷

Bununla birlikte, Fransız Devrimi'nden beri Osmanlılar, Avrupa'da esen yeni rüzgârların bilincindeydiler. Özellikle Tanzimat reformundan sonra, Avrupa, yer yer usanmaya varan bir öykünme kaynağına dönüşmüştür. Osmanlı reformcularının amaçları, Fransız fizyokratlarınkine çok benziyordu: Kendilerini ve devleti refaha götürebilecek barışçıl amaçlarla ilgilenen hoşnut bir halk.¹⁹⁸

---

¹⁹⁵ Mardin, **a.g.e.**, s.9-10.

¹⁹⁶ Halil İnalçık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", **Bellekten**, XXVII, Sayı 108, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s.627

¹⁹⁷ **A.g.e.**, s.217

¹⁹⁸ Deringil, **a.g.e.**, s.36-37

Osmanlı devlet adamları Kütahya'ya kadar gelen Mısır ordularını durdurmak, ellerinden kayıp gittiğini gördükleri devleti kurtarmak için modernleşmek gerektiğine inanıyorlardı ve haklıydılar. Bunun için büyük bir çaba ile Türk modernleşmesi adını verebileceğimiz Tanzimat dönemini inşa etmeye giriştiler. Modernleşme her şeyden önce bir “güvenlik” meselesi idi, yaşayabilmek için modernleşmek zorundaydılar. Avrupa devletlerine şirin görünmek için ilan edilen “Tanzimat Fermanı”nın arkasında, artık güvenliğini temin edemeyen Osmanlı Devleti'nin, bir Avrupa devleti olarak, güvenliğini Avrupa devletleri arasında arama niyeti bulunmaktadır.¹⁹⁹

Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa karşısındaki geri kalmışlığını 18. yüzyıldan beri askeri teknik reformlarla kapatmaya çalışmıştır. Ancak modernleşme ile idarî, hukukî, malî reformların kaçınılmazlığı da anlaşılmıştır. Bir başka deyişle Osmanlı modernleşmesinde, kaçınılmaz olarak Batı dünyasının ideolojik yapısını da alınmıştır.²⁰⁰

Osmanlı Devleti savaş meydanlarında yenilerek, Batı'nın üstünlüğünü somut olarak hissettiği zaman, iki şeyi aynı anda yapması gerektiğini görmüştür: hem devlet cihazını, hem de bütünüyle toplumu dönüştürmesi ve Batı'yı üstün kılan standartlara uydurması gerektiğini. Devlet, toplumu da içeren bir bütündü. Bir noktada çıkan değişme ihtiyacı, bütünü değiştirmek zorundaydı.²⁰¹

Türk toplumunun çağı yakalama arayışları içerisinde ilk modernleşme çabaları askeri alanda başlamıştır. Bu nedenle ordu, Türk modernleşme sürecinin merkezi kurumu olarak tarihe geçmiştir. Başlangıçta orduyu modernleştirmek, eğitim, teknoloji ve yapı bakımından Avrupa orduları benzeri bir ordu oluşturmak olarak algılanmıştır. Bu anlayış doğrultusundaki çabaların doğal sonucu olarak da, batı normları ve değerleri Türk toplumuna ilk kez ordu üzerinden girmiştir. Aslında Osmanlı yönetici sınıfının bu modernleşme çabalarından asıl maksadı, kendi varlıklarını ve güçlerini sağlamlaştırmayı sürekli kılmaktı. Ne var ki bu çabalar beklenenin tam tersi bir sonuç

---

¹⁹⁹ Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, Lotus, Ankara, 2006, s.79

²⁰⁰ Ortaylı, **a.g.e.**,s.20

²⁰¹ Türköne, **a.g.e.**, s.87.

doğurmuştur. Bu çabalar bir yandan Osmanlı yönetici seçkinlerinin sonunu getirirken, öte yandan da Kemalist Türk Devrimlerinin zeminini hazırlamıştır.²⁰²

Yeniçerilerin kaldırılmasının ardından, İmparatorluğun siyasi ve ekonomik yapısını daha modern hale getirme amacına yönelik çabalar başlamıştır. Böylece askeri alandaki reformlar, toplumsal ve kültürel alana da yayılmaya; savunmacı modernleşme, bütüncül modernleşme şeklini almaya başlamıştır.²⁰³

Osmanlı İmparatorluğunda modernleşmenin ne zaman başladığı sorusuna yönelik farklı düşünceler de bulunmaktadır. Ortaylı, Tanzimat Fermanı'nın modernleşmenin başlangıcı olarak alınabileceğini ifade etmektedir.

*“Osmanlı İmparatorluğu modernleşmeye acaba ne zaman başladı? Nevşehirli İbrahim Paşa'nın açtığı mühendishaneler ve Baron de Tott'un Osmanlı topçusunu ıslah etmeye başlamasıyla mı, yoksa II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmasıyla mı? Modernleşmeyi nasıl algıladığımıza bakar bu sorulara verilecek cevap. Bana kalırsa ve ille de bir tarih lazımsa insanların insana layık güvenceyi elde ettikleri 1839 Gülhane Fermanı'nın okunduğu gün derim. Daha ferman torbaya konduğu an İslâm-Hıristiyan toplumun adetleri, Doğu-Batı kültürü ve hayat tarzının ne olduğu tartışılmaya başlanmıştı. O andan bu ana süregelen tartışmada Rum Patriği de muhafazakârlar arasında idi”.*²⁰⁴

Türk modernleşmesi sürecinde çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır. Kimileri her halükârda Batılılaşmayı savunurken, kimileri tamamen bu hareketin karşısında durmuş, kimileri de bunun tedricen yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Yani Batı'nın teknolojisinin alınması, medeniyet unsurları ve kültür öğeleri karşısında seçici olunması gerektiğini ifade etmişlerdir. Hâlbuki teknoloji kendi kültürünü de beraberinde getirmiştir. Yapılması gereken şey belki de teknolojiyi de getirdiği kültürü de dönüştürebilmektir.²⁰⁵

Modernleşme sürecinin bir parçası olarak, Islahat Fermanı'nı takip eden yıllarda, batı tarzı askeri, tıbbi ve yönetsel akademiler açılmaya başlamıştır. Tanzimat döneminde

²⁰² Naim Ürkmez, **II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006, s. 19

²⁰³ **A.g.e.**, s.20.

²⁰⁴ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş, İstanbul, 2008, s.16.

²⁰⁵ Yelkenci, **a.g.e.** s.19.

toplum hayatına etkin bir şekilde girmeye başlamış olan, Avrupa tarzı eğitim sisteminin bir ürünü olarak, toplumda yeni bir elit grubu ortaya çıkmıştır. Genç Türkler ya da “Jön Türkler” olarak da adlandırılan bu yeni yönetici elit grubu, Klasik Osmanlı yönetici sınıfından tamamen farklıydı. Bu elit grubu, yalnızca Avrupalı bir eğitime ve giyim kuşama sahip olmakla kalmamıştır. Bunun yanı sıra, düşünce ve yaşam tarzı bakımından da Avrupalı bir kimliğe sahiplerdi.²⁰⁶

1860’larda Tanzimatçılara karşı başlayan sistematik eleştiriler yeni bir akımı ve bu akımı savunan bir grubu ortaya çıkarmıştır: Yeni Osmanlılar. Yeni Osmanlılar, hars (kültür) ile medeniyet arasında kesin bir ayırım yapmaktaydılar. Endüstrileşmek, ticaret ve diğer maddî alanlarda Batılı usullerinin alınmasına taraftar olmakla beraber, kültür ve yaşam tarzında Avrupa ile özdeşleşmeyi reddediyorlardı. Özetle, 1860’ların Yeni Osmanlılar hareketi, denetimsiz Batı kapitalizminin sömürsü ve Batılıların ülkedeki işbirlikçilerine karşı bir protesto olarak tanımlanabilir. Hareket, Batılılaşma ile bürokratik istibdat idaresine karşı olmuştur. Daha da ilginç, bütün hareketin duygusal özünü ve değer sistemini İslâm’da bulmasıdır. Durum, günümüzdeki çekişme konularını çok eskilere götürmesi bakımından ilginçtir.²⁰⁷

Yeni Osmanlılar –temelde İslâm ruhuna dayanmışlarsa da- İmparatorluğun selâmetini, İslâm ve Hıristiyan bütün tebaaya aynı hürlüğü veren bir iradede bulmuşlardır. Bu görüşe Osmanlıcılık diyebiliriz. Namık Kemal, Ziya Paşa ve arkadaşları Türk olduklarının şuuruna sahip olmakla birlikte Osmanlıcı idiler. Fakat Osmanlıcılar da iki kısımdı: 1) İslâmî esaslara sarılarak siyâsî bütünlüğü saran tehlikeleri önlemek isteyen devlet adamları: Âli Paşa, Fuat ve Cevdet Paşa’lar bunlardandı. 2) Bu esaslarda ayrılmadan Batı’nın hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini uygulamak isteyen Yeni Osmanlılarla Abdülhamid devrindeki “Jön Türkler”.²⁰⁸

1856’dan sonra dış ve iç yapısında Osmanlı Devleti, Batı ile bütünleşme için ciddi önlemler aldı. Tanzimat’ın getirdiği reformlar (1839–1877); kanun önünde bütün

---

²⁰⁶ Kemal H.Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**-(Çev: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan),İstanbul,2002, s.95–96–97.

²⁰⁷ İnalçık, **a.g.e.**, s.343–344.

²⁰⁸ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, 2005, s.72

tebaanın eşitliği, Batı'dan bazı temel kanunların alınması, şer'î mahkemeler yanında nizâmîye mahkemelerinin kurulması, Vilâyet Kanunu ile Fransız örneği geniş yetkili mahallî idarelere vücut verilmesi (1864) ve yeni nizamnâmelerle Hıristiyan azınlıklara temsili meclisler çerçevesinde örgütlenme hakkının verilmesi gibi yenilikleri içeriyordu. Batılılaşma yolunda bu son derece ileri liberal reformlar, anayasanın ilânı ve 1876-1877'de ilk parlamentonun toplanması ile doruk noktasına ulaştı.²⁰⁹

Yeni Osmanlıların dağıldıkları, fakat yayın yoluyla bir süre etkinliklerini devam ettirebildikleri 1870-76 yılları arasında, Yeni Osmanlıların liberal ideolojisine nispetle çok daha şekilsiz, fakat uzun vadede, ağırlığı inkâr edilemeyecek olan bir fikir hareketi İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda şekillenmiştir. Tunaya'ya göre bu harekete "İslâmcılık" demek yerinde olur. Önderleri arasında tarihçi ve devlet adamı Cevdet Paşa'yı ve Şirvanîzade Rüştü Paşa'yı saymak mümkündür. İslâmcıların fikirlerinin odak noktası, Osmanlıların Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başladıkları iddiasıdır. Bunun karşısına geçmekte en uygun yol, Tanzimat'ın gizli olarak inkâr ettiği "şeriatın değerlerini" tekrar Osmanlı toplumuna getirmektir. II. Abdülhamid devrini bu gelişmeler açısından değerlendirmek gerekir.²¹⁰

Günümüz Türkiye'sinde de etkileri hala aşikar olan toplumsal ve siyasal bölünmüşlüğü temellerinin atıldığı süreci Ortaylı şu şekilde açıklamaktadır:

Osmanlı modernleşmesinin tarihi boyunca radikal girişimler karşılığında, "kaide-i tedric" denen tutuculuk prensibini ve tutucu grubu buldular.... Öyleyken tutucu grubun suçlamaları Türk siyasal ve kültürel hayatına "batılılaşma, Avrupa taklitçiliği, şark cemiyeti vs." gibi kavramların gelip yerleşmesine neden olmuştur.... Böylece Osmanlı modernleşmesinde ideolojik yönden yeni bir boyut ortaya çıktı: Doğu-Batı kültürü çatışması... Bu çatışma kaçınılmazdı. Ancak çatışma sonucunda Doğu kültürünün kalması ve yaşaması diye bir şey olamazdı ama Batı Avrupa'nın hayat görüşü, kültür ve sanatı niçin daha parlak ürünlerle gelmedi? Sorusu ortada duruyor.... Gerçekte 19. yüzyılda Batı'daki özgürlüğün ve kültürel gelişmenin Türklere askerî-teknik gelişmelerden çok daha az yansıdığını

²⁰⁹ İnalçık, **a.g.e.**, s.222-223.

²¹⁰ Mardin, **a.g.e.**, s.90-91

*söylemek gerek. Türkiye’de tarih, tarih felsefesi, sosyoloji ve edebiyatın, Mekteb-i Tıbbiye’deki, tıp ve mühendis mekteplerindeki hendese ve mekanik kadar başarıyla okutulacak biçimde gelişmedikleri gerçektir.*²¹¹

Osmanlı yenileşmesinde veya modernleşmesinde, yenilik hareketlerinde daima çeşitli engeller ile karşılaşmıştır. Bunlar değişik zamanlarda değişik şekillerde tezahür etmiştir. Bu engeller, umumiyetle Osmanlı’nın bünyesinden, ıslahat işine girenlerin hazırlıksız ve çoğu zaman yetersiz olmasından ileri gelmiştir. Bir de dünyadaki siyasi gelişmelerin doğurduğu ağır şartlardan ileri geldiği söylenebilir. Bu anlamda Osmanlı Batılılaşması Batı’yı hayranlıkla değil zorunluluk nedeniyle tercih etmiştir.²¹²

Osmanlı Devleti’nde, III. Selim ve II. Mahmut’la başlayan Türk batılılaşması; Tanzimat ve Islahat fermanları ile şekil düzeyinde, II. Abdülhamid ve İttihat Terakki iktidarları ile biraz daha altyapıya dönük olarak değişimler getirmiştir. Türk modernleşmesi adını verebileceğimiz, Türklerin yaşadığı modernleşme sürecini, diğer Müslüman toplumlardan ayıran fark, hiçbir yerde benzeri görülmediği şekilde, Türk toplumunda modernleşmenin hayati bir mesele haline gelmesidir. Osmanlı toplumu için modernleşmek bir hayat-memat meselesi idi. Osmanlı Devleti, bir devlet olarak yaşayabilmek için modernleşmek zorundaydı. Türk modernleşmesinin kendine has bir seyir izlemesi ve değişik alanlarda ifrata düşmesinin sebebi budur.²¹³

Batılılaşma olgusu Osmanlı’da çeşitli fikir akımlarının gelişmesine yol açmıştır. Batılılaşmanın ne olduğu, Osmanlı’nın ne kadar Batılılaşması gerektiği, Batı’nın hangi yönlerinin alınması gerektiği gibi sorulara aydınlar kafa yormuştur. Bu sorulara verilen cevaplar genel olarak Osmanlı modernleşmesinde üç akımı ön plana çıkarmıştır. Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık akımları. Bu üç fikir akımının temelinde Batı’dan ne, ne kadar ve nasıl alınacaktır? Sorusuna verilen farklı cevaplar yatmaktadır.

---

²¹¹ Ortaylı, **a.g.e.**, s.17-21

²¹² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 2001, s.24.

²¹³ Ürkmez, **a.g.e.**,s.26

Osmanlı modernleşmesine ilişkin tartışmalarda, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp'in fikirlerinin önemli bir yeri vardır. Yusuf Akçura, modernleşme tartışmalarına *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eseriyle katkıda bulunmuştur.

XVIII. yy da Batı karşısında alınan askeri yenilgilerle başlanan modernleşme daha çok askeri alana yönelik olmuş ve kısmi bir nitelik taşımıştır. Ancak kısmi Batılılaşmanın yeterli olmadığına anlaşılması üzerine idari, siyasi, ekonomik ve sosyal ve kültürel alanlarda da Batılılaşma başlamıştır.

Fransız Devrimi ile yayılan milliyetçilik fikirleri karşısında, Osmanlı devlet adamları devletin bütünlüğünü korumak amacıyla, ırka dayalı olmayan, Osmanlılık temelinde bir vatandaşlık anlayışı geliştirmeye karar vermişlerdir. Ancak Osmanlılık anlayışı, sadece Türkler tarafından sahiplenilmiş, Balkan Savaşları ile birlikte de başarısız olmuştur.

Osmanlılık fikrinin başarısız olması ile Osmanlı aydınları daha sınırlı bir ideale yönelmişlerdir: Müslüman teba. Osmanlı padişahının aynı zamanda halife olması da bu amaçla kullanılabilir bulunmuştur. İmparatorluğun Müslümanların yaşadığı toprakları en azından bir arada tutarak, yıkılmaktan kurtarılabilirdi. İslamcılık siyaseti 1876'dan 1908'e kadar hükümdar olan II. Abdülhamid döneminde uygulama fırsatı bulmuştur.²¹⁴

Osmanlı ve İslamcılık fikirlerinin yanısıra XIX yüzyılın sonlarına doğru gelişen akımlardan biri de milliyetçilik temeline dayanan Türkçülük fikriydi. Bu fikri savunan aydınlara göre imparatorluğu ancak Türk kimliği etrafında toplanan kişilerin bir araya getirilmesi kurtarabilecektir.

Türkçülük fikrini Osmanlı fikir ve siyaset sahnesine sokan en önemli isimler arasında yer alan Yusuf Akçura, Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin dışında Türkçülüğün de imparatorluk için bir kurtuluş çaresi olabileceğini ifade etmiştir. Akçura'nın fikirleri 1904 yılında Mısır'daki bir Türk gazetesine gönderdiği "*Üç tarz-ı siyaset*" isimli

²¹⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 8.Baskı, Ankara,2000, s.339-340

makalesiyle geniş yankı bulmuştur. Akçura makalesine Osmanlı modernleşmesindeki üç akımı açıklayarak başlamaktadır:

Osmanlı ülkesinde Garptan feyiz alarak kuvvet kazanmak ve terakki etmek arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasi yol tasavvur ve tatbik edildi sanıyorum: Birincisi Osmanlı hükümetine tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek. İkincisi, hilafet hakkının Osmanlı devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek. Üçüncüsü ise ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek.²¹⁵

Yusuf Akçura, Üç Tarz-t Siyaset'te öncelikle Osmanlı Devleti'ni düştüğü sıkıntıdan kurtaracak politika türlerini tarihsel bir bakış açısıyla çözümlenmiştir. Genel hatlarıyla Osmanlı topraklarında yaşayan bütün milletleri, dil, din, ırk gözetmeksizin vatandaşlık bağlarıyla birbirine bağlayarak yeni bir Osmanlı milleti yaratmayı amaçlayan Osmanlılık siyasetini, II. Mahmut ve 1839 Tanzimat'tan itibaren başlatıyordu. Akçura'ya göre bu dönemden 1870' li yıllara kadar devam eden dönemde Osmanlı Devleti'nin uyguladığı siyaset Osmanlılıktır.²¹⁶

Osmanlılık siyasetinin başarısızlığı yüzünden özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren uygulanmaya çalışılan siyaset İslamcılık siyasetidir. Padişahın Halifelik sıfatından yararlanılarak imparatorluğun hiç olmazsa Müslümanlarla meskun yerlerini kurtarmayı amaçlayan İslamcılık siyaseti Akçura'ya göre o dönemde yürürlükte olan siyasetti.²¹⁷

Akçura'ya göre İslam birliği politikası, Osmanlılıktan çok daha mümkün ve yararlı görünmekle birlikte, özellikle gayrimüslim tebaanın oturduğu toprakların kaybedilmesi tehlikesi vardı. Ayrıca İslamiyet siyasal ve toplumsal konuları da düzenleyen bir din olarak, "millet" aynını kabul etmezdi. İslamiyetin millet anlayışı "İslam Milleti" anlayışı idi. Dolayısıyla bu siyaset uygulandığı takdirde bütün Müslüman milletler kendi milliyetlerini unutarak İslam potasında eriyebileceklerdi. Ancak yakın zamanlarda ortaya çıkan milliyet fikri İslami birleşmeyi bir ölçüde engelleyecekti. Bununla birlikte İslam hala güçlüdür. İslam birliği için

²¹⁵ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s. 19

²¹⁶ **A.g.e.**, s.20

²¹⁷ **A.g.e.**, s.24

içerde çok fazla mani yoktur. İslam birliği için asıl engel dışındadır. Çünkü birçok büyük devletin Müslüman bölgelerinde sömürgeleri var dolayısıyla onlar bu tür siyasi birliğe kesinlikle karşı çıkacaklardır.²¹⁸

Akçura, Türkçülük siyasetinin fayda ve zararlarını genel olarak şu şekilde açıklamıştır: Türk birliği siyasetindeki faydalara gelince; Osmanlı ülkelerindeki Türkler din bağının yanında ırki bağlarla da birbirine bağlanacaktı. Aynı zamanda Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş Müslüman unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecekti. Ama asıl büyük fayda; dilleri, ırkları, adetleri ve hatta çoğunun dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın doğusuna yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milliyetler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet oluşturmalarına hizmet edilecektir. Bu büyük amacın gerçekleşmesinde Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. Bu faydalara rağmen, Osmanlı ülkelerinde meskun Müslüman olup da Türk olmayan ve Türkleşmesi de mümkün bulunmayan kavimlerin Osmanlı Devleti elinden çıkması ve İslamiyet'in Türk ve Türk olmayan kısımlarına ayırarak artık Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan Müslümanlar ile ciddi bir münasebeti kalmaması mahzurları vardır.²¹⁹

Akçura, Türklüğün fayda ve zararlarını açıkladıktan sonra, bu siyasetin uygulamada karşılaşılabileceği iç ve dış engelleri ortaya koymuştur. Ona göre içerideki zorluklar İslamcılık siyasetine göre daha çoktur. Çünkü Türkçülük fikri henüz yenidir ve gerekli fikri alt yapıya sahip değildir. Türklerin çoğu geçmişlerini unutmuşlardır. Bununla birlikte dış engeller İslamcılık siyasetine göre daha azdır. Çünkü büyük devletlerden sadece Rusya'nın Türk tebaası vardır. Sadece Rusya Türk birliğine engel olmaya çalışacaktır. Diğer Hıristiyan devletler belki de Rusya'ya karşı Türkleri destekleyecektir.²²⁰

---

²¹⁸ A.g.e., s.31-33

²¹⁹ A.g.e., s.33-34

²²⁰ A.g.e., s.34-35

Akçura makalesinde sonuç olarak; Osmanlı milleti yaratılması, Osmanlı Devleti için faydalara sahipse de, gayr-i kabit-i tatbiktir. Müslümanların veya Türklerin birleşmesine dönük siyasetler, Osmanlı Devleti hakkında eşit denilebilecek menfaat ve mahzurlar ihtiva etmektedir. Tatbikleri cihetine gelince, kolaylık ve zorluk yine aynı derecede denilebilir”.²²¹ Demekte ve nihayetinde hangi anlayışın seçileceğini okuyucuya bırakmaktadır. Ancak kendisi Türkçülüğün tek kurtuluş çaresi olduğuna inanmış ve sonraki hayatında Türkçülük alanında ciddi hizmetlerde bulunmuştur.

Batılılaşma meselesini “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” formülüyle ele alan Ziya Gökalp, İslamcıların ‘maddi medeniyet’ ve ‘manevi medeniyet’ ayrımını alarak onu “hars” ve “medeniyet” ayrımı şekline sokmuştur. Gökalp’e göre hars milli, medeniyet milletlerarasıdır.²²² Bu yüzden Türkler kendi kültürlerini muhafaza ederken Batı medeniyetinden ilim ve tekniğini almalıdırlar.

Gökalp’e göre ‘hars’ yani kültür bir milletin ‘dini, ahlaki, hukuki, iktisadi ve fenni hayatlarının ahenkli bir mecmuu’ olduğu için millidir. Medeniyet ise, teknoloji ve bilgi maddi şeyler olduğundan beynelmileldir. Gökalp’e göre milletlerin hayat tarzında yaşama anlayışında ortak ve farklı yanlar vardır. Bütün milletlerce ortak olan noktalar medeniyetin, farklı olan her milletin kendine has noktaları ise milli kültürün göstergesi idi”.²²³

Bu şekilde “kültür” ve “medeniyet” ayrımına giden Gökalp, modernleşmek için Batı medeniyetinden alınması gerekenleri maddi kültür alanıyla yani bilimsel ve teknolojik bilgilerle sınırlamıştır. Ona göre kültürün milli ve manevi özü Batı tarafından kirletilmemelidir”.²²⁴ Ziya Gökalp 1918 yılında “Yeni Mecmua”da yayınladığı “Hars (Kültür) ve Medeniyet” adlı makalesinde bu görüşlerini şu şekilde izah etmektedir:

---

²²¹ A.g.e, s. 35

²²² Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (Haz. Kemal Bek), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2005

²²³ Kerem Ünüvar, “Ziya Gökalp”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce IV**, (Milliyetçilik), İstanbul, 2003, s 32

²²⁴ A.g.e.

“Hukuk, ahlâk, felsefe ve iktisatta kurallar ve sistemler Avrupai; fakat ruh tamamıyla halka, hayata uygun ve milli olmalıdır. İşte, bu kurallara uymak şartıyla, Avrupa medeniyetini milli harsımızla bağdaştırabiliriz. Her milli hars, kendi istikbalini koruyabilmek için milletlerarası medeniyeti temsil etme bekleşindedir. Bir hars, içinde bulunduğu medeniyeti temsile çalışmazsa, o medeniyet harsı bozar, yok eder. Hars, canlı bir varlığa, medeniyet ise o canlıyı besleyen ortama benzer. Bu sebeple, harsın medeniyeti temsil etmesi ne kadar iyi ise, medeniyetin harsı temsil etmesi o kadar fenadır”²²⁵ (Gökalp, 2007, s. 14)

Çağının bütün Osmanlı aydınları gibi Ahmet Ağaoğlu da İslam dünyasının Batı uygarlığı karşısında gerilemesi sorunu üzerinde düşünmüştür. Batının fiili üstünlüğü karşısında Müslüman aydınlar başlıca iki tavır geliştirmişlerdir. Birinci kesim İslamiyetin tarih üstü, metafizik değerlerinin canlandırılmasına öncelik veriyor, İslamiyete ait olmayan tecrübeleri ise ya bütünüyle reddediyor veya teolojik bir ayıklama işleminden sonra dinsel esaslara uygunluğuna karar veriyordu. Buna karşılık İslamiyeti tarihsel bir veri olarak kabul eden ve çoğunluğu geleneksel İslami eğitimin dışında yetişmiş olan ikinci kesim, doğrudan doğruya bir zihniyet ve kimlik değişimini hedefliyordu. Her ikisi de bir tepkinin ürünü olan bu yaklaşımlardan ilki dinsel, diğeri ise daha çok siyasal bir jargona başvurmuştur. Zihniyeti itibarıyla Ağaoğlu'nun modernist değerleri benimseyen bu ikinci gruba dâhil olduğu söylenebilir”²²⁶.

Ahmet Ağaoğlu Türkçü, Modernist İslamcı ve Liberal olmadan önce bir batıcidir. Türkçülüğü ve diğer fikirleri aslında Batıcılığın uzantıları durumundadır.²²⁷ Ağaoğlu toptan Batılılaşma ile ilgili görüşlerini 1927 yılında yazdığı “Üç Medeniyet” isimli eserinde derlemiştir.²²⁸

Gökalp ile Ağaoğlu arasında belirgin farklar vardır. Ağaoğlu modernleşme adına tamamen Batılılaşmayı önerirken Gökalp Batı'yı maddi ve manevi olarak ikiye ayırıp sadece maddi tarafların alınmasını önermiştir.

²²⁵ Ziya Gökalp, **Hars ve Medeniyet**, Elips Kitap, Ankara, 2007, s.14

²²⁶Ufuk Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın)**, İstanbul, Akademi, 2002. s. 131

²²⁷Ayşe Kadioğlu, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce IV** (Milliyetçilik), İstanbul, 2003, s.290

²²⁸ Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, Kültür Yayınları, 1.Basım İstanbul, 1972

1.2.5. Osmanlı Modernleşmesinin Diğer Modernleşme Deneyimleri ile Karşılaştırılması

Türkiye, Rusya ve Japonya Asya temelli ve Asya kültürüne ait ülkelerdir. Bu ülkelerin hiçbiri doğrudan Batı'nın kolonyalizmine maruz kalmamıştır ve bağımsızlıklarını korumuşlardır. Bu üç ülkede de yöneticiler sistematik olarak ve ısrarla bir modernleşme programını uygulamaya çalışmışlardır. Modernleşme programları yüzyıllar sürmüştür. Modernleşmenin sonuçları üç toplumda farklı olmuştur.

1.2.5.1 Rus Modernleşmesi ile Karşılaştırma

Rusya'da modernleşme ile Osmanlı'da modernleşme imparatorlukların sarsıntılar yaşadığı bir süreçte modernleşme çabalarının yoğunlaşması bakımından benzer olduğu gibi genel olarak modernleşme ihtiyaçlarının nedenleri olarak da örtüşmeler bulunmaktadır. Ancak nedenlerde ve süreçte benzerliklerin bulunması sonuçların da benzeşmesine yol açmamış, Osmanlı İmparatorluğu modernleşme sürecinde gittikçe tükenecekken aksine Rus Çarlığı, komşusu Osmanlı'nın aleyhine büyümüştür.

Rusya'nın Batılılaşmasının başkahramanı Büyük Petro'dur. Petro henüz tam iktidarla Çar olmadan önce Avrupa'ya gitmiş, orada bir yılı aşkın süreyle kalmıştır. Çok zaman kimliğini de gizleyerek, Batı'yı Batı'da öğrenmek için çalışmaya başlamış, İngiltere'de dört ay kaldıktan sonra Hollanda'ya geçmiştir. Oradaki incelemeleri. Streltsi isimli özel bir askerî birlik isyan etmiştir. Bundan bir süre sonra Osmanlı'da 1730'da Patrona Halil isyanının çıkması ilginçtir.²²⁹

Geç modernleşme geçiren bütün toplumlar gibi Rus modernleşmesi de kültürel bir tepki yaratmıştır. Büyük Petro'dan beri geleneksel kurumlarını yıkarak Batı'ya dönen Rusya'da bile modernleşmeye tepki vardı. Slavyanofil takımının başı Aksakof bir şiirinde “dönelim” diye tutturmuştur. Büyük Petro öncesi Rusya'nın din ve

---

²²⁹ A.g.e.

âdetlerine dönüşü savunmuştur. Halkçılar arasında birçoğunu XV. Yüzyıl öncesi Rusya'nın gerçek demokrasi, eşitlik, refah ve mutluluk ülkesi olduğunu, o dönemin canlandırılması gerektiğini öne sürmüşlerdir.²³⁰

Rusya'da modernleşmenin kartopu etkisiyle hızlandığı dönem olarak Petro'nun hükümler dönemi alınabilir ancak onun öncesinde de Rusya'da modernleşmeye hazır bir ortam oluşmuştur.²³¹ Tarih elbette kişilerin özelliklerine göre biçimlenmez; ama kişiliğin tarih üzerindeki etkisi ne kadar sınırlı olursa olsun, sonuçta o da bir iz bırakacaktır. Petro'nun etkisi, ülkenin Batılılaşma sürecine – Osmanlı'ya kıyasla - kararlı ve gözü pek bir tutumla girmesini sağlamıştır. Bu üslupla girilmesi de sürecin bütününe karakterinde etkili olmuştur.²³²

Büyük Petro ve ondan sonra gelen kadın yöneticiler, Rusya'nın Avrupa ile bütünleşme ve kaynaşmasının başladığı dönemdir. Çok yönlü bir Batılılaşma başlamıştır. Bu hareket XIX. yüzyılda da devam etmiş ve Batıdaki olumlu ve olumsuz her gelişme Rusya'da da yankı bulmuştur. XVIII. yüzyıl sonunda bir dünya devleti olan Rusya, XIX. yüzyılda bilim ve sanat hareketlerinden sanayileşme alanına kadar dünyanın lider devletlerinden biri olmuştur.

Osmanlı ve Rus modernleşmeleri arasındaki farklardan biri de modernleşme ile ulaşılabilecek noktaya ilişkindir. Osmanlı eski Altın Çağına yeniden kavuşmak için çabalarken, Rusya daha önce yaşamadığı ama özlemini çektiği yükselme dönemine ulaşmaya çabalamıştır.

Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti kendi durumundan hoşnut değildir. Osmanlı Devleti Rusya'nın hissettiği o yükselme duygusunu çoktan yaşamıştır. Sorun da buradadır. Osmanlı için, geride kalmış bir Altın Çağ vardı ve bu her şeye bakışı belirliyordu. Pek çok incelemeci, Osmanlı'da evrensel anlamda bir "reform" kavramı bulunmadığına dikkat çekmiştir. Osmanlı var olan durumun iyi bir durum olmadığına fazlasıyla farkındaydı ve bundan kurtulmak için sürekli uğraş içinde

---

²³⁰ Ortaylı, a.g.e.,s.17

²³¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 191.

²³² Belge, a.g.e.,s.45

olmuştur. Ancak bu uğraşın özü, yeni bir şey yaratmak değil, eski duruma dönmenin yolunu aramak şeklinde açıklanabilir. Şu halde, "reform" değil, "restorasyon"dan söz edilebilir.²³³ İki toplumda var olan Batı algısı modernleşmenin hızı ve dönüştürücü kabiliyetine etki etmiştir.

İki imparatorlukta eğitim modernleşmenin başat aktörlerindedir. Tüm imparatorlukların eğitim sistemlerinde temel sorun, kendi halkları arasında "aidiyet" duygusunu güçlendirmektir. Bu bağlanma, kitle eğitimiyle aşılacaktı. Eğitimi standartlaştırma girişimlerinin, Rus ve Osmanlı imparatorluklarında yaklaşık aynı dönemde yapılmış olması ilginçtir. İlköğretim okulları hakkındaki Rus kanun ve yönetmelikleri 1864 tarihini taşırken, Osmanlı Maarif Nezareti 1857'de kurulmuş ve Maarif-i Umumî Kanunu 1869'da çıkarılmıştır. Her iki eğitim sisteminde, din öğretimi merkezî bir role sahiptir. 1897'de, Rusya'da haftalık 24 saatlik ders saatinin 9'u din ve kilise öğretimine ayrılırken, Osmanlı okullarında da, ilköğretimden liseye kadar Kur'an eğitimine (tecvid) yer verilmiştir. Gerek Osmanlı, gerek Rus örneklerinde, okul çocuklarına ortak bir kimlik duygusu aşılacak üzere tarihten alınan kahramanlık figürleri ve şanlı bir geçmişin imgesi kullanılmıştır. Sözelimi, romantik şair/yazar Namık Kemal ve özellikle ilk eserleri, öğrenciler için standart okuma parçaları haline gelmiştir.²³⁴

İlk Batılılaşan iki ülke, Osmanlı ve Romanov imparatorlukları, Batı'da hayatın kendisini değiştiren mekanizmaları uzun zaman - belki bugüne kadar - kendileri kuramamışlardır. Bilgisini çeşitli biçimlerde ithal etmişlerdir. Dolayısıyla, 19. yüzyılda başlayan ve bizi bugünün kapitalizmine getiren süreç bu ülkede *Doğa'nın* değişmesi olarak değil, kültürün değişmesi olarak yaşanmıştır. Böylece, modern kapitalizme, onun teknolojisine, onun sınıflaşmasına, onun hayatın her alanını kendine göre değiştirmesine duyulan tepkinin içine, kaçınılmaz bir "yerli/yabancı" boyutu da eklenmiştir.²³⁵

---

²³³ Belge, a.g.e.,s.46.

²³⁴ Deringil, a.g.e.,s.143.

²³⁵ Belge,a.g.e.,s.49.

Ortaylı'ya göre, üstünde durulmayan bir konu, iki devletin ve iki sistemin çok benzeyen kültürel yapısı ve batılılaşma programıdır. Avrupa'nın Aydınlanma çağı düşüncesinde Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın, Voltaire'den Montesquieu'ya nasıl değerlendirildiği bilinmektedir. Her iki yazarın bilgisi de, yurttaşlarının kaleme aldıkları bazı genel tarihlerden çok, seyahatnamelere dayanmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı, Aydınlanma Fransa'sına dikkat etmezken, II.Katerina, despotizmine cevaz veren Montesquieu'yu seve seve başucu kitabı olarak seçmiştir. Rusya ve Türkiye, kaçınılmaz olarak aynı dünyayı, aynı değerlendirmeyi paylaşmaktadır.²³⁶

Yüksel, iki modernleşme deneyimleri arasındaki ayrışmayı tarihsel miras ve yönetim tarzlarına dayandırmaktadır.

“Nitekim öncelikle Cengiz Han'ın Yasa'sının ve merkeziyetçi devlet yapısının Rus ve Osmanlı imparatorluklarındaki etkisi gözlemlenmektedir. IV. Ivan ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinin karşılaştırılması bir diğer dönemi yansıtması açısından önemlidir. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğunun zirvede olduğu, dünyanın korku ve saygıyla izlediği muhteşem Sultan'ın dönemidir. Rusya'nın ise, henüz ismi bilinmemektedir. Ancak IV. Ivan yine bu dönemde, Rusya'nın çıkışını başlatmıştır. Rusya'nın tarihinde I.Petro dönemi çok önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Petro, modernleşme anlamında, ülkesinde çok büyük bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Ancak geleneksel bir toplum için bu büyük bir kırılma noktasıdır. Nitekim bu başarısı, büyük bir insan maliyeti ile gerçekleşmiştir.... Osmanlı'nın bu yöndeki çabalarının başarısızlığı, belki de bu denli büyük maliyete katlanılmak istenmemesindedir. Çünkü görüldüğü üzere Osmanlı reformlarında daima ılımlı bir çizgi izlemiş, kaide-i tedric ilkesini uygulamıştır.... Bu maliyet ödeme olgusu, Rus tarihinin verisi durumundadır. II. Katerina ve ardından gelen Rus İmparatorlarının yayılma politikası, büyük insan maliyetleri ile gerçekleşmiştir. Müslümanlar, Yahudiler, hatta Ortodoks olmayan Hıristiyanlar ile farklı milliyetten insanlar, katliam ve göçlere, zorla Ruslaştırma siyasetine maruz bırakılmışlardır. Hatta Rusya bir “milletler hapisanesi” haline gelmiştir. Oysa Osmanlı İmparatorluğunun özelliği, çok dinli ve çok milletli bir toplum olması ve hiçbir kesimin toplumdan bu ölçüde dışlanmamasıdır.”²³⁷

²³⁶ İlber Ortaylı, “XVIII.yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, s.133

²³⁷ Dilek Yiğit Yüksel, “**Rus Modernleşmesi ve Türkiye (1682 -1905)**”, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.294-295.

1.2.5.2 Japon Modernleşmesi ile Karşılaştırma

Modernleşme döneminde, Japonya’da yazı dili sadeleştirilmiş, okur-yazarlık oranı % 40’a kadar çıkarılmıştır. Hükümet gazete çıkarmayı devlet ideolojisini pekiştirmek için teşvik etmiş, gazeteyi ucuz ücretlerle postalatmış ve hatta ücretsiz dağıtmıştır. Osmanlı yöneticileri, gazeteciliğin tutunması için bu ölçüde bir çaba göstermemiştir. Kitabın yaygın olmadığı bir toplumda, gazete ve gazeteci önemli bir rol üstlenmiş ve siyasal otoriteyi denetlemeye aday olan yeni bir toplumsal odak olarak doğmuştur.²³⁸ Deringil, modernleşme taraftarları ile buna karşı olan saray çevrelerinin tutumları konusunda Japonya ve Osmanlı arasında ciddi benzerlikler tespit etmektedir.

“Geç Meiji dönemindeki Japon eğitim- siyasalarının ana dürtüsü, "millî birliğe" (kokumin) sadakati besleyecek bir "sivil ahlak" inşa etme çabasıydı. Japon Konfüçyüsçülüğü ve Budizmi bağlamında tek başına ele alındığında, din, İslâm ya da Ortodoksluktan çok farklı bir anlama gelmekle birlikte, yurttaşlık için sadakat odağı olarak bir imparator kültü inşa etme çabası ile eğitimin bu süreçteki rolü, çarpıcı bazı benzerlikler gösterir. İlk olarak, ilerici ve tutucu unsurlar arasındaki mücadelede Batılı ve yerli temalar arasındaki diyalektik, hem Rus, hem Osmanlı hem de Japon örneklerinde gözlemlenebilir niteliktedir. Tanzimat özgürlükçülüğü ile Abdülhamid dönemi tutuculuğu arasında nasıl bir gel-git dalgası ilişkisi varsa, Japon özgürlükçü reformcuları ile Batılılaşmayı Japon yerli değerlerine zararlı olarak gören saray çevreleri arasında da buna benzer bir gerilim vardı. 1879 tarihli Japon Eğitim Nizamnamesi 1880’de gözden geçirildi ve Eğitim Bakanlığı kabul edilmeyen metinlerin bir listesini hazırlarken, ilkokullarda öğretilmesi gereken konular listesinin başına, ahlak öğretimi yerleştirildi. Tüm bunlar, aynı yıllarda ders programından Batı felsefesinin çıkarıldığı ve din öğretiminin vurgulandığı Osmanlı okullarında, Yunan ve Roma uygarlığını öğrettikleri gerekçesiyle azarlanan hocaları hatırlatır.”²³⁹

Japon modernleşmesinin hızlanma tarihi olarak 1868 sonrası dönem alınabilir. Bu tarih Türk modernleşmesinde 1920 sonrası dönemde denk gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında Japon modernleşmesinin daha erken bir tarihte başladığı ve daha hızlı yol aldığı söylenebilir.

İki toplumun modernleşmesindeki bu farklılığın nedenleri iki temel gruba ayrılabilir. Birincisi, modernleşmeyi yürüten kadroların elinde olmayan, coğrafi konum,

²³⁸ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**,2005, s.200.

²³⁹ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007,s.144

jeopolitik gelişmeler, toplumun kültürel yapısı gibi unsurlardır. İkincisi ise, lider kadronun daha fazla kontrol edebildiği hususlardır.²⁴⁰

Bu iki temel faktöre bakıldığında Japonya'nın neden daha erken modernleşmeye başladığı ve neden daha hızlı yol katedebildiği ortaya çıkmaktadır. Coğrafya açısından Japonya bir ada devleti idi ve ırk, din, dil açısından oldukça homoojen bir yapıya sahipti. Bu homojenlik, modernleşmenin üzerine inşa edildiği ulus devlet oluşumunu hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. Bunun aksine XIX. yy Osmanlı devleti, üç kıtada toprakları olan, içinde çok sayıda farklı ırka mensup, farklı dili konuşan insanı barındıran bir emperyal yapıdaydı. Bu toplumların herbirinin farklı beklentileri ve özlemleri vardı.²⁴¹Bu farklı kültürlere ait toplumlardan bir ulus devlet kurmak imkânsızdı. Ulus devlet kurulana kadar da modernleşme hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir.

Coğrafya bu iki ülkede ulus inşa süreçlerini farklı açılardan da etkilemiştir. Cyril Black bunu “savunmacı modernleşme” kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Black'a göre bu toplumlar kendi toplumlarından gelen taleple değil dışarıdan gelen ve esas olarak kendi ulusal istikrarlarını korumak ve kendilerinden önce modernleşmiş Batı toplumlarının baskısından kurtulmak için modernleşme yoluna girmişlerdir. Japonya, 1854 öncesi döneme kadar Batı emperyalizmine maruz kalmamış bir ada devletidir. Batının emperyalizmi daha çok ekonomik sömürü şeklinde gerçekleşmiştir.²⁴²

Osmanlı'da ise coğrafi konum, imparatorluk döneminde Batı ile mücadelenin sonucu sürekli reaksiyoner davranmaya yol açmış, ancak Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrası dönemde Batı'ya olan yakınlık modernleşme projesinde Batı'dan destek alınmasına olanak sağlamıştır.

Modernleşmeye ilişkin zamanlama konusu da yönetici kadroların kontrol edemediği ikinci bir unsurdu. Osmanlı imparatorluğu üzerinde Batı'nın etkisi göreceli olarak

---

²⁴⁰ Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton University Press, 1964, s. 437

²⁴¹ **A.g.e.**

²⁴² **A.g.e.**, s.438-439

kademeli ve bütüncül bir şekilde gerçekleşmiştir. Osmanlı topraklarının bir bölümü Batı ile coğrafi olarak sınırdı. Batı ile ilişkiler XIV. yüzyıla kadar dayanmaktaydı. XVIII. yüzyılda da Batı ile Osmanlı arasındaki güç dengesinin değişmesiyle Osmanlı toprakları Batı'nın yarı sömürgesi haline gelmiştir. Yani Osmanlı'da modernleşmesi, Batı karşısında ekonomik, askeri, siyasi zayıflığın yaşandığı ancak ilişkilerin de çok yoğun olduğu bir döneme denk gelmektedir.

Japon modernleşmesinde ise Batı etkisi, Japonya'nın göreceli olarak dış etkilerden izole edildiği yaklaşık 200 yıllık bir izalasyon döneminden sonrasına denk gelmektedir. Bu izalasyon döneminde Japonya hiç olmadığı kadar etkili bir merkezi hükümet tarafından yönetilmiştir. Bu yönetime karşı zamanla muhalefet de gelişmiştir. Ancak siyasi olarak Osmanlı'daki gibi bir zayıflama ya da çöküş söz konusu değildi. 1854 sonrası Batı etkisi ülkeye girdiğinde ise zaten mevcut olan şartlar çok hızlı bir dönüşüme imkân sağlamıştır.²⁴³

Kültürel yapı, iki toplumun modernleşmesinde etkili bir diğer unsurdur. Liderler iki toplumun kültürel yapısına göre modernleşmenin sınırlarını belirlemeye çalışmışlardır. Bazı değerler, geleneksel kurumlar, tavırlar, modernleşmeye daha uyumlu idi. Japon geleneksel değerleri bu açıdan bakılınca Türk toplumundakilere göre daha modernleşme ile daha uyumlu idi.

Çiğdem'e göre, Türk Batılılaşmasındaki başkalık vurgusunun meşrulaştırılabileceği geleneksel dayanaklardan birisi Japonya olagelmıştır ve özellikle muhafazakâr sağ siyasal ideolojilerin uzun bir müddet kalkınma ve gelişme retoriklerinde Japon usulü "Batılılaşma" önemli bir yer tutmuş, ancak bu yer daha sonra, özellikle 1950'den başlayarak Amerika'ya terk edilmiştir.²⁴⁴

Japonya, Türk modernleşmesinin Batı'nın kültürel değerlerinin ithaline karşı tedbir almaması noktasında içeride bir ayna olarak kullanılmıştır. Bu noktada İskilipli Atıf Efendi, Mehmet Akif Ersoy gibi birçok fikir adamı Japonya'yı örnek göstermiş,

---

²⁴³Ward and Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey**, s. 438-440

²⁴⁴ Ahmet Çiğdem, "Türk Başkalaşması'nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı", **Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İletişim, İstanbul, 2007, s.79.

Batı'nın ilim ve tekniğinin alınıp, kültür ve medeniyet unsurlarının alınmadan da modernleşebileceğimiz fikrini savunmuşlardır.

Japonya Osmanlı imparatorluğundaki bütün ideolojilerin numunesi olmuş, Batıcılar bile, "güçlü" bir toplum istemlerini karşılayacak iradeyi Japonya'da keşfetmişlerdir. Japonya özellikle 1905 Rusya Savaşı'ndan sonra Türk aydınları tarafından dikkatle izlenmiş, Batı ve Batılı güçlere karşı vermiş olduğu mücadele dikkatle takip edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE MODERNLEŞME

ve

SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ REFORMLARI

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE MODERNLEŞME ve SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ REFORMLARI

2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA EĞİTİMİ MODERNLEŞTİRME ÇABALARI

Askeri alanda yaşanan başarısızlıklar sonrası başlayan modernleşme sürecinde, sadece askeri alanda Batı'nın standartlarına ulaşmanın mümkün olmadığı, modernleşmenin toplumsal bir olgu olduğu ve toplumun bütün yönlerinin gelişimiyle sağlanabileceği ve bunun da eğitimle gerçekleştirilebileceği anlaşılmıştır. Bu düşüncenin yerleşmesinden sonra eğitimin geniş halk kitlelerine yaygınlaştırılması amacıyla çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Tanzimat döneminde geleneksel eğitim sistemini tamamen dışlamadan Batı tarzı eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır ancak bu dönemde eğitimde istenilen düzeyde gelişmenin kaydedilmediği ifade edilmektedir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle de II. Abdülhamid döneminde eğitim altyapısının güçlendirilmesine yönelik çabalar artmıştır.

1869 yılında hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden sonra, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan reformlar bir düzene oturtulmuştur. Tanzimat Devrinde yapılan eğitim hamleleri Batı taklitçiliğinden öteye geçmezken, adı geçen nizamname ile birlikte, ama özellikle II. Abdülhamid zamanında eğitim alanında hızlı bir reform hareketi başlamıştır.

Niyazi Berkes, II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında yaşanan gelişmeyi takdir etmekle beraber, bunun modernleşmeyi sağlayacak güçte ve nitelikte olmadığını ifade eder.

“II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde eğitim alanında atılan adımlar, taklitçilikten öteye geçmemiştir. İhmal edilen bu eğitim seferberliği, II. Abdülhamid zamanında yeniden ele alınır ve eğitime gereken önem yeniden verilir. II. Sultan Abdülhamid, devletin her bir yanına

*modern anlamda eğitim veren okullar açmıştır. İlköğretimi zorunlu hale getirmiştir. Darülfünun II. Abdülhamid zamanında açılmıştır. Eğitim alanında atılan bu adımlara rağmen, bu dönemde Batı'nın hür düşünce ve kültür hareketlerinin ülkeye girmesi engellenmiştir.*²⁴⁵

2.1.1. Tanzimat Öncesi Dönem: Askeri Kaygılarla Batı'ya Yönelme ve Batı'nın Üstünlüğünün Kabul Edilmesi

Eğitim alanındaki değişimler aslında toplumsal yapıdaki değişimle etkileşim halindedir. Genellikle eğitim kurumları, toplumun yapısına göre şekillenir. Bu değişimde en etkili rolü, toplumun yapısının belirlediği söylenebilir. Eğitim, aktardığı bilgi ile toplumu şekillendiren araçlardan biridir.

XVII. yüzyılda Batı'nın askeri ve ekonomik alanda elde ettiği başarılar, Osmanlı'nın Batı'ya karşı tepeden bakan tutumunun yumuşamasına sebep olmuştur. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde, XVII. yüzyılda ıslahat fikrini savunanlar, devlet kurumlarındaki bozulmayı kötü gidişatın temel sebebi olarak görmüşlerdir. Bu kurumların eski haline getirilmesi halinde imparatorluğun kötüye gidişinin önüne geçilebileceğine inanmaktaydılar. Bu dönemde ıslahat fikirleri, yeni bir şey ortaya koymaktan ziyade geçmişteki şaşaalı dönemlere dönüş özlemi etrafında şekillenmekteydi.

Osmanlı Devleti, Batı karşısındaki geri kalmışlığını aşmak için önce askeri alanda ve sonra da hukuk, ekonomik ve sosyal alanlarda reformlara girişmiştir. Yapılan reformların kalıcılığının sağlanması için yeni yetişen nesillerin modern eğitim kurumlarında eğitilmesi, eğitim sisteminin modern kurallara göre şekillendirilmesi istenilmiştir. Bu amaçla bir dizi kurum ve hukuki metinler oluşturulmuştur.

İlhan Tekeli, modernleşme dönemi öncesi Osmanlı eğitim sistemini ve toplumsal yapı içerisindeki yerini şu şekilde açıklamaktadır:

---

²⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.374

“Batı karşısında üstünlüğün devam ettiği XVI. yüz yılda Osmanlı Devleti’ne baktığımızda, toplumsal farklılaşmanın dört ana grupta şekillendiğini görürüz. Bunlar; askeriye, ilmiye, tüccarlar ve sanatkârlar, köylü ve reaya olarak sıralanır. Toplumun bu farklı kesimlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak eğitim sistemi de farklılaşmıştı. Askeriyenin eğitimi, bu kurumun iki kaynaktan beslenmesi dolayısıyla, iki farklı şekilde olmaktadır. Devşirme yoluyla asker olanlar; acemi oğlanlar kışlası, mehterhane, cambazhane gibi okullarda eğitim görüyorlar, bu eğitim süresinde sivrilenler, üst kademelere kadar yükselebiliyorlardı. Askeriyeye babadan oğula geçiş yoluyla gelenlerin eğitimi, kendi konaklarında yapılmaktadır. Bu konaklarda bir tür usta-çırak ilişkisi vardır. İlmiyenin eğitimi ise; medreselerde yapılırdı. Eğitim sürekli devam eder ve eğitimin her kademesine tekabül eden bir ilmiye bölümümü bulunurdu. Bunlar; kadı, kadı asker, şeyhülislam vb. medreselerde var olan kademelerden geçerek eğitim alan kişilerdi. Eğitimde ulaştıkları düzeye göre bir göreve atanırlardı. Tüccar, sanatkâr ve köylülerin eğitiminde durum biraz daha farklıdır. Tüccar ve sanatkârlar, “lonca” halinde örgütlenerek, usta-çırak ilişkisi içinde eğitimi düzenleyici bir durum söz konusudur. Köylünün ise özel bir eğitim kurumu yoktur. Üretim ve toplumla ilişkili değerler aile içinde öğrenilir. Sıbyan mektepleri eğitimin ilk başlangıcıdır. 4-6 yaşlarındaki kız-erkek çocuklarının birlikte okuduğu bu okullarda, Kur’an okuma, namaz sureleri, din pratiği, biraz da yazı öğretilir. Lonca çıraklığına, medreselere bu okullardan sonra gidilir.”²⁴⁶

Osmanlı Devleti’nin değişim macerası, Avrupa karşısında zaafını anlamasıyla başlamıştır. Batı’da uzun bir süreden beri gelişmekte olan bilim, teknolojiye dönüşmüştür ve bu teknolojik üstünlüğün ilk görüldüğü alan ise savaş sanayisiydi. Tarihi düşmanlarıyla savaş alanlarında rekabet edebilmek için Osmanlı ordusunun modernize edilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Batılı tarzda açılan ilk okullar, askeri okullardır. Belli bir plan ve programa bağlı olmasa da Avrupa’dan uzmanların gelmesi bu döneme rastlar. Bunlar, genellikle tesadüfen İstanbul’a gelerek ordu hizmetine giren kişilerdir. Bunlardan, bir Fransız subayı iken Humbaracı Ahmet adını alan, Comte de Bonneval, Humbaracı Ocağı’nı islah etmiştir ve 1734 yılında hizmete giren Hendesehane’nin açılışına katkıda bulunmuştur. Baron de Tott ise Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar yaşayacak olan Topçu Harbiye Mektebi’nin çekirdeğini oluşturan Mühendishane’nin kuruluşunda görev almıştır.²⁴⁷

²⁴⁶ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, cilt, 3, s, 650-651

²⁴⁷ Ercan Uyanık, **Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2006, s.29

Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda eğitim yapan okulların açılması ilk olarak askeri alanda görülür.²⁴⁸ 1770'de Osmanlı donanmasının Ruslar tarafından yakılması sonucu, yeni bir donanma yapımı için bir tersane kurulmasına karar verilir. Gemi yapımından anlayan kişilerin yetiştirilmesi için de, 1773 yılında, III. Mustafa döneminde (1757-1773) İstanbul'a gelen Baron de Tott askeri ıslahat sahasında hükümdara yardımcı olur. Orduda süratçi ocağının teşkili, yeni icat topların kullanılması, tophanenin ıslahı ve mühendishane mektebi kurulması gibi önemli yenilikler yapar. Adı geçen şahsın mühendishanede verdiği dersler bizim Avrupa tekniği ile resmi ve aleni ilk temasımız olur. Bu sırada devlet, Fransız siyasetinin telkini ile Lehistan kralı meselesi yüzünden Rusya ile savaşa tutuşur.(1768-1774) Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanacak olan bu savaştan sonra yenilik hareketleri bir müddet unutulur. Baron de Tott'un gitmesinden biraz sonra da, bütün yenilikler ortadan kaldırılır. Ancak, yenilik tarihimizde mühim bir yeri olan Halil Hamid Paşa'nın başbakanlığa gelmesiyle bu yenileşme çalışmaları tekrar başlar. Halil Hamid Paşa, evvela süratçiler ocağını tekrar kurar. "Hendesehâne-i Bahri"yi açar. Ordu için önemli miktarda mütehasıs getirir. "Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn" adlı okul, Osmanlıda açılan ilk yüksekokuldur.²⁴⁹

1768 - 1774 Osmanlı - Rus savaşında alınan ağır yenilgi, ıslah çalışmalarının orduda fazla bir şeyi değiştirmedeğini açıkça ortaya koymuştur. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlılar için uyarıcı bir etken olmuştur. 1783 yılında Müslümanlarla meskûn ilk toprak parçası olan Kırım'ın elden çıkması, üzüntü ve endişeye sebebiyet verdiği gibi -XVIII. yüzyıldaki her büyük yenilgiden sonra olduğu üzere- Osmanlı devlet adamları arasında ordunun yetersizliğine dair açık sözlü tartışmalar yapmaya ve onları yeni ciddi tedbirler aramaya sevk etmiştir.²⁵⁰

Bu arayış Osmanlı yönetici zümresini, eğer imparatorluk varlığını devam ettirecekse, meselelere yeni bir anlayışla bakılması ve yenileyici çözümler bulunması gerektiğine

²⁴⁸ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK yayınları, Ankara, 1999, s.3

²⁴⁹ Ana Britannica, Cilt, 8, s, 592- 598

²⁵⁰ Norman Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek**, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1989, s.155

inandırmaya başlamıştır. Her ne kadar birçok kimse eski usullere yapışıp kaldıysa da, 1789'da tahta çıkan III. Selim (1761 - 1808) gerekli reformları ele almaya başlamıştır.²⁵¹

III. Selim'in orduyu yenileştirme çalışmaları sırasında, 1794 yılında "Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn"u kurduğu görülür. 1835 yılında bu okuldan mezun olan iki zabıt ve on öğrenci İngiltere'ye eğitim amaçlı gönderilmiştir.

III. Selim ordunun nasıl modernleştirileceği konusunda eski ordunun ıslah edilemeyeceğine inanan ve Batı tekniğiyle donatılmış bir ordu kurulmasını isteyenlerin tarafını tutarak yeni bir ordu kurulması için "Nizam-ı Cedit" ıslahatı yapılmasına karar vermiştir.²⁵²

Avrupa usulünde "Nizam-ı Cedit" ocağının kurulmasından sonra, tophane, tersane ve mühendishanenin düzenlenmesine girişilmiştir. Eğitimli subay ve teknik adamlar için Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyûn (1773) ile Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn (1795) okulları kurulmuştur. Bu okullarda ise Fransız subaylardan da yararlanılmıştır. III. Selim'in yaptığı yeni düzenlemeleri destekleyen önemli ıslahatlardan birisi de yabancı dilde yazılmış kitapların Türkçe 'ye çevrilmesidir. Bu dönemde, ordunun teknik ihtiyacı konusunda Avrupa bilgisi ve Avrupalı uzmanlardan yararlanma düşüncesi Batı ile teması sağlayan başlıca kanal olmuştur.²⁵³

II. Mahmut' un açmış olduğu reform döneminin, kendisinden öncekilere kıyasla daha şuurlu, şümulü ve nispeten cesaretli olduğu görülür. Bu dönemde, Osmanlı toplumunda ilk derin çelişkiler görülmüş, muhafazakâr- ilerici çekişmesi başlamış, müesseselerde ikilik ortaya çıkmış ve devlet Tanzimat'ın ilanına doğru yol almıştır. Bu dönemdeki yenilikler şunlardır: a. Yeniçeri Ocağının kaldırılıp bir askeri kuruluşun oluşturulması, b. Avrupa'ya talebe ve daimi elçilerin gönderilmesi, c. Yeni meclislerin kurulması, d. Sadrazam ve Şeyhülislam'ın görev ve yetkilerinin

---

²⁵¹ A.g.e., s.155-156

²⁵² Enver Ziya Karal, "Nizamı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856)", **Osmanlı Tarihi**, Cilt 5, 1995, s. 63

²⁵³ A.g.e.,s. 66-69

değiştirilmesi, e. Rüştiyelerin ve mesleki okulların açılması, f. İlköğretimin zorunlu hale gelmesi, g. Sosyal alandaki reformlar vb.²⁵⁴

II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonucunda kurulan “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye”nin hekim ihtiyacını karşılamak için yüksek bir askeri mektep statüsünde “Tıbhâne” açılmıştır. 14 Mart 1827’de açılan “ Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahâne-i Ma’mure” denilen bu okulun eğitim süresi 4 yıldır. Arapça, Türkçe, Fransızca sarf ve nahiv, imla, kitabet, ilaçların-bitkilerin ve hastalıkların Arapça ve Türkçe adları, boş zamanlarda din dersleri, cerrahlık uygulanması, Fransızca olarak anatomi ve tıp bilimine giriş gibi dersler okulun programını oluşturmuştur.²⁵⁵ Mekteb-i Tıbbiye açıldıktan sonra II. Mahmut okulu ziyaret etmiştir.²⁵⁶

Ordunun subay ihtiyacını karşılamak için 1834 yılında Mekteb-i Harbiye kurulmuştur. Harp Okulu iki kısımdan oluşuyordu. Birinci kısım hazırlık sınıfı idi. İkinci kısım mesleki bilgilerden oluşmaktaydı. Mekteb-i Harbiye'nin kuruluşu ülkede süregelen modernleşmenin ve yeni kurulan orduya, çağdaş, teknik ve askeri bilgilere sahip elemanlar sağlama amacının bir ürünüdür.²⁵⁷

Devletin ordusunu Yeniçerilerin teşkil ettikleri dönemde Mehterhane adında muzika takımı vardı. Yeniçerilik ile birlikte Mehterhane de ortadan kaldırılmıştır. Bundan sonra yeni ordunun ihtiyacı olan bir Muzika Mektebi de kurulmuştur.²⁵⁸

Gerek askeri okullara öğrenci sağlamak gerek de devletin donanımlı memur ihtiyacını karşılamak için orta öğretim kurumlarına ihtiyaç bulunduğundan 1838’de “Meclis-i Umûr-ı Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” tarafından alınan kararla Rüştiyeler kurulmaya başlanmıştır. Süresi 2 yıl olan bu okullara, sıbyan mektebini bitiren devlet hizmetinde bulunan veya tanınmış kişilerin çocuklarının seçilerek alınması planlanmıştır. Çocukların sıralarda oturup, sıbyan mekteplerindeki gibi

---

²⁵⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 2

²⁵⁵ Osman Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, c. II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.336-340

²⁵⁶ Hüsrev Hatemi, **Türkiye’de Tıp Tarihinin Bilimsel Gelişmesi**, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, TTK, Ankara, 1999, s.1-15

²⁵⁷ Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye’de Çağdas Eğitim Tarihi**, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir, 2002, s.74.

²⁵⁸ Ergin, **a. g. e.**, s. 369-371

teker teker değil, sınıf sınıf ders yapmaları öngörülmüştür. İlk açılan ve kendine özgü olan rüştiye mektepleri, ‘Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiye’dir.²⁵⁹ Diğer rüştiyelerin kurulmasına 1839’da karar verilmesine rağmen 1846’da kurulmaya başlanmıştır.

Tanzimat arifesine gelindiğinde eğitimde ikileşme iyice belirginleşmiştir. XIX. yüzyılın basından itibaren orduda ve nihayet mülki idarede modernleşmeye ve dolayısıyla laik niteliğe yakın modern eğitim veren okullar kurulmuştur. Bunlar dini eğitim kurumlarının yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmeye başladılar. Osmanlı reformcuları, din adamları ve dini kurumlarla açıkça savaşmamışlardır. Ulemanın ve medresenin dışında laik eğitimi örgütleyip, laik bir bürokrasi yetiştirme yoluna gitmişlerdir. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça, ilmiye sınıfı kenarda kalmış ve darbe yemeğe başlamıştır.²⁶⁰

2.1.2. Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler

Sultan Abdülmecit 1839’da tahta çıkınca, Mustafa Reşit Paşa’nın da tesiriyle Tanzimat Fermanı adı verilen bir ferman yayınlamış böylece siyasal ve sosyal düzenlemelerin yapılacağını duyurmuştur.²⁶¹ Ferman, Gülhane’de yerli, yabancı, Müslüman, Hıristiyan binlerce kişinin karşısında ilan ettiği için “ Gülhane Hattı Hümayunu” adıyla tanınmıştır.²⁶² Gülhane Hattı Hümayunun, Mustafa Reşit Paşa tarafından davetliler ve halk önünde yüksek sesle okunması yeni sultanın, babasının giriştiği değişimi devam ettireceğinin ilanı şeklinde okunabilir.

Ne var ki Hattı Hümayun’da eğitime ve okula ilişkin, ne tek bir söz ne tek bir işaret vardır.²⁶³ Ancak Hat’ta işaret edilen prensiplerin, bu prensiplere bağlı Tanzimat düzeninin mukadderatı Milli Eğitim karakterine bağlıdır. Yeni prensipler, yeni bir hayat görüşü ve sosyal düzen demektir. Osmanlı cemiyetinin bunları benimsemesi,

---

²⁵⁹ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 137

²⁶⁰ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.134

²⁶¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 145

²⁶² Ergin, **a.g.e.**, s. 411

²⁶³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 8

duygu ve düşünce sisteminde yeni değerleri benimsemesi ile mümkün olabilirdi. Bu değerlere ulaştıracak başlıca araç ise Milli Eğitim idi.²⁶⁴

Tanzimatçılar tasarlanan ıslahatların eğitim sistemi olmadan yürümeyeceğini anlamamış değildir. Tanzimat Fermanı'nın kendisinde eğitime ilişkin ilkeler olmamasına karşın, eğitimin örgütlenmesi, eğitim sisteminin düzenlenmesi konusunda önemli bir atılım yapılmıştır.²⁶⁵ Osmanlı İmparatorluğunu çağdaş medeniyetler seviyesine çıkaracak “Tanzimat” yeniliklerinin yapılmasında, bilginin, tekniğin ve yetişmiş kadroların şart olduğunun farkına vardıklarında maarif alanında reformlara hız vermişlerdir.²⁶⁶

Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili herhangi bir ilke yer almamasına rağmen, bu dönem eğitimin örgütlenmesinde önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Maarifle ilgili reformların Tanzimat Fermanı'nda yer almamasının en önemli nedeni, o zamanki muhafazakârların tutumlarında ve siyasi olayların yoğunluk kazanmasından ileri gelir.²⁶⁷

Tanzimat döneminde eğitim yönetiminde ve merkez teşkilatında yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir. Osmanlı Devletinde XIX. yüzyıla kadar mektep ve medreseden meydana gelen öğretim kurumları Şeyhülislamlık makamına bağlıydı. II. Mahmut Dönemi'nde eğitimle ilgili meseleler Meclis-i Vâlâ' da görüşülmüştür. 1839'da ise memleketin ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve her türlü fenniyle ilgilenmek üzere Meclis-i Umûr-i Nafia kurulmuş, eğitim de faydalı işlerden sayıldığından buraya bağlanmıştır.²⁶⁸

Meclis, eğitimle ilgili yayınladığı “Layiha”da; Osmanlı Devletinin yıllarca ilim yuvası olduğu fakat giderek ilim ve maarifin ihmal edildiği vurgulanmıştır. Öğretimin ilk basamağı olan sıbyan okullarının ıslah edilmesi, orta öğretim basamağı

---

²⁶⁴ Karal, **a.g.e.**, c. V, s.181

²⁶⁵ İlhan Tekeli, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Gelismeler, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye**, c. II, İletisim Yayınları, İstanbul, 1985, s.456-475

²⁶⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s.70

²⁶⁷ **A.g.e.**, s. 8-13

²⁶⁸ Berkes, **Türkiye'de Çağdaslaşma**, s. 161

oluşturulması ve yükseköğretim basamağı olarak düşünülen bir “Darü’l-fünûn” açılması planlanmıştır. Eğitimin iyi bir şekilde düzenlenmesi, 5 – 6 yaşlarına gelen çocuğun mutlaka mektebe gönderilmesi, buralarda nitelikli öğretmenlerce, sınıf usulüne göre ders verilmesi vurgulanmıştır. Ayrıca müstakil bir maarif teşkilatı kurulması da meclisin tekliflerindendi.²⁶⁹ Meclis-i Umûr-i Nafia’nın teklifi, Meclis-i Vâlâ ve Dar-ı Şûra’da görüşülüp uygun bulunarak 1839’da Mekâtib-i Rüştîye Nezareti kurulmuştur. Adının nezaret olmasına rağmen yetkisi rüştîyelerin idaresi ile sınırlı kalmıştır.²⁷⁰

Rüştîyelerin idaresinden sorumlu olan Mekâtib-i Rüstiye Nezâreti’nin kurulması geleneksel eğitim sisteminden kopuşun ilk adımlarındandır. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’ın ilanından sonraki yıllarda karşılaştığı Mısır Sorunu, Boğazlar Sorunu vb. dış etkenler, içerde geleneksel yapının temsilcilerinin reformları engelleme yönündeki dirençleri eğitim alanında yapılması planlanan reformları geciktirmiştir.

Eğitim alanında reformlar 1845’ten sonra hız kazanmıştır. 1845’te Muvakkat Maârif Meclisi kurulmuştur. Geçici Maârif Meclisi’nin raporu doğrultusunda 1846 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiye kurulmuştur. Devlet kuruluşları içinde milli eğitim işlerinden sorumlu ve hükümet başkanına bağlı ilk örgütün çekirdeğini bu meclis oluşturur. Onun gösterdiği lüzuma dayanarak, kendisine bağlı bir icra organı olmak ve üyelerinden biri tarafından meclise bağlı olarak idare edilmek üzere aynı yıl Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Adının nazırlık olmasına karşın bu kurum da bir genel müdürlük idi.²⁷¹

Çağdaş anlamda açılan eğitim kurumlarını idare eden teşkilat önce Mekâtib-i Rüştîye Nezâreti sonra Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti olmuştur. Nezarete bağlı Mekteb-i Maârif-i Adliye ile Mekteb-i Ulûm- Edebiye adlı iki rüştîye okulu vardı. Hâlbuki o günden sonra rüştîyelerin sayıları çok artmış, meslek okulları açılmış, Encümen-i Dâniş kurulmuş, hatta Darü’l-fünûn için bina yapımına girişilmiştir. Böylece

---

²⁶⁹ Faik Resit Unat, **Türkiye Eğitim Sistemimizin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 18-19

²⁷⁰ Berkes, **a.g.e.**, s. 161

²⁷¹ Akyüz, **a.g.e.**, s.174

Nezaretin bünyesine çeşitli okullar ve Encümen-i Dâniş gibi okul olmayan unsurlar girmiştir. Tüm bu unsurların idaresi adı “Mektepler Nezâreti “ olan bir teşkilat ile olamazdı.²⁷²

Eğitim alanındaki ihtiyaçların Genel Müdürlük düzeyinde karşılanamayacağı gerçeği karşısında 15 Mart 1857’de Maârif-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Bu Meclis-i Vükela’ya yani Bakanlar Kurulu’na bağlı bir Nazır tarafından yönetilecekti. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti’ni de bünyesinde barındıran bu kurum, Bakanlık düzeyindeki ilk eğitim örgütüdür. İlk Maârif Nazırı Abdurrahman Sami Paşa ve ilk müsteşar Hayrullah Efendi’dir.²⁷³ Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin kurulmasından sonra öğretim derecelerini belirlemeye ve eğitim kurumlarını sistematize etmeye çalışmıştır.

Yeni yapılanmaya rağmen açılan okulların çeşit ve dereceleri eğitimin yayılması için yeterli olmamıştır. Meslek adamı ve memur yetiştirmek için yükseköğretime hevesli öğrenci bulabilmek için, yeteri kadar orta öğretim okulu mezunu hatta rüştiye mezunu bile yoktu. Nüfusa göre çok az olan bu okullardaki eğitim, yine dini ağırlıklıydı. Programlarda ne kadar değişiklik yapılırsa yapılsın, hocalar medreseden yetişmiş kimseler olduğundan eğitim programındaki gelişmelere rağmen, eğitim dini nitelikliydi. Yeni bir okul tipi olarak açılan rüştiyelere gelince, buraya girenler, sıbyan okullarının üzerinde olmasına rağmen, sıbyan okullarının müfredatını tekrarlamaktan öteye gidememişlerdir. Çeşitli ilim ve fenler için yeterli yüksekokullar da yoktu.²⁷⁴

Maarif tarihimizin en önemli simalarından olan ve 1867-1871 yılları arası Maârif Nazırlığı yapan Saffet Paşa, tüm bu karışıklığı düzene sokmak ve eğitimi bütün olarak ele almak için 1869 yılında “ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi” ni, hazırlamıştır.²⁷⁵

---

²⁷² Hasan Ali Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s.64

²⁷³ Yılmaz Öztuna, **Tanzimat Eğitimi**, c. 8, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994, s. 172

²⁷⁴ Koçer, **a.g.e.**, s. 82-83

²⁷⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 22

Nizamnâme'de ilköğretim, sıbyan ve rüştiye okulları olarak belirtilmiştir. Nizamnameye göre her mahalle ve köyde mutlaka bir sıbyan mektebi açılacak ve okulların giderleri için yerel halk yardımcı olacaktı. Sıbyan okullarının öğrenim süresi 4 yıl olup, sağlık özrü, çiftçiler için harman vakti, okula ulaşımın zorluğu, özel ders alınması gibi istisnalar dışında okula devam zorunluydu. Mahalle ve köylerde kız sıbyan mektepleri açılacaktı ve bütün hocaları zorunlu durumlar dışında kadın olacaktı. Rüştiyeler en az 500 haneli kasabalarda açılacaktı. Yeni düzenlenen ders programları uygulanacak kız rüştiyelerde yine kadın muallimler görev yapacaktı. Öğrenim süresi 4 yıldır. İdadiler, en az 1000 haneli büyük yerleşim yerlerinde açılıp rüştiyeyi bitirenler alınacaktı. Öğrenim süresi 3 yıldır. Sultanîler ise vilayet merkezlerinde kurulacaktı. 3 yıllık olup Kısım-i Âdi ve Kısım-i Âli bölümlerinden oluşuyordu. İstanbul'da bir Darü'l-fünûn açılacaktı. Hikmet ve Edebiyat, İlmi Hukuk ve Fen şubesine ayrılacak, üniversite dersleri Türkçe olacaktı. Nizamnâmede hususi mektepler de düşünülmüş ve belli kurallara bağlanmıştı. Cemaat, yerli ve yabancı şahıslar tarafından açılan bu kurumların dersleri ve kitapları Maârif Nezâreti tarafından tasdik edilecekti. Nizamnâme'ye göre öğretim yöntemleri ve teknikleri geliştirilecek, öğretmenlerin bilgi ve görgüleri arttırılacak ve Darü'l-muallimîn açılacaktı. Üç şubeden oluşacak okul rüştiye, idadiye ve sultaniyelerde çalışacak öğretmenleri ayrı şubelerde yetiştirecekti. Yine Dersaadet'te sıbyan ve rüştiyelerde görev alabilecek bayan öğretmenleri yetiştirecek olan Darü'l-muallimât'ın açılması da öngörülmüştü.²⁷⁶

Tanzimat Dönemi maarifinin ilköğretim siyaseti, eğitimde çağdaşlaşma projelerini sıbyan mekteplerinin dışındaki kurumlarda, özellikle de rüştiyelerin İstanbul'da yaygınlaştırılması olmuştur. Ancak bu dönemde alt yapıyı kurmadan yani sıbyan mektebi problemini çözmeden, üst yapıya rüştiyelere ağırlık verilmesi de çarpık bir eğitim sisteminin yerleşmesine neden olmuştur.

---

²⁷⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

2.2. SULTAN ABDÜLHAMİD ve MODERNLEŞME

2.2.1. Sultan Abdülhamid'in Genel Olarak Hayatı ve Hükümdarlık Dönemi

1842 yılında doğan II. Abdülhamid 11 yaşında annesini, 19 yaşında da babası Sultan Abdülmecid'i kaybetmiştir. Anne sevgisinden mahrum oluşuna ilaveten babasının kendisine karşı soğuk davranması onu çocuk yaşından itibaren yalnızlığa mahkûm etmiştir. Babasının belirgin ilgisizliği kişiliğinin oluşmasını etkilemiştir.

Taht için uzak bir aday oluşu dolayısıyla saray çevresi de kendisine pek ilgi göstermemiştir. Çünkü tahta daha yakın adaylara yanaşarak gelecekte çıkar elde etmeyi amaçlamışlardır. Bu belki de onun için bir avantaj teşkil etmişti. Gençliği boyunca onunla az meşgul olunmuş, normalde bir veliahdın sahip olduğu özgürlüklerden daha fazlasına sahip olmuştu. Ortamı doğal bir şekilde gözlemleme fırsatı bulmuştur. Şayet kendisi tahta aday bir kişi olsaydı çevresindeki birçok kişi gelecek için çıkar beklediklerinden dolayı daha farklı davranabilirdi.²⁷⁷

Bunun yanında çok dindar olduğu ve çeşitli tarikatlarla özellikle Şazeliye tarikatıyla ilişki içinde olduğu bilinmekteydi. İslam dinine karşı duyduğu güçlü inanç tahta çıktığında uygulayacağı devlet politikasında etkili olmuştur. Abdülhamid kendisiyle saray erkânının ilgilenmemesi karşısında çevresindeki konuşulanları anlamak için Çerkezceyi ve daha sonra da Arnavutçayı öğrenmiştir. Sağlığını korumak ve enerjisini başka bir noktaya verebilmek için sporla uğraşmış, istenmeyen insan yerine konmamak ve saraydaki entrikaları gördüğü için fazla açık vermemek için az konuşur çok dinler bir yapıya kavuşmuş bu durum ilerde hükümdarlığında da devam etmiştir.²⁷⁸

Sultan Abdülaziz ile birlikte yaptığı Avrupa seyahati onun hükümdarlığı ve modernleşmeye bakışında çok etkili olmuştur. Abdülhamid İstanbul dışına ilk gezisini 1864'de kardeşleri Murad ve M.Reşad'la birlikte, amcası Sultan

²⁷⁷ François Georgeon, "II. Abdülhamid", **Osmanlı**, c.II, Ankara, 1999, s.266–267

²⁷⁸ Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s.27

Abdülaziz'in yanında Mısır'a yapmıştır. 3 yıl sonra ise yine Sultan Abdülaziz, oğlu Yusuf İzzettin ile yeğenleri Murat ve Abdülhamid'i alarak Fransa İmparatoru Napolyon'un açmış olduğu uluslararası Paris sergisine katılmak amacıyla Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu seyahatte Avrupa'nın en önemli ülkelerinden olan Fransa, Belçika, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan'ı gezip görme fırsatını yakalamıştır.²⁷⁹

21 Haziran ile 7 Ağustos 1867 arasında amcası Abdülaziz ile birlikte bir buçuk ay boyunca Avrupa'nın en ileri ülkelerinde çağın en modern ulaştırma araçları olan buharlı gemi ve tren ile yaptığı bu gezinin ona doğulu toplumların erişmek istedikleri gücün niteliğini gerçek anlamıyla öğrettiği anlaşılmaktadır. Abdülhamid, gezi boyunca, çeşitli ülkeleri karşılaştırma fırsatı bulmuştur. Avrupa'nın teknik ve örgütsel üstünlüğü karşısında Osmanlı Devleti'nin geriliğinin nedenlerini kavramaya çalışmıştır.²⁸⁰

Sultan Abdülaziz'in son dönemlerinde uyguladığı baskıcı yönetim Avrupa'da baş gösteren fikir hareketlerinden etkilenen ve meşruti bir yönetim isteyen Genç Osmanlılar Cemiyeti'ni rahatsız etmekteydi. Mithat Paşa, Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa ve şeyhülislam arasında kurulan beraberlikle Mayıs 1876'da başarılı bir darbe gerçekleşmiştir.²⁸¹ Genç Osmanlılar Sultan Abdülaziz'i tahtan indirmek için hazırladıkları bu darbeye Harbiye subay ve öğrencileri ile topçu birliklerinin ve donanmanın desteğinin sağlamışlardı.²⁸² Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri Sultan Abdülaziz'i bu darbe sonucu tahtan indirmişlerdir. Yerine ise Meşrutiyet'i ilan etmesi şartıyla veliaht Murat'ı, V.Murat sanıyla tahta çıkarmışlardır. Sultan Murat tahta çıktıktan sonra Genç Osmanlılar tarafından Meşrutiyet hazırlıklarına başlanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra V.Murat'ın kronik alkolizmden ve psikolojik rahatsızlıklarından dolayı tahtta kalamayacağı anlaşılmış ve Meşrutiyet'i ilan etmesi şartıyla, o zamana kadar hiç gündemde olmayan II.

---

²⁷⁹ Vahdettin Engin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.17

²⁸⁰ Engin Akarlı, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidar", **Osmanlı**, c.II, Ankara, 1999, s.254.

²⁸¹ Berkes, **a.g.e.**, s. 310-311

²⁸² Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, 2002, s.125

Abdülhamid ile anlaşılmıştır. Abdülhamid de bunu kabul etmiş ve 31 Ağustos 1876'da padişah ilan edilmiştir.²⁸³

Sultan Abdülhamid tahta çıktığında kendisini bekleyen birçok önemli sorun vardı. Önceki dönemlerde yapılan aşırı harcamalar sonucu oluşan mali kriz, Kırım harbiyle başlayan dış borçlar sorunu ve azınlık isyanları bunlardan sadece birkaçıydı. Genç Osmanlılar Meşrutiyet yönetimiyle azınlıkların haklarının teminat altına alınacağı, temsil edilme imkânlarının sağlanacağı düşüncesiyle azınlık sorunlarından İmparatorluğun kurtulacağını savunmuşlardır. Açıkçası Genç Osmanlılar, Meşrutiyet idaresinin kurulmasını, devletin yuvarlanmakta olduğu uçurumdan kurtulması için tek esaslı tedbir olarak görmekte idiler.²⁸⁴ Bu nedenle İstanbul'da azınlık sorunlarının görüşüldüğü Tersane Konferansı sırasında Meşrutiyet aceleyle ilan edilerek dış müdahalenin engellenmesi arzulanmıştır ancak bu istenen neticeyi sağlayamamıştır.

Kanuni Esasi ilan edildikten sonra 19 Mart 1877'de meclis bizzat padişah tarafından açılmıştır. Padişah, Osmanlı Devleti'nde ilerlemeyi sağlamak için Kanun-i Esasi'yi ilan ettiğini vurgulamıştır. Kanun-i Esasi hukuka bağlı devlet fikrinin ilk kez bir anayasa şeklinde ifadesine örnektir. Bu da görünüşte de olsa üç alanda önemli gelişmelere kapı açmıştır: Birincisi devlet hayatında dini ve vicdani yaptırımlar yerine özünde laik, belirli ve objektif esasların korunması. İkincisi kişisel yönetimli bir idare yerine yasama-yürütme-yargılama güçlerini görünüşte de olsa ayırmaya yatkın modern devlet sisteminin kurulmak istenmesi. Üçüncüsü ise hükümdar karşısında bir yasama meclisinin kurulması ve kişi haklarının tanınmasıyla "meşruti" sisteme yönelinmesi. Ayrıca bu anayasa mutlakiyet otoritesinin tek boyutlu devlet yapısını ortadan kaldırmakta, dolayısıyla iktidarın beşerileşmesine ve demokratikleşmesine katkıda bulunmuştur. Burada açılan parlamento da sonraki gelişmeler için "hazırlık ve tecrübe" dönemini oluşturmuştur. Daha ileriki atılımlar için "olgunlaşmayı" sağlaması bakımından da önemlidir. Ayrıca parlamento ideali siyasal bilinçlenmeyi de beslemiştir.²⁸⁵

---

²⁸³ Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)**, (Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul, 2003, s.151

²⁸⁴ Tanör, **a.g.e.**, s.128

²⁸⁵ **A.g.e.**, s.165

II. Abdülhamid döneminin en önemli olaylarından biri de 93 Harbi'dir. Rusya, Osmanlı Devleti'ne 19 Nisan 1877 tarihinde savaş ilan etmiştir. Böylelikle bu süreçten sonra tarihimizin en ağır savaşlarından biri olan Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi /1877–1878) 24 Nisan 1877'de başlamıştır. Bu harpte Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, Doğu'da Rus kuvvetlerine yenilerek 19 Kasım 1877'de Kars'tan Erzurum'a kadar çekilmek zorunda kalmışlardır. Batı'da ise Plevne'de Osman Paşa'nın müdafaası neticesinde Rus kuvvetleri durdurulmuş fakat İstanbul'dan yeteri kadar yardım gelmemesi üzerine Osman Paşa Ruslara esir düşmüş Ruslar da İstanbul Yeşilköy mevkiine kadar ilerleme fırsatı bulmuşlardır.²⁸⁶ 93 Harbi'nden bitiminde, önce Ayestafanos ile daha sonra onun yerini alan Berlin Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu ciddi kayıplara uğramıştır. Bunun hemen ardından da İngiltere'nin desteğini kaybetmemek için 1878 yılında Kıbrıs İngiltere'ye bırakılmıştır.²⁸⁷ Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmış olması, diğer devletlerin de bu konudaki faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Avusturya, İngiltere'nin teşvikiyle Bosna-Hersek'i yönetimine katmıştır. 1881'de Fransa, Tunus'a bir yıl sonra da İngiltere bir oldu bittiyle Mısır'a el koymuşlardır.

93 Harbi'nin II. Abdülhamid'in politikalarında önemli etkisi olmuştur. Savaş sonrasında II. Abdülhamid tek yönlü bir politika izlemenin sakıncalarını daha net görmüş ve dış politikada büyük güçler arasında denge politikası izlemeye başlamıştır. Ayrıca yeni politika araçlarını da devreye sokmaya başlayacaktır: pan-islamcılık ve hilafet gibi.

Abdülhamid ilişkilerini, İngiliz ve Çarlık Rusya'sı ilişkilerinin gerginliğine göre ayarlamıştır. Bu iki devletin birbirine rakip olduğu sürece Avrupa'dan toplu bir tehlike gelmeyeceğini düşünmüş ve bunda da ileriki dönemlerde haklı çıkmıştır. Bu başarılı politika ve İngiliz-Rus rekabeti, İngiltere ile Çarlık Rusya'sı arasında yapılan 1907 ittifak anlaşmasıyla son bulmuştur.²⁸⁸

---

²⁸⁶ Mehmet Saray, **Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul,1998, s.147

²⁸⁷ Mehmed Hocaoglu, **II. Abdülhamid'in Muhtıraları**, İstanbul,1998,s.165–171.

²⁸⁸ Orhan Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamid**, İletişim, İstanbul, 2005, s.54–55

93 Harbi'nden sonra kaybedilen Balkan topraklarından gelen büyük muhacir toplulukları Anadolu'da demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirmiştir. Artık bu olay neticesinde Osmanlılık fikrinin ülkeyi kurtarma adına bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmış ve Tanzimat'a karşı da Müslümanlıktan doğan bir reaksiyon kendini hissettirmiştir. Padişahın da temsil ettiği İslamî-ananevi bir şuur tekrar baş göstermiştir. Bu yüzdendir ki Sultan Abdülhamid seleflerinin teknoloji sahasında getirdikleri reformları tatbik etmekle beraber İslamî değerler üzerinde ısrarla durarak kültürel batılılaşmayı önlemeye gayret etmiştir²⁸⁹.

93 Harbi'nin en önemli neticelerinden biri de Sultan Abdülhamid'in Meşrutî yönetime olan inancının yok olması ve neticesinde 1908'e kadar sürecek olan Meşrutî yönetimin askıya alınması süreci olmuştur.

Sultan Abdülhamid bundan sonra merkeziyetçiliği benimsemiştir. Merkeziyetçiliği, mutlakîyetin doğal bir sonucu ve yönetimine karşı iç ve dış odaklı meydan okuyuşlara karşı koyacak zorunlu bir araç olarak görmüştür.²⁹⁰ Meclis'in askıya alınmasının ardından alternatif tüm güç odakları susturulmaya çalışılmıştır; Mithat Paşa yargılanıp Taif'e sürgüne gönderilmiş, saray merkezli bir bürokrasi ve jurnal sistemi oluşturulmuş, basın ve gazeteler üzerinde baskı kurulmuştur.

II. Abdülhamid zamanında kurumları ıslah politikasının yanında Panislâmizm adı verilen, çok zaman yanlış bir şekilde değerlendirilen bir politikanın geliştirildiği görülmektedir. II. Abdülhamid, kendi devrinden önce şekillenmeye başlayan "İslâmcılık" hareketlerini hem iç ve hem de dış politikasında kullanmıştır.

II. Abdülhamid'in Pan-İslâmcılığı ne Pan-Slavizme karşı bir politika, ne de bütün dünya Müslümanlarını birleştirmek gibi bir hayaldir. Realist bir politikacı olan II. Abdülhamid'in Pan-İslâmcılığı, Arap şeyhlerine, mehdîlere, Mısır hidivlerine, Mısır, Suriye ve Yemen'deki Arap ayrılıkçı akımlarına karşı bir Pan-İslâmcılıktır. Bunların dışındaki çevrelere doğru yaptığı hareketler, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki büyük

²⁸⁹ Halil İnalıcık, Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu", **Ekonomik ve Sosyal Tarih** (Çev: Ayşe Berktaş, Süphan Andış, Serdar Alper), c.II, 1600–1914, İstanbul, 2004, s.891

²⁹⁰ Kemal Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.286

İslâm dünyasında Osmanlı hilâfetinin prestijini sağlayacak eylemlerdir. Bu dönemin “Arapçılık”, Arap şeyhlerini yatıştırma tutumu, şaşalı sürre alayları düzenlenmesi, Afrika tarikatlarına itibar edilmesi gibi özellikleri, hep bu çabaların görünüşleridir.²⁹¹ I.Meşrutiyetten sonra II. Abdülhamid imparatorluğun tarihinde görülmeyen bir biçimde bütün erki elinde toplamış ve bunun modern bir bürokratik aygıt ve asıl önemlisi bir ideolojiyi kullanarak yapmıştır. Abdülhamid döneminde devletin topluma, o zamana kadar görülmemiş bir derecede nüfuz etmeye başladığı görülmektedir. Kuşkusuz Fatih, Yavuz Selim, IV. Murat, II. Mahmud da güçlü hükümdarlardı; ama II. Abdülhamid otoritenin parçalanmaya başladığı ve bu parçalanmanın kurumsallaştığı bir ortamda her şeye hükmetmekteydi. Yönetimin şubeleri kadar, toplumda ideoloji üreten kaynakları da kısmen kontrolü altına almıştır.²⁹²

2.2.2. Sultan Abdülhamid’in Modernleşmeye Bakışı ve Emperyal Modernlik

Osmanlı modernleşmesi tecrübesinin fikri kaynaklarına bakıldığında, modernleşme teşebbüslerini engelleyici, yavaşlatacağı düşünülen dini, geleneği yeniden inşa etme ve yorumlama süreçleri yan yana iç içe yürümüş ve bu iki yöneliş kısmen çelişik olarak birbirini beslemiştir. XIX. yüzyılda Avrupalılaşmayla eş anlamlı olan modernleşme, bir yandan Batı’nın sosyal, kültürel, siyasal kurum ve düşüncelerini topluma, maddi birikimlerini de devlet sistemine yerleştirirken bir yandan da İslam’a bağlanmayı pekiştiren, İslam’ı savunmayı artıran bir yöntem köklemiştir.²⁹³

Bu dönemde imparatorluğu modernleştirmek isteyen Sultan Abdülhamid, Karpat’ın söylemiyle, imparatorluğun ekonomik açıdan zayıf olduğunun ve iç çatışmalardan yıprandığının farkına varmış, çare olarak bir dizi idari, ekonomik, eğitsel ve benzeri tedbirler uygulamış, fakat bu arada “modernizmi” izah edecek herhangi bir teorik, felsefi veya ideolojik bilgi vermemiş ve açıklamada bulunmamıştır. Abdülhamid’in modernizmi sadece dünyevilik idi yani hayatın maddi yönlerine ilgi duyma idi.²⁹⁴

---

²⁹¹ Berkes, **a.g.e.**,s.364.

²⁹² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.89–90

²⁹³ Orhan Koloğlu, **Abdülhamid ve Masonlar**, İstanbul,2004,s.29.

²⁹⁴ Karpat, **a.g.e.**, s.284

Sultan bu yüzden her biçimde maddi ilerlemeden yanaydı ve padişah olduğu günden beri, devletin siyasi geleneklerini ve padişahın üstünlüğünü sorgulamamaları şartıyla, pratik zekâlı ve sağduyulu yöneticileri tercih etmiştir.

93 Harbi sonrası yaşanan gelişmelerle Müslüman topluluk dışındaki diğer unsurlara verilen hak ve ayrıcalıkların, bu toplumları imparatorluğun içinde kalmaya ikna edemediği belirgin bir şekilde görülmüştür. Berlin Antlaşmasından sonra İslamcı bir siyaset izlenmeye başlanmış ve Tanzimat'ın getirdiği kültürel batılılaşma reddedilmiştir.

Bu kültürel batılılaşmayı reddedişinin nedenini Sultan Abdülhamid hatıratında şöyle belirtmektedir:

“Eğer bizde bazı ıslahatlar kabul edilecekse, memleketin hakiki şartları göz önünde tutularak yapılmalıdır. Yani teferrüt etmiş birkaç idarecinin fikir seviyesi değil, halkın medeniyet seviyesi nazara itibara alınmalıdır. Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp, şark kültürüyle mecz etmek suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti bizde ancak müstakbel nesiller görebilecektir. İnkişaf tarzımızın, Avrupa devletlerinkine benzemediği aşikârdır. Tabii şartlar dahilinde içimizden gelmek suretiyle inkişaf etmeliyiz ve ancak pek lüzumlu hallerde harici tesirlerden istifade etmeliyiz.”²⁹⁵

Buradan da anlaşılacağı üzere Sultan Abdülhamid Tanzimat'tan bu yana süre gelen kültürel alandaki batılılaşmaya karşıdır. Sultan Abdülhamid kültürel alanda batılılaşmaya karşıdır ama Batı medeniyetine tam anlamıyla karşı bir hükümdar değildir. Osmanlı Devleti'ni çöküntüden kurtarmak için Batı medeniyetinden faydalanmanın zaruretini inkâr etmemiştir. Fakat Sultan, Batı Medeniyeti'ni “teknik” ve “fikir” olarak iki kısma ayırmıştır. Ona göre teknik, bu medeniyetin dış gelişimini, fikir ise iç gelişimini ifade etmektedir. Amerika ve Avrupa'da meydana gelen teknik gelişmelerin takdire şayan gelişmeler olduğunu, bu gelişmelere bakıldığında Osmanlı Devleti'nin en az yüz yıl geri olduğunu kabul etmiş ve bu yüzden Osmanlı Devleti'nin teknik gelişmelere kapılarını açması gerektiğini belirtmiştir.²⁹⁶

²⁹⁵ Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul, 1999, s.145–146.

²⁹⁶ Ürkmez, **a.g.e.**, s.43.

II. Abdülhamid bu suretle ıslahat yapılırsa gelecek nesiller için yeni bir medeniyet zemini hazırlanmış olarak, bu yeni medeniyetin Doğu Medeniyeti'ne Batı Medeniyeti'nden Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın bünyesine uygun şeylerin alınmasıyla ortaya çıkacağını belirtmektedir. Sultan Abdülhamid'in yanlıgılarından biri de burada olmuştur. Çünkü medeniyet kavramı bir bütündür. Bunun yalnız tekniğı alınıp fikriyatının alınmaması zordur. Neticede teknik, düşünce tarzının sonucudur.²⁹⁷

Kemal Karpat, Sultan Abdülhamid'in karşılaştığı bu ikilem hakkında şunları ifade etmektedir:

*“Tarihte başka hiçbir Müslüman hükümdar Abdülhamid kadar önemli kararlarla karşı karşıya kalmamıştır. Mümin bir Müslüman ve mutlakiyetçi bir padişah, fakat aynı zamanda modernleşmeye samimiyetle inanmış bir insan olan Abdülhamid, Avrupa'ya ve uygarlığa hayran olmakla beraber, Avrupa kültürüne hiç sıcak bakmıyordu. Müslüman toplumların, Hıristiyanlığı ve değışikliklere rağmen kendi kimlik ve inançlarına bağılı kalmış olan Hıristiyan toplumlarını yeniden canlandıran reformları şu veya bu şekilde taklit edeceğini umuyordu. Abdülhamid, seleflerinin gerçekleştirdiğı bütün reformları muhafaza ettiğı gibi, Osmanlı modernizasyonunun entelektüel ufuklarını büyük ölçüde genişleten ve paradoksal olarak elit zümreyi Avrupa kültürüne yaklaştıran edebiyat ve bilimler dahil olmak üzere, yeni değışim kanalları açtı. Diğer bir değışle, İslam medeniyeti için hak ettiğı tanınma ve saygıyı talep ederken, Abdülhamid aslında İslam'ın kapılarını Batı'ya açmış oldu.”*²⁹⁸

II. Abdülhamid dönemi İslamcılığı Klasik Osmanlı İslam'ına karşı bir tepki hareketidir. Bu yüzden de esas itibariyle modernist bir akımdır. Bu itibarla görünürdeki bütün Batı karşıtı tavrına rağmen, yenileşme yanlısı olduğı için, Türkiye tarihinde modernist fikir hareketleri çerçevesinde mütalaa edilmelidir.²⁹⁹

II. Abdülhamid devrinde de yükselmek ve çağdaşlaşmak için Batı Medeniyetinden faydalanmanın zarureti inkâr edilmemiştir. Ancak Tanzimat devrinin aksine, batı taraftarı olan ve yeni bir sınıf teşkil eden aydınların denetim altında tutulmasından yana bir siyaset benimsediğı kabul edilebilir. Ayrıca keyfi ve denetimden uzak

²⁹⁷ Enver Ziya Karal, “I.Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri(1876–1907)”, **Osmanlı Tarihi**, c.VIII, Ankara, 1996,s.254–255.

²⁹⁸ Karpat, **a.g.e.**, s.22–23

²⁹⁹ Deringil,**a.g.e.**,s.74.

inkılâp hareketlerinin imparatorluk ve toplum için felaket olacağı görüşü ağır bastığından, bu gibi yeniliklerin ve değişikliklerin toplumu rahatsız etmeden devletin kontrolü altında yapılması eğilimi mevcuttur.³⁰⁰

Sultan Abdülhamid'in burada bir değişim modeli olarak Japonlardan da etkilendiğini ya da örnek kabul ettiğini düşünebiliriz. Çünkü Sultanın gözünde Japonya, bir doğulu halkın kendi inanç ve geleneklerini terk etmeden modernleşmeyi başarmış bir medeniyetti.³⁰¹

II. Abdülhamid'in memleketin imarı, maddi ve manevi kalkınmasına yönelik ıslahatların prensipleri de diğer alanlarda uyguladığına benziyordu. Islahatlar konusundaki prensipleri, dengeci, çağdaş, bağımsız, Asya temeline oturtulmuş, Avrupa medeniyetinden faydalanma esaslarına dayalı prensiplerdi. Sultan'ın her konudaki politikası esasında “Asya temeli”ne oturtulmuştu. Bu onun halifelik sıfatından ve İslamcı politika gütmesinden ileri geliyordu.³⁰²

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti'nin artık atıl duruma gelmiş ihtiyar yapısına neşter vurulmaya devam edilen, birçok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla “modern” bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.³⁰³

Sultan Abdülhamid dönemi batılılaşma fikirlerinin arttığı bir dönemdir. Bunun sebebi yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması olduğu kadar, padişahın kendisinin Batı'ya bir bakıma “model” olarak almış olmasıdır. II. Abdülhamid, “Baticılığı” Batı'nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlamıştır. Bunun yanında Müslümanlığı teb'ası arasında güçlendirmeye çalışıyordu. Bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak yetişmiştir. Her üç

---

³⁰⁰ Bayram Kodaman, “Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası”, **TKAEY**, 67,Seri: IV, Sayı: A.21, Ankara,1987,s.24.

³⁰¹ Mustafa Armağan, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, Timaş, İstanbul, 2006, s.178.

³⁰² Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi-Toplumsal, Kuramsal Değişim ve Nüfus** (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İstanbul,2002, s.105.

³⁰³ Azmi Özcan, **Abdülhamid ve Hilafet**, Yeni Şafak Kitaplığı: 6 Yakın Tarih Dizisi: 2 İstanbul,1995,s.66.

kuruluşun öğrencileri ders programları icabı 19.yüzyıl müsbet bilimlerin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğunu görüyorlardı. Böylece Batı'yı, Batı'da geliştirilen müsbet bilimle bir tutan bir kuşak yetişmiştir. Bu kuşak Batı'yı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görmeye başlamıştır. Batıcılığın güçlülükle bir sayılması eski dinsel değerlerin ancak milli gücü arttırdıkları oranda önemli oldukları kanısını yerleştirmiştir.³⁰⁴

Tanzimatçıların aşırı modernleşmesi, bir grup aydın tarafından şiddetli bir tepki ile karşılanmıştır. Tanzimatçıların hızlı farklılaşması ve Batı'yı ulaşılması gereken en büyük ideal olarak görmeleri ve göstermeleri, yeni bazı problemleri de doğurmuştur. Bu dönemde Osmanlı inanışları, örf ve adetleri bir kenara atılarak, İslam'a rağmen modernleşmenin olmayacağı düşünülmüştür. Bu yüzden İslam ile birlikte modernleşmek arzulanmıştır. Müslüman halk, Müslümanlığını yaşamaya devam ederken batılı çağdaş değerleri ve kurumları rahatça kabul edebileceği düşünülmüştür ve bir senteze gidilmiştir.³⁰⁵

Fikir yapısı olarak padişahın bir İslamcı, Osmanlıcı, Türkçüden evvel devletçi olarak vasıflandırılması yerinde olur. Eski Türk devlet geleneği anlayışını örnekleriyle şahsında yaşatan II. Abdülhamid, Tanzimat'ı devletin yeniden canlandırma çabaları; bir ihya hareketi olarak değerlendirmekte, babasını sırf bu yüzden "muhyi-i devlet" olarak adlandırmaktaydı.³⁰⁶

II. Abdülhamid devrinde de yükselmek ve çağdaşlaşmak için Batı Medeniyetinden faydalanmanın zarureti inkâr edilmemiştir. Ancak Tanzimat devrinin aksine, batı taraftarı olan ve yeni bir sınıf teşkil eden aydınların denetim altında tutulmasından yana bir siyaset benimsediği kabul edilebilir. Ayrıca keyfi ve denetimden uzak reform hareketlerinin imparatorluk ve toplum için felaket olacağı görüşü ağır bastığından, bu gibi yeniliklerin ve değişikliklerin toplumu rahatsız etmeden devletin kontrolü altında yapılması eğilimi mevcuttur.³⁰⁷

³⁰⁴ Şerif Mardin, "Batıcılık", **CDTA**, c.I, İstanbul, 1983, s.247-248.

³⁰⁵ Ürkmez, **a.g.e.**, s.59.

³⁰⁶ Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", **TCTA**, c.II, İstanbul, 1985, s.307

³⁰⁷ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s.24.

2.2.3. Abdülhamid Dönemi Eğitimine Genel Bakış

Sultan Abdülhamid 93 Harbi'ne engel olamadığı düşüncesiyle Meşruti yönetimi askıya almış ve bu süreçten sonra Batı'da “*aydın despotizmi*” adı verilen siyasal görüşün yolunu seçerek tekelinde toplamak istediği gücü parçalayan kurumları ortadan kaldırmıştır. Abdülhamid'in bu yolla elde etmek istediği, merkezden idare edilen, bütün birimleri birbirinin eşit bir devlet yapısı kurmaktır. Abdülhamid böylece devleti güçlendirebileceğini düşünmüştür. Fakat devletin tamamen güçlendirmesi için güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa ihtiyaç vardı. Abdülhamid, bu bakımdan öncelikle devletin görevinin tebaaya eğitim ve ticareti kolaylaştırıp, onları koruyup birer üretici haline getirmek olduğunu düşünmüştür. Bu yolla elde edilen vergilerden de yeni tipte bir ordu kurarak, bürokrasiyi ve genel olarak devlet kurumlarını güçlendirmek istemiştir.³⁰⁸

Sultan Abdülhamid devleti kurtarmanın en iyi yolunun toplumu maddi olarak güçlendirmek olduğu fikrini benimsemiştir. Demiryolu yapımı, bürokrasinin profesyonelleşmesi, üst seviye mesleki okulların açılması, bankacılık sisteminin ve zirai hizmetlerin yayılması ve bunlar gibi birçok projenin hayata geçmesini sağlamıştır.

Abdülhamid de bu anlamda eğitimin önemini olabildiğince iyi biliyordu. Bu durumu şu şekilde dile getiriyordu:

“Memleketimizde kâfi derecede asker ve memur vardır. Ulemanın ifrat derecede muhafazakâr olmasından dolayı, yüksek mektebimizi modern hale getirmek çok güçtür. Kahire'deki El-Ezher İlahiyat Fakültesinin, talebelerimizi çekmesinin yegâne sebebi zamanın icaplarına uymanın elzem olduğunu anlamış olmalarındandır. Bizde de ulu dinimize layık mümtaz ilim adamları yetişmedikçe, İstanbul Darülfünun'u Kahire'dekinin dününde kalmaya mahkûmdur.”³⁰⁹ Sultana göre eğitim bütün ilerlemelerin hazırlayıcısıdır. Sultan bu amaçla mümkün olan her yerde okullar açtığını ve genişlettiğini ifade etmektedir.³¹⁰

³⁰⁸ Şerif Mardin, “19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, TCTA, c.II, İstanbul,1985,s.342.

³⁰⁹ Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, s.141

³¹⁰ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği-Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908**, İstanbul,1995,s.235

Sultan özellikle mevcut sistemi, öğretmenlerin seviyelerini, okullardaki müfredatın muhtevasını beğenmemekte ve bunları gayrimüslim okullarla kıyasladığı zaman aradaki farka çok içerlemektedir. Ona göre, devletin bekası okullarda dindar ve gayretli gençlerin yetişmesine bağlıdır. Siyasi Hatıratında bu durumu şöyle dile getirmektedir:

“Ne yazık ki, mekteplerimizin programları yetiştirdikleri öğrencilerin zihinlerine din, devlet ve vatan sevgisini tamamiyle yerleştiremiyor. Düşmanlarımızın aldatici, kışkırtıcı düşüncelerini ayırmaya güçleri yetmiyor. Okullarda yeteri derecede din dersleri verilemediği için buralardan yetişenler inançlarını dahi gereği gibi koruyamamaktadırlar.” Buna mukabil memleketin her tarafında açılan ve Avrupa ülkelerinden sağlanan destek ve imkânlarla çok iyi eğitim verilen gayrimüslim okullarında eğitim çok kaliteli ve Hıristiyan inancı üzerine yapılmaktadır. Müslümanlar ise daha çok yabancı dil hevesiyle çocuklarını buralara göndermekte. Tabiatıyla bu okullara devam eden Müslüman çocukları İslamî bilgi, adet ve geleneklerinden uzak Hıristiyan usulleri ile yetişmektedir. Bu ise Osmanlı Devleti ve Müslümanların geleceği için tehlike arz etmektedir. Bu kabil tehlikelerin önüne geçmek için ana hatlarıyla bir taraftan Müslüman okullarının imkân ve kapasiteleri arttırılmaya çalışılmış, kaliteli ve dindar ve sadık öğretmenlerin görev almaları teşvik edilmiş, böylece yabancı okullarına olan talep azaltılmak istenmiştir. Diğer taraftan her seviyedeki okulların müfredatlarında din derslerine ağırlık verilerek dinini bilen ve öğrendiğini tatbik eden insanlar yetiştirmek hedeflenmiştir. Bir başka ifadeyle, ulusçuluk virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara da ulaşmasını eğitim yoluyla engellemek için biraz daha İslami yönünü arttırmıştır.³¹¹

Sultan Abdülhamid iktidarı, yerli yabancı etkisini daha dengeli bir temelde görmek için hesaplar yaparak, rotasını geleceğe çevirme anlayışında olmuştur. Osmanlı ve İslam sentezini eğitim sisteminde yeniden kurmak, yeni toplum kaynaklı sacayağı projesinin, Osmanlı-İslam vurgusuyla Batılılaşmanın ağır baskısını dengelemenin anahtarıydı. Eğitimin amacı filizlenen devlet bürokrasisinde görev üstlenebilecek sadık mektepliler yetiştirmektir.³¹²

II. Abdülhamid dönemi, her düzeydeki okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okullar da dahil) en çok artışın meydana geldiği dönemdir. Bu

³¹¹ Özcan, a.g.e., s.77-78

³¹² Benjamin C., Fortna, **Mekteb-i Hümayun “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam,Devlet ve Eğitim**, (Çev:Pelin SİRAL),İstanbul,2005,s.47.

dönemde eğitime önem verildiğini 1876 Anayasasında da görmekteyiz. 15. maddede herkesin genel ve özel eğitim alabileceği, 114.maddede de ilkokulun mecburi olduğu belirtilmektedir.³¹³ Bir yandan geleneksel eğitim yapan okullar, iptidailere çevrilmiş ve diğer taraftan da yeni iptidai okulları açılmıştır. İkinci olarak, özellikle idadi düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadiler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. Bu dönem bir anlamda, idadiler dönemidir. Üçüncü olarak, Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar gibi yüksekokullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılanmıştır. “Ulema” ve “medresenin” sistem dışına itildiği dönem Sultan II. Abdülhamid saltanat yıllarıyla paraleldir. Yalnızca Hukuk Fakültesi’nin kurulması bile, ulema ve medresenin elindeki hukuk tekeline indirilmiş en ağır darbelerden biridir. İkinci olarak, XX. yüzyıl başında açılan Darülfünun (bugünkü İstanbul Üniversitesi) bünyesinde, Ulum-i Aliye-i Diniye şubesinin kurulması, ulemanın elindeki son kozlarından biri olan, dinin “yeniden üretildiği” medreseye indirilen son darbelerden birisidir. Artık din, devletin mutlak denetimi altına girerek, yüksek okulda yeniden üretilmeye başlamıştır. Bu çekirdek “Resmi İslam”a dönüşmüştür. Birçok meslek okulları bu dönemde açılmış, özel okullarda yine bu dönemde gelişmiştir. Ders, program, müfredat ve kitapların dinselleşme yönünde değişikliğe uğraması, II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliğidir. Tanzimat dönemine baktığımızda, devralınan eğitim sisteminde, din ve ahlak derslerine rüştiye düzeyinde oldukça az yer verildiği, idadi ve sonrası eğitim düzeyinde ise hiç yer verilmediğini görülmektedir. Buna karşılık müspet bilimler oldukça ağırlıklı olarak programlarda yer almaktadır. II. Abdülhamid döneminin neredeyse ilk on beş yılında, aşağı yukarı aynı ders programlarının uygulanmasının da etkisi ile bizzat Abdülhamid’in kurduğu, himayesine aldığı Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda pozitivist/materyalist düşünüş yaygınlık kazanmaya, kendisine yönelik muhalefet artmaya başlamıştır. Öğrenciler arasında siyasi faaliyetler yoğunlaşmıştır. Önce Mülkiye mezunları arasında, “ahval ve atvarı”(hal ve hareketi) farklı bir kuşağın yetiştiği fark edilince, eğitimde dinselleşme başlamıştır. Her düzey okula özellikle de devlete eleman yetiştiren askeri ve mülki okulların ders programlarına, din ve ahlak dersleri eklenmiş, zaman içinde saat

---

³¹³ Şeref Gözübüyük, Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, 1957, s.5-43.

sayıları arttırılmıştır. “Resmi ideoloji” ve “resmi tarih” birer kurum olarak, bu dönemin eseridir ve sonraki dönemlere miras kalmıştır.³¹⁴

Sultan Abdülhamid döneminde sıbyan mekteplerine ayrı bir önem verilmiştir. II. Abdülhamid devrinde ilkokulların yaptırılması, cehaletin kaldırılması ve genel maarif hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda, önceliğin, Müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilköğretim siyasetinin temelini teşkil etmiştir. Bu arada kasaba ve kazalarda yaptırılacak iptidai okulların büyük olması ve buralarda gayrimüslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yönünde resmi kararlar, ilköğretimde de orta öğretimde olduğu gibi Osmanlılık siyasetine önem verildiğini göstermektedir. Bunun gayesi gayrimüslim çocuklara milli şuur veren cemaat okullarının siyasi ve zararlı faaliyetlerini durdurmadır. Aynı zamanda çeşitli din, mezhep ve ırktan olan ilkokul çağındaki çocuklara Osmanlılık duygu ve düşüncesini aşılmasıdır. Fakat bu tasarı, gayrimüslim tebaanın tutumu yüzünden gerçekleşme imkânı bulamamıştır.³¹⁵

Sıbyan mekteplerine ağırlık verilmesinin nedenini Kodaman şöyle açıklamaktadır:

“Tanzimatçılar rüşdiye okullarını, sıbyan ve iptidailere tercih etmişlerdir. Hâlbuki II. Abdülhamid devrinde, daha olumlu ilköğretim siyasetinin takip edildiği görülüyor. Bunun esası, ilköğretim hizmetlerini vilayetlere götürerek Müslüman halkı cehaletten kurtarmaya yöneliktir. Böyle bir yol takip edilmesini gerektiren sebepleri şöyle sıralayabiliriz: 1.Maarifin imparatorlukta yayılmasının ancak iptidai okulların açılması ve usul-ü cedidenin sıbyan okullarında uygulanmasıyla mümkün olacağı görüşünün yaygın olması. 2.Müslüman halkı, içinde bulunduğu cehaletten kurtarmak için idadiden ziyade, vilayetlerde “efrad-ı ahaliye” yalnız okuma yazma, hesaptan dört işlemi öğretecek, iptidai okulların açılmasına ihtiyaç olduğunun kabul edilmesi. 3.İmparatorluğun çoğunluğunu teşkil eden fakir halk çocuklarının, zaten ilköğretim ötesinde bir tahsil yapmaktan yoksun olmaları. 4.Orta hatta bazı yüksek okullara alınacak öğrencilerin yeterli sayıda olmayışı. 5.Müslüman çocukların ecnebi okullara gitmelerini önlemek için iptidailerin açılmasına lüzum görülmesi. 6.Türk dilinin ortak dil haline getirme çabası. Bunun için Müslüman ve Müslüman olmayan çocukların beraber gidebilecekleri iptidailerin açılmasının zaruri görülmesi. 7.Kitle eğitimi yapan iptidai okulların devam edecek bütün tebaa çocukları, mecburi olan resmi dil sayesinde “vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyecekleri” için; siyasi birliğin sağlanmasında taşra ilköğretimin yeri ve öneminin kavranması. 8.İslam dini esaslarının ve ahlak kurallarının bütün Müslüman çocuklara öğretilmesinin ancak iptidailerin çoğalmasına ve

³¹⁴ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, İstanbul, 2004, s.80-81.

³¹⁵ Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.69

sıbyanların ıslahına bağlı olduğu görüşünün hükümetin politikasına uygun düşmesi. 9.Maarif gelirlerinin büyük bir kısmının “maarif hissesi” adı altında halktan alındığı görülmektedir. Bu gelirin köy, kasaba ve kaza ilkokullarının ıslahı ve yapımı için kullanılmasının daha uygun olacağı yolunda taşra yetkililerinin Nezarete, Babiâli’ye hatta Padişaha yaptıkları sürekli müracaatlar. 10.İlköğretim alanında gayrimüslim tebaanın Müslümanlara üstünlüğünün, hükümeti Müslüman halkı eğitim ve öğretimiyle yakından ilgilenmeye yöneltmiş olması”.³¹⁶

1890’dan itibaren büyük kentlerde meslek okullarının ve yüksek okulların açılması bir diğer önemli husustur. Her askeri bölgede açılan askeri okullar dışında, Şam’da bir tıbbiye, Selanik, Konya ve Bağdat’ta hukuk mektepleri, Selanik’te bir polis mektebi açılmıştır. Abdülhamid devri, eğitimi vilayetlere yayma yönünde bir isteğe sahiptir. Ancak yukarıdaki örneklerden ayrı olarak sultan Tanzimat’tan farklı olarak bu eğitim yatırımlarını ağırlıklı olarak Orta ve Doğu Anadolu’nun nüfuslu bölgelerine yapmayı özellikle tercih etmiştir. Bu da sultanın modernleşmiş taşra seçkinlerine dayanma yönündeki siyasi isteğinin mantıki sonucudur.³¹⁷

II. Abdülhamid, eğitimi, mutlak monarşinin kendisini yeniden üretmesini sağlayacak bir kurum olarak düşünmüştür. Onun dinselleşmeden umduğu başlıca amaç, bir siyasal otorite olarak, padişaha bağlı ve sadık bir kuşak yetiştirmektir. II. Abdülhamid İslamiyet’i kullanarak, elde bulunan Osmanlı ülkesinin, üstelik çoğunluğu Müslüman ve ayrılma eğiliminde olan unsurları bir arada tutma amacındaki, savunmacı bir İslamcılık peşindedir. Bu dönemi, ders programı, müfredat ve kitaplarından süzerek aldığımız fikirlere bakarak, “*gelenekçi modernizmin*” dönemi olarak nitelendirebiliriz. II.Abdülhamid döneminin başlıca bir diğer özelliği de, okullar aracılığı ile, “ubudiyet (bağlılık) gösteren *bandegan/elite* (tebaa)” oluşturma çabasıdır.³¹⁸

Abdülhamid rejimin ilk yıllarında, laik olarak nitelendirilebilecek bir eğitim siyaseti sürdürülmüş, ancak daha sonraki süreçte eğitimde dinselleşme başlamış, başlangıçta ders programlarında pozitif bilimleri içeren dersler ağırlıkta iken bu süreçten sonra müfredatta ahlak ve din derslerin ağırlıklı olduğu bir öğretim sistemi uygulanmaya

³¹⁶ A.g.e., s.77-79

³¹⁷ Georgeon, a.g.e.,s.291

³¹⁸ Alkan, a.g.e.,s.117

başlanmıştır. Geleneksel Osmanlı yapısı ile Tanzimat Döneminden devralınan ve zorunlu ilköğretimin ilk basamağını oluşturan sıbyan mektepleri, *usul-u cedid* (yeni usul) eğitimin yapıldığı ibtidai mekteplerine dönüştürülmüştür.

Tanzimat Dönemi maarifi ideologları rüşdiyelerin açılmasını ağırlık vermesine rağmen II. Abdülhamid Dönemi maarifinin de, simgesi idadiler olmuş ve bu dönem eğitim tarihçileri tarafından idadilerin altın çağı olarak nitelendirilmiştir.

Özel okulların sayısında daha önceki dönemlere göre büyük oranda bir artış yaşanmış yerli ve yabancı özel öğretim büyük gelişme göstermiştir. Birçok meslek ve sanat okulu açılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu, yurttaşları içine katmayı istedikleri uyrukları için sistemli bir eğitim/endoktrinasyon programıyla, “eğitmen bir devlet” olarak kendini kanıtlamıştır. Rus, Avusturyalı, Fransız, İngiliz, Alman ve Japon İmparatorluklarıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu, Hobsbawm’ın “yurttaşı harekete geçiren ve yurttaşa nüfuz eden bir devlet”te, “eğitim sisteminde endoktrinasyona açık bir kitle” olarak adlandırdığı şeyi yaratmaya koyulmuştur. Eğitim, yüzyılın başındaki Tanzimat reformlarından beri daima Osmanlı devlet adamının “*mission civilisatrice*”inde önemli bir parça olagelmıştır; ama Abdülhamid döneminde kitle eğitimi ilköğretim düzeyine kadar yayılmıştır.³¹⁹

II. Abdülhamid dönemi eğitim sisteminde okutulan ders kitapları incelendiğinde, dönem için “gelenekçi modernizm” tanımı yapılabilir. Abdülhamid’in ders kitaplarında, panislamist düşünce ve bu düşünce sisteminin varoluş kaynağı olan İslam temasına sıkça yer vermesi ve İslamiyeti ideoloji olarak kullanması gelenekçi yönünü, tüm icraatlarında ilerleme ve bilime sürekli atıfta bulunması da modernist yönünü tanımlamaktadır.³²⁰

---

³¹⁹ Deringil, **a.g.e.**,s.125–126.

³²⁰ Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001 c.1, s.377-401

Osmanlı modernleşmesi tecrübesinin fikri kaynaklarına bakıldığında, modernleşme teşebbüslerini engelleyici, yavaşlatacağı düşünülen dini, geleneği yeniden inşa etme ve yorumlama süreçleri yan yana iç içe yürümüş ve bu iki yöneliş kısmen çelişik olarak birbirini beslemiştir. XIX. yüzyılda Avrupalılaşmayla eş anlamlı olan modernleşme, bir yandan Batı'nın sosyal, kültürel, siyasal kurum ve düşüncelerini topluma, maddi birikimlerini de devlet sistemine yerleştirirken bir yandan da İslam'a bağlanmayı pekiştiren, İslam'ı savunmayı artıran bir yöntem kökleşmiştir.³²¹

II. Abdülhamid bu suretle ıslahat yapılırsa gelecek nesiller için yeni bir medeniyet zemini hazırlanmış olarak, bu yeni medeniyetin Doğu Medeniyeti'ne Batı Medeniyeti'nden Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın bünyesine uygun şeylerin alınmasıyla ortaya çıkacağını belirtmektedir.³²²

2.3. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM ÖRGÜTLENMESİ

2.3.1. Merkez Teşkilatı

Karal, II. Abdülhamid döneminin Tanzimat döneminden devraldığı eğitim teşkilâtını şöyle anlatır: “Abdülhamid II. Devri başında, eğitim işlerini çekip çevirmekle vazifeli olan Maarif Nezareti, çok basit bir surette teşkilatlanmıştı; Maarif Nazırının en yakın yardımcıları olan iki memurdan başka, bir Reis bir ikinci Reis ile 14 üye ve iki kâtipten kurulan bir Genel Maarif Meclisinden ve birkaç kalem memurundan ibaretti. Vilayetlerde ise henüz Maarif işlerini çevirmeye memur bir kimse mevcut değildi.”³²³

1 Eylül 1869 yılında yürürlüğe konulan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, maarif teşkilatını ve görevlerini ayrıntılı bir biçimde tanımlayıp, eğitim ve öğretimde yapılması gerekli olan eylemleri kanuni bir hükme bağlamasıyla, eğitim tarihimizde önemli bir dönüşüm noktasına işaret etmektedir. Nizamname, 1872 yılında bazı

³²¹ Orhan Koloğlu, **Abdülhamid ve Masonlar**, İstanbul,2004, s.29

³²²Enver Ziya Karal, “I.Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876–1907)”, **Osmanlı Tarihi**, c.VIII,Ankara, 1996, s.254-255

³²³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**. Cilt, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.389

değişikliklere uğramakla beraber I. Meşrutiyete kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak II. Abdülhamid döneminde eğitim işlerinin uygulanışında görülen bazı aksaklıklar üzerine, 23 Aralık 1876 tarihli Kanuni-i Esasiye'ye eğitimle ilgili üç madde konulmuştur. Bunlardan ilk ikisi özel öğretimle, son madde ise ilköğretimin zorunluluğu ile ilgilidir.³²⁴

Eğitim ve öğretimin Kanun-i Esasi ile devlet tarafından üstlenilmesi ve kamusal hizmet olarak algılanması, Meclis- Mebusan üyelerinin de ilerleme için tek adres olarak bilim ve eğitimi göstermesi, bu dönem içerisinde maarif teşkilatı ve örgün eğitim adına atılmış olumlu bir adımdır.³²⁵

93 Harbi'nin etkisiyle eğitimle ilgili sorunlara verilen ağırlık kısmen de olsa hafiflemişse de 1879 yılında maarif teşkilatı ile ilgili yapılan bir düzenleme ile Maarif Nezareti modern bir kuruluş haline getirilmiş, teşkilat; muhasebe birimi hariç maarif işleri ile doğrudan ilgili beş daireye bölünmüş, her daire de Maarif Meclisi üyelerinden birinin sorumluluğuna verilmiştir. Bu düzenlemeye göre Maarif Nezareti aşağıdaki şekli almıştır:

- 1) Nazır
- 2) Müsteşar

Müdürlükler/ Daireler:

- 1) Mekatib-i Aliye Dairesi (Yükseköğretim Müdürlüğü)
- 2) Mekatib-i Rüşdiye Dairesi (Ortaöğretim Müdürlüğü)
- 3) Mekatib-i Sıbyaniye Dairesi (İlköğretim Müdürlüğü)
- 4) Telif Tercüme Dairesi
- 5) Matbaalar Dairesi (Yayın Müdürlüğü)

Katip ve Memurlar:

- 1) Mektupçu 2) Başkâtip 3) Altı katip (Her daire için bir katip) 4) Evrak Memuru

---

³²⁴ Esmâ Parmaksız, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, eğitim Yapıları ve Askeri Rüştîyeler**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.36

³²⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s.28.

5) Muhasebe Mümeyyizi 6) Muhasebe Muavini 7) Mühürdar

Diğer Memurlar:

1) İki Müfettiş 2) Bir Kütüphaneler Müfettişi 3) Bir Tamirat Müdürü

Meclis-i Maarif:

1) Reis 2) Beş Üye ³²⁶

1881 yılından itibaren taşradaki müfettiş sayısının az görülmesi üzerine, taşra müfettişliğinin kadro sayısı artırılıp, müfettişlerin görev ve yetki alanları genişletilmiştir. Ayrıca, Mekatib-i Sıbyaniye'nin (Sıbyan Okulları) adı Mekatib-i İbtidaiye (İbtidaiye Okulları) olarak değiştirilmiştir. Değişimin altında, Usul-u Cedid (Yeni Usul) eğitim yapan ilköğretime ağırlık verilmek istenmesi ve ibtidai kelimesi ile yaygın inanın silinerek ilköğretime yeni bir bakış açısı getirildiğinin gösterilmek istenmesi yatmaktadır. ³²⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nde, maarif teşkilatında sürekli olarak reformlar, iyileştirmeler yapılmış ve teşkilata yeni daireler eklenmiştir. 1886 yılında yapılan düzenleme ile Maarif Merkez Teşkilatına yeni eklenen daireler ve müdürlükler aşağıdaki gibidir:

- 1) Kütüp ve Resail Muayene Memurları
- 2) Encümen-i Teftiş ve Muayene Dairesi
- 3) Müfettişler
  - a) Milleti Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları Müfettişi
  - b) Mekatib-i Aliye Müfettişi
  - c) Mekatib-i İdadiye Müfettişi
  - d) Mekatib-i Rüşdiye Müfettişi
  - e) Mekatib-i İptidaiye Müfettişi
  - f) Kütüphaneler Müfettişi
  - g) Matbaalar Müfettişi

---

³²⁶ Kodaman, s.30

³²⁷ Parmaksız, **a.g.e.**, s. 38

- 4) Kütüphaneler
- 5) Müze
- 6) Matbaa
- 7) Rasathane

Maarif Nezareti'nin bu yeni oluşumunda üç yeni daire göze çarpmaktadır. Birincisi, Kütüp ve Resail Muayene Memurluğudur. Kütüphanelerin çağdaş eğitimin uygulanabilmesindeki önemi anlaşıldığından, bu daire Maarif teşkilatı içerisine katılmıştır. İkinci daire olan, Mekatib-i İdadiye Dairesinin oluşturulmasındaki neden, idadi mekteplerinin sayılarının artması ve idadileri denetleyecek müfettişlere ihtiyaç duyulmasıdır. Üçüncü daire Milleti Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları Müfettişliği ise; yabancı ve azınlık okullarını denetlemek ve bu okulların zararlı faaliyetlerine engel olma amacıyla kurulmuştur. Ancak bu müfettişlik, yabancı devletlerin elçilerinin baskısı yüzünden denetleme görevini tam olarak yerine getirememiştir.³²⁸

Maarif teşkilatı geliştirilirken Avrupa'daki sistem de göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Zira Fransız, Alman ve İngiliz eğitim ve öğretim teşkilatını iyi bilen Türk ve Gayrimüslim maarifçilere de bu kuruluş ve kadrolarda yer verilmiştir.

2.3.2. Maarif Taşra Teşkilatı

II. Abdülhamid döneminin eğitim alanındaki en önemli adımı temel eğitim kurumlarının taşrada da yaygınlaştırılmasıdır. II. Abdülhamid gayrimüslimlerin sahip olduğu eğitim olanaklarının Müslüman tebaaya da ulaştırılmasını, izlediği politika açısından zorunlu görmekteydi. Eğitimin taşraya da yaygınlaştırılmasında o dönemde tren, demiryolu, telgraf gibi teknolojilerin yaygınlaşmasının da süreci hızlandırıcı etkisi olmuştur. Taşraya götürülen eğitim hizmetlerinin koordinasyonu, denetimi kurulan taşra örgütlenmesi eliyle yürütülmüştür.

---

³²⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s.34-35

2.3.2.1. Vilayet Maarif Müdürlükleri

1857 yılında Maarif-Nezaretinin kurulması ile rüştiyelerin sayısı İstanbul'da özellikle de vilayetlerde artmıştır. Bu artış, vilayetlerdeki rüştiyelerin denetlenmesi problemi gündeme getirmiştir. 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayetlerde, hem bu açığı kapatacak hem de maarifin emir ve resmi ideolojisini uygulayacak Vilayet Maarif Müdürlükleri kurulması gerektiği ifade edilmiş, ancak müdürlüklerin kurulması 1871 yılı itibari ile gerçekleşebilmiştir.³²⁹

Vilayet Maarif Müdürlerinin vazifelerini gösteren ayrıntılı bir nizamname ise, yine bu tarihte hazırlanmıştır. Buna göre Maarif Müdürleri;

- 1) Vilayetlerde resmen maarifin temsilcisidir.
- 2) Maiyetindeki memurların işine son verebilir.
- 3) Görevli oldukları bölgelerde bütün okulları teftiş edecek, öğrenci ve öğretmenleri zararlı neşriyattan koruyacaktır.
- 4) Maarif meclisinin tabii revidir.
- 5) Muhasebe memurunu ve sandık emini kontrol etmekle yükümlüdür.
- 6) Özel İslam okullarının gelişimini sağlamak müdürlerin görevidir.
- 7) Vilayetin maarifle ilgili olan bütçesinden sorumludur.
- 8) Maarifte çalışan herkesin başvuracağı tek organ maarif müdürüdür.
- 9) Resmi okulların açılmasından ve geliştirilmesinden sorumludurlar.
- 10) Gayr-i Müslim ve yabancı okulların; ruhsatlarının olup olmadığını, ders programlarının Maarif Talimatnamesine uygunluğunu, öğretmenlerin diplomalarına, öğrenciye ideolojik argüman verilip verilmediğine ve ders saatlerinin durumuna dikkat edeceklerdir.
- 11) Vilayet matbaaları ve kütüphaneleriyle ilgilenecektir.
- 12) Asar-ı Atika'ya (Eski Eserler) dikkat edeceklerdir.

Önemli bazı maddeleri yukarıdaki gibi sıralanan bu talimatnameye göre, müdürlerin görev ve sorumlulukları idari, mali ve teftiş hizmetleri olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Müdürlere geniş yetkiler verilmesine rağmen, ağır görevler de

---

³²⁹ Parmaksız, a.g.e., s.60

yüklenmiş, merkez teşkilata gelen emirleri tatbik eden memur durumundan çıkarılıp, maarif reformlarını da uygulayan mercii haline getirilmiştir.³³⁰

2.3.2.2. Vilayet Maarif Meclisleri

Vilayetlerde Maarif Meclislerinin kurulması, 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 143, 144 ve 146. maddeleri ile yasallaştırılmasına rağmen, vilayet meclisleri ilk olarak 1872 yılında Tuna ve Bağdat vilayetlerinde, 1856 Islahat Fermanının eğitim ve öğretim alanında öngördüğü hükümlerin sonucunda oluşturulmuştur.³³¹

II. Abdülhamid dönemi öncesinde de vilayet ve sancaklarda Maarif Meclisi oluşturma işi üzerinde durulduğu, ancak 1869'dan 1876'ya kadar geçen süreçte bu konuda yapıcı çalışmaların yapılmadığı da bilinmektedir.³³²

Taşrada merkezi otoritenin temsilcisi olan Vilayet Maarif Müdürlüğü ile bir tür gönüllü kuruluş veya sivil toplum örgütü olarak tanımlanabilecek Vilayet Maarif Meclislerinin, görev ve sorumlulukları temelde aynıdır. Bu görev ve sorumluluklar; genel anlamda devletin bekaasını garantilemek, resmi ideolojinin aktarımını genç kuşaklara yönetimin belirlediği esaslara göre kabul ettirmek en önemlisi de padişaha sadık ve rejimi sorgulamayan bir kuşak yetiştirmektir.

Vilayet Maarif Meclisleri bir başkan, biri Müslüman, diğeri Gayr-i Müslim iki başkan yardımcısı, ikisi Müslüman ikisi Gayr-i Müslim olmak üzere dört muhakkik, dörtten on kişiye kadar değişen sayıda Müslüman ve Gayr-i Müslim üyeden oluşmaktaydı. Vilayet Maarif Meclisi Başkanlığı'na, genelde Maarif Müdürleri atanmış, bazı istisnai hallerde bu görevi valiler de sürdürmüştür.

---

³³⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s.42-43.

³³¹ İ.Balalı, **Diyarbakır Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,1987, s.1-4

³³² Aziz Berker, **Türkiye de İlköğretim (1839-1908)**, Ankara, 1947, s.127

Maarif Meclislerinin eğitim alanında çözüme kavuşturduğu noktalar, genelde okullara arsa temin etme, okul binası inşa ettirme ve eğitimin mali problemlerini çözme gibi konulardır. Maarif Meclislerinin eğitimin finansına yönelik problemlerinde başarılı olmasının nedeni, bölgenin ileri gelenlerinin ve zenginlerinin maarif meclislerinde görev almaları ve bu kişilerin maarif için gönüllü olarak yardımda bulunmalarıdır.

2.4. SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM KADEMELERİNDE MEYDANA GELEN DEĞİŞİM

Abdülhamid dönemi okullaşmasının iki boyutu vardı; birincisi, mevcut okul türlerinin ve buraya devam eden öğrencilerin sayılarını arttırmak, ikincisi de öncelikli ihtiyaç alanlarına göre okul çeşitliliğini arttırmaktı.³³³

Abdülhamid'in "yeniden inşa" döneminden başlayarak maarif alanında gösterdiği gayret önemlidir. İstatistikler, 1879'da sayısı 277 olan rüştiyelerin 1888'de 435'e çıktığını göstermektedir. Ama asıl etkileyici olan idadî sayısındaki artıştır: 1876'da tüm imparatorluk sathında sadece 6 idadî vardı; 1893'te sayıları 55'i bulmuştur ve bu sayı 1908'de 98'e çıkacaktır. Gerçek "patlama", 1884 ile 1890'ların ortası arasındadır; daha sonra bu ilerleme muhtemelen 1894-1896 krizi nedeniyle yerinde saymaya başlar, sonra yine tırmanışa geçilir ama ivme daha düşüktür. Aynı dönemde kız okullarının sayısı da anlamlı bir biçimde artar. Buna Hukuk Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi gibi yeni yüksek okulların açılması ve Mülkiye Mektebi'nin modernleştirilmesi eklenir.

Bu maarif çabasındaki en dikkat çekici yan İstanbul'dan çok vilayetleri kapsamasıdır. Örneğin imparatorluğun genelinde idadî sayısı 1876'da 6 iken 1908'de 98'e çıkarken, aynı dönemde İstanbul'da 2'den 9'a çıkarılır. Bir diğer unsur, 1890'lardan itibaren büyük kentlerde meslek okullarının ve yüksek okulların açılmasıdır. Her askerî bölgede açılan askerî okullar dışında, Şam'da bir tıbbiye, Selanik, Konya ve Bağdat'ta hukuk mektepleri, Selanik'te bir polis mektebi açılır.

---

³³³Yelkenci, a.g.e.,s.87

Bu da sultanın modernleşmiş taşra seçkinlerine dayanma yönündeki siyasî isteğinin mantıkî sonucudur. Sultanın maarif siyasetinin büyük başarısı vilayetlerde açılan idadîlerdir; bu eğitim kurumları için güzel taş binalar inşa edilir; elde yeterli mimar olmadığı için, Paris'ten planlar getirtilir, Fransız mimarî modeli takip edilir. “Maarifperver” diye övgülere boğulan Abdülhamid'in camiden çok okul yaptırdığına kuşku yoktur.³³⁴

1900'de imparatorlukta 29.130 sıbyan okulu ya da iptidailerde 899.932 kız-erkek öğrenci bulunuyordu. 1905–06 ders yılında imparatorlukta *usul-u cedid*'e göre eğitim yapan 9.347 resmi ve özel iptidai okulu vardı. 1906–07 öğrenim yılında imparatorlukta 25'i askeri olan özel ve resmi toplam 619 rüşdiyede 40.000 civarında öğrenci okuyordu. 1906'da imparatorlukta 109 idâdîde 20.000 civarında öğrenci bulunuyordu, idâdîlerin yaygınlaşmasında 1884'te idâdîler için konulan özel vergi etkili olmuştur. Okul sistemindeki yaygınlaşmaya paralel olarak bunların öğretmen gereksinmesini karşılayacak öğretmen okullarının sayısının da artırılmasını gerektirmiştir. 1908'de Darülmualimin'lerin sayısı 31'e çıkmıştır. Bu dönemde ilk ve orta öğretimin yaygınlaşmasının yanı sıra bir başka gelişme ilk kez özürülüler için eğitimin başlatılması olmuştur. Önce dilsiz ve sağırlar için 1889'da, iki yıl sonra da körler için eğitim başlatılmıştır.³³⁵

Bu dönemde okullaşma alanında yaşanan ilerleme dikkat çekicidir.

- * “Usûl-i cedîd” üzere ilköğretim veren iptidâî mekteplerin yaygınlaşması,
- * Rüşdiyelerin yaygınlaşması,
- * İdadîlerin yaygınlaşması,
- * İlk Kız İdadîsi (13 Mart 1880),
- * Mekteb-i Hukuk-ı Şahane (17 Haziran 1880),
- * Taşra Darülmualimînleri,
- * Darülameliyât,
- * Sanayi-i Nefise Mektebi (3 Mart 1883),
- * Şemsül Maarif (1882) gibi özel okullar,
- * Beyrut Medrese-i Sultanîye'si (1884),

³³⁴ Fortna, **a.g.e.**, s.291

³³⁵ Tekeli, **a.g.e.**, s.75–76

- * Hamidiye Ticaret Mektebi (28 Ocak 1884),
- * Darülfünûn-ı Şahane (1 Eylül 1900),
- * İstanbul Darümuallimîn'in yeniden düzenlenerek Darümuallimîn-i Âliye şubesinin açılması (3 Kasım 1891),
- * Memur meslek okulları: Mekteb-i Fünûn- Maliye (1879), Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi (1891), Gümrük Mektebi (1892),
- * Sağırlar Mektebi (1889)

Yukarıdaki okulların isimlerinden de kolaylıkla anlaşılacağı üzere, gerçekten de II. Abdülhamid devri okullaşma açısından oldukça çeşitlilik ve yaygınlaşma dönemi olmakla beraber, yine de eğitim sistemi Batı'da olduğu gibi dikkati çeken bir seviyede geniş halk kitlelerini içine alacak şekle getirilememiştir. Daha da önemlisi, Tanzimat'tan gelen memur yetiştirme alışkanlığı bu dönem de devam etmiş, "uygulamalı okullardan çıkanlar bile, diplomayı alır almaz bir masa başına geçerek" memurluğa başlamışlardır. Böylece aynı dönemde Batı'da gittikçe artan hızla gelişmekte olan okulların iş ve hayata göre reformdan geçirilmesi hareketlerinden genel olarak uzak kalınmıştır.³³⁶

2.4.1. İlköğretim (Sıbyan Okulları ve İbtidailer)

Kitle öğretimi yapan sıbyan okulları, imparatorluğun parlak devrinde zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Diğer kurumlarda olduğu gibi, bu müesseseler de kendilerini yenileyemediğinden işlevlerini yitirmişlerdir. Bu okulların büyük bir kısmının –medreseler de olduğu gibi– vakıf olarak kurulması; vakfiyelerine uygun ve mecburi bir programın takip edilmesine sebep olmuş bu da sıbyan okullarının *statik* (durağan) bir hal almasına yol açmıştır. Dolayısıyla sıbyan okulları değişen şartlara ayak uyduramamıştır.³³⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri hemen hemen her köy ve mahallede bir tane mevcut olan sıbyan mektepleri, Tanzimat'ın baslarında en yaygın eğitim

³³⁶ Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi, Ankara, 1997, s.114

³³⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s.57

kurumu olarak göze çarpmaktaydı. Her ne kadar bazı ıslahatlar yapılsa da sıbyan mektepleri öğretim seviyesi bakımından yetersiz kalmışlardı.³³⁸ II. Mahmud'un 1824 yılında yayınladığı ferman, İstanbul'da sıbyan mekteplerini zorunlu hale getiren ilk resmi belgedir.³³⁹

Önceki dönemlerde ilköğretim alanında girişilen reformlar meyvelerini Tanzimat döneminde tam olarak vermese de ilköğretimin önemi ve mecburiyeti, Abdülhamid döneminde ilk defa Anayasaya (Kanun-i Esasiye) girmiş ve daha sonraki ıslahat çabalarına temel teşkil etmiştir.

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, bu konuda kalıcı çalışmalar yapılmış, ilköğretim kurumları 1872 yılında başlayan süreç neticesinde sistem içerisinde ibtidai mektepleri olarak tanımlanmıştır.³⁴⁰ Bu süreçte medrese çıkışlı müderrisler yerine Darülmüallimin mezunu öğretmenler alınmıştır.

II. Abdülhamid padişaha bağlı bir teba yetiştirilmesi açısından temel eğitimin önemini anlamıştır. II. Abdülhamid dönemi ilköğretim siyaseti genel anlamıyla; cemaatlerin etkisinde olan ilk düzey okulların devlet denetimine alınması, eski usul eğitim verenlerin, yeni usul (Usul-i cedid) eğitim veren kurumlara dönüştürülmesi ve modern ilköğretimin simgesi olan yeni ibtidai okullarının açılmasını hızlandırmak olmuştur.³⁴¹ II. Abdülhamid döneminde sayısal açıdan ciddi rakamlar içermese de kız ibtidai mekteplerinin eğitim sistemine kazandırılması dönem boyunca sürmüştür.³⁴²

II. Abdülhamid devrinde Kanun-u Esasî ile ilköğretim mecburiyeti anayasa metnine konulmuş ve 1879'da yapılan bir değişiklikle Maârif Nezâreti bünyesinde "Mekâtib-i Sübyaniye Dairesi" kurulmuştur. Bunlar da devletin ilköğretim meselesini ne kadar

---

³³⁸ Bilim, a.g.e., s. 36.

³³⁹ Kaya, Yahya Kemal, "İnsan Yetiştirme Düzenimiz", **Politika-Eğitim-Kalkınma**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdare Bilimler Okulu Basımevi, Ankara, 1984

³⁴⁰ Alkan, "Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi", s.141

³⁴¹ A.g.e

³⁴² A.g.e., s.215

ciddiye aldığıının göstergesidir. Ayrıca uygulamalar ilköğretim müfettişleri vasıtasıyla denetlenmiştir.

Kodaman, II Abdülhamid döneminde ilköğretime ilişkin gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır:

- a) Kanunî Tedbirler: İlköğretim mecburiyetinin konması.
- b) İdarî Tedbirler: Merkez ve taşrada ilköğretim teşkilâtının kurulması.
- c) İptidaî okullarının açılması ve çoğaltılması.
- d) Sıbyan okullarına yeni usûl eğitimin sokulması.
- e) Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilköğretime öncelik ve ağırlık verilmesi.
- f) Halkın maârif alanında maddî yardımının sağlanması.
- g) Taşrada Darülmua'llimînlerin açılması³⁴³

1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesinden sonra, yenilikleri kolayca uygulamak için iptidaî okulların açılması ve sıbyan okullarının kademeli olarak *usûl-i cedide* (yeni usul eğitim) geçirilmesi düşünülmüştür. Ancak uygulama sınırlı kalmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Sultan Abdülhamid dönemi ilköğretim programında öncelikle temel eğitim kurumlarının usul-i cedit denilen Batı tarzı eğitim sistemine göre eğitim vermesine çalışıldığından usul-i cedit hareketinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Usul-i Cedit, kelime anlamı olarak yeni yol, yöntem demektir. Genel olarak, klasik öğretim metotlarından vazgeçip Batı'da uygulanan yeni öğretim metotlarının uygulanması demek olan "usul-i cedit" hareketinin kaynağı Selim Sabit Efendi'nin çalışmalarıdır. Usul-i cedit, özel olarak ise, alfabe öğretiminde harfların isimlerinin yerine seslerinin öğretilmesidir. Ayrıca, rüşdiyelere tarih, coğrafya dersleri konulması, masa, harita, cetvel gibi ders araçlarının kullanılması da usul-i cedit hareketi içerisinde yer almaktadır.³⁴⁴

---

³⁴³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 69-70

³⁴⁴Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim, Öğretim Anlayış ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler", **Milli Eğitim**, sayı 92, Aralık 1989, s.4

Usul-i cedit, önce rüşdiye okullarında uygulanmaya başlanmış, 1869 MUN ile iptidai okullarının programları bu usule göre hazırlanmaya başlanmıştır. Usul-i cedit hareketi, geleneksel siteme yönelik eksikliklerin eleştirilmesi ile ortaya çıkmış, ancak geleneksel yöntemleri tümenden kaldırmak yerine ıslah etme amacı taşımaktadır.

Selim Sabit Efendi fikirleriyle öncülük yaptığı Usul-i Cedit hareketinin eğitim ve öğretimde nasıl uygulanacağını gösteren “Rehnumayı Muallimin” isimli bir pedagoji kitabı da hazırlamıştır.

Selim Sabit Efendi bu eseriyle yeni öğretim sisteminde yer alacak öğretmenlere rehberlik etmeyi amaçlamıştır. Eserde usul-i cedit üzere eğitim verecek mekteplerin sınıf ve şubelerinin nasıl teşkil edileceği, derslerin tertibi, ders cetvelleri, alfabe öğretimi, okul yönetimi, öğretmenlerde bulunması gereken özellikler, öğretim usulleri gibi konulara değinilmiştir.

Usul-i cedit yönteminin en önemli uygulama alanı sıbyan mekteplerinde alfabe öğretiminde kullanılan ve heceleme ve harflerin isimlerine dayanan usul-i tehecci yerine, harflerin sesleirinin öğretilmesine dayanan usul-i savti metodunun uygulanmasıdır. Alfabe öğretimi dışında sınıf ve şubelerinin nasıl teşkil edileceği, derslerin tertibi, ders cetvelleri, alfabe öğretimi, okul yönetimi, öğretmenlerde bulunması gereken özellikler, öğretim usulleri gibi alanlarda da uygulanmıştır.

Selim Sabit Efendiye göre öğretimde üç klasik yöntem olup bunlar usul-i infradiye, usul-imütekaile ve usul-i içtimaiyyedir. Usul-i infradiyye, öğretmenin talebeyi huzuruna çağırarak ayrı ayrı ders vermesidir. Selim Sabit Efendiye göre, bu yöntem kalabalık olmayan sınıflarda etkili olmakla beraber, kalabalık sınıflarda verimli olmayacağını ifade etmiştir.³⁴⁵

---

³⁴⁵Selim Sabit, **Rehnuma-yı Müallimin (Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usul-i Tedris)**, Matbaa-i Osmani, 1299, s.4-5

Usul-i içtimaiyye ise talebelerin tahsil yıllarına göre ayrılarak topluca ders verilmesidir. Selim Sabir eefendi ye göre bu yöntemde her öğrencinin kavrayışı farklı olacağından verimli bir yöntem değildir.³⁴⁶

Usul-i Mütakabilede ise sınıflar tahsil yıllarına göre ayrıldıktan sonra her sınıfa, üst sınıflardan biri bir iki talebe mizakereci olarak nezaret eder ve bunlar vasıtasıyla öğrenim yapılır. Selim sabit Eefendi bu yöntemde müzakerecilerin öğretmen kadar yeterli bilgiye sahip olamayabilecekleri, bunun da eğitimi olumsuz etkileyeceğini ifade etmiştir.³⁴⁷

Selim Sabit Eefendi'ye göre üç yöntemin olumsuz yönlerinin olmasından dolayı Selim Sabit Efendi usul-i cedid ismiyle yeni bir yöntem önerir. Usul-cedid yönteminde öğrenciler 1, 2, 3 gibi sınıflara ayrılır. Her sınıfa bir sınıf başı, her şubeye de bir müzkareci tayin edilir. Okulun düzen ve disiplini sınıf başları tarafından sağlanır. Dersler de müzakereciler vasıtasıyla öğrencilere hazırlattırılır. Öğrencilerin, hazırlık aşamasından sonra da öğretmenler bunları şube şube okutarak bizzat kendisi eksikliklerini tamamlar.³⁴⁸

Selim Sabit Efendi, usul-i cedid yöntemlerinin mevcut ilköğretim kurumları olan Sıbyan mekteplerinde uygulamasına imkân bulamamış ve usul-i cedid e göre eğitim yapabilecek olan “İbtidai” mekteplerinin kurulmasına öncülük etmiştir.³⁴⁹

Bu dönemde ilköğretim siyasetinde uygulanan bir diğer değişiklik de, Müslüman halkın ilköğretimin ıslahatına iştirak ettirilmesidir. Bundan maksat, halkın kendi imkânlarıyla okul binalarını yaptırmasını ve iade yoluyla maarife maddi yönden yardımda bulunmasını sağlamaktır. Devlet bütçesinden maarife ayrılan tahsisatın çok sınırlı olduğu hesaba katılırsa, bu tedbirin yerinde bir hareket olduğu düşünülebilir. Ayrıca kaza ve kasabalarda yaptırılacak ibtidai okullarının büyük olması ve buralarda Gayr-i Müslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yolunda alınan kararlar,

---

³⁴⁶ A.g.e., s. 5-6

³⁴⁷ A.g.e.s. 6-7

³⁴⁸ A.g.e.s. 7-8

³⁴⁹ Kodaman, a.g.e.s. 68

ilköğretimde de ortaöğretimde olduğu gibi Osmanlılık düşüncesine hala önem verildiğini göstermektedir.³⁵⁰

2.4.2. Ortaöğretim

İlkokul sonrasında idadilere zemin hazırlayan eğitim basamağı olan rüşdiyelerin sayısı özellikle 1879 yılında Maarif Nezareti Teşkilatında, Mekatib-i Rüşdiye Dairesinin kurulması ile artmıştır.

II Abdülhamid döneminin ortalarına doğru, halkın rüşdiyelere olan ilgisinin artması sonucu rüşdiye öğrencilerinin sayısı Tanzimat döneminin beş, altı katına çıkmıştır. Rüşdiyelere olan bu ilgi ve talebin artmasıyla, mevcut rüşdiye binalarının ihtiyaca cevap veremediği ortaya çıkmış, yeni rüşdiye binaları inşa edilmiştir.³⁵¹

İlk kuruldukları dönemde Fransızca gibi farklı derslere müfredatında yer verilen rüşdiyelerin ders programları 1880'den sonra değiştirilmiş ve din derslerine daha fazla ağırlık verilmiştir. Rüşdiyelerin idadiler ile birleştirilmesinden ve eğitim sürelerinin üç yıla indirilmesinden sonra, 1892 yılında rüşdiyelerin ders programları yeniden düzenlenmiş, din ve dil derslerinin ders saati sayısının fazlalaştırıldığı yeni bir ders program uygulanmıştır.

Yeni programın en önemli özelliği, Türkçe'nin diğerlerine göre ders saatinin fazla oluşudur. Arapça'nın ikinci sıraya düşmesi, Türk dili ve kültürü hesabına sevinilecek bir durumdur. Bu devirde rüşdiye ders programlarının sık sık değiştirildiği bir gerçektir. Bu değişiklikler, programı bazen olumlu bazen de olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Meselâ bir taraftan Türkçe dersleri arttırılıp millî dilin ve kültürün gelişmesine yardımcı olunurken; diğer taraftan da Avrupa devletlerinin "...teşkilât-ı dâhiliyesine ve kavâid-i idaresine ait tercüme risâlenin rüşdiyelerde okutulmasına karşı çıkılmıştır".³⁵²

---

³⁵⁰ A.g.e

³⁵¹ Parmaksız, a.g.e., s.57

³⁵² Kodaman, a.g.e., s.113

II. Abdülhamid döneminde rüşdiyeler, Tanzimat dönemine göre yapı ve öğrenci açısından 5, 6 misli artış kaydetmiştir. Ancak rüşdiye binalarında kapasitenin altında öğrenci eğitim görmekteydi. Bu da halkın çağdaş eğitime karşı henüz yeterli ilgisinin oluşmadığının ifadesidir.³⁵³

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılında İstanbul'daki, Sultanahmet (Cevri Kalfa), Şehzade, Eyüp, İbrahim Paşa, Aksaray, Eskiiali Paşa, Üsküdar, Üsküdar (Gülfemhatun) ve Atpazarı Kız Rüşdiyelerinde toplam 309 öğrenci öğrenim görmekteydi.³⁵⁴ Vilayetlerde 1888 yılında 31 olan kız rüşdiyesi sayısı II. Abdülhamid dönemi sonunda 85'e ulaşmıştır.³⁵⁵ Ergin'in aktardığına göre, "...Askerî Rüşdiyelerin asıl tekâmül ve terakki safhaları bu devirde olmuştur"³⁵⁶.

Sonuç olarak, II. Abdülhamid dönemi sonunda tüm imparatorluk dâhilinde 619 adet rüşdiyede 40.000 civarında rüşdiye öğrencisi öğrenim görmekteydi. Bu 619 rüşdiyenin 74'ü kız rüşdiyesi olarak düzenlenmişti.³⁵⁷ II. Abdülhamid Dönemi'nde askeri rüşdiyeler, İstanbul dışında da açılmış, birçoğu için yeni bina inşa edilmiş ve tüm ülkedeki askeri rüşdiye sayısı 28'e ulaşmıştır.³⁵⁸

2.4.2.1. İdadiler

"İdadi" kelimesinin sözlükteki manası "hazırlamak" tır.³⁵⁹ Eğitim sistemi içerisinde ise idadî, kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlama amacı olan okulların genel ismidir. Ancak 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile idadiler rüştiyelerin üzerinde yükseköğretime öğrenci hazırlayan okullar olarak sınıflandırılmıştır. İlk idadiler Tanzimat Döneminde kurulmuştur ancak yaygınlaşmaları Meşrutiyet Döneminde gerçekleşir.

---

³⁵³ A.g.e., s.105

³⁵⁴ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1941, s. 740

³⁵⁵ Alkan,a.g.e., s.169

³⁵⁶ Osman Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, c. II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.336-340

³⁵⁷ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.212

³⁵⁸ Ergin, a.g.e.,1941,s. 422

³⁵⁹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**. c. 1, İstanbul, 1983.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 33. ile 41. maddelerinde açılması öngörülen idadiler, Harbiye ve Askeri Tıbbiye'ye gitmek isteyen öğrencilere eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılmış hazırlık sınıflarıdır. II. Abdülhamid dönemi yönetimi tarafından 1880'den sonra idadilere, rüşdiyelere göre daha çok önem verilmesi üzerine rüşdiyeler, yönetimin gözünde eski önemini kaybetmiştir.

Rüşdiyelerin, Tanzimat Dönemi eğitim sisteminin gözbebeği olması üzerine, Abdülhamid yönetimi de Tanzimatçılar'a muhalif olma ve yenilik kaygısıyla tüm ilgisini idadiler üzerine yöneltmiştir. Nitekim 1889 tarihinde yayımlanan bir irade ile idadi bulunan yerlerdeki rüşdiye binaları kapatılmış, idadiler rüşdiyelerin görevlerini üstlenmiş, rüşdiye binalarının yapımı ile ilgili olan ödenekler kesilmiş, rüşdiye ödenekleri idadi binalarının yapımı için tahsis edilmiş ve boşalan rüşdiye binaları da ibtidailere devredilmiştir.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde öğretim süresi üç yıl olarak belirlenen İdadilerde okutulacak dersler, nizamnâmenin 38. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir: Türkçe Kitâbet ve insâ, Mebâdî-i İlm-i Servet-i Milel, Hesab ve Defter Tutmak Usûlü, Fransızca, Coğrafya, Hendese ve İlm-i Mesâha, Kâvânin-i Osmaniye Tarih-i Umûmi, Hikmet-i Tabiiye, Mantık, İlm-i Mevalid Kimya Cebir.

1892 yılına gelindiğinde ise taşra idadileri 5 ve 7 yıllık idadiler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1896'dan sonra idadilerin ders programlarına ahlak ve fıkıh ilave edildiği gibi bazı derslerin müfredatı değiştirilmiştir. 1902 yılında idadilerin öğretim sürelerine göre mevcut derslerin fazla ve talebeye ağır geldiği gerekçesiyle leyli (gececi) idadiler 8, nehari (gündüzcü) idadiler 6 yıla çıkarılmıştır. Bunun üzerine bazı idadilerde ziraat ve sanayi şubeleri açılmış ve din dersleri saatleri de azaltılmıştır.³⁶⁰

II. Abdülhamid iktidarının sonunda imparatorluk dâhilinde 93 adet resmi, 11 adet özel, beş adet de askeri olmak üzere toplam 109 adet idadi bulunmaktadır. İmparatorluk dâhilindeki 93 adet resmi idadiden altısı, İstanbul'da eğitim hizmetini

---

³⁶⁰ Kodaman, **Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.130-132

sürdüren Mercan, Vefa, Numune-i Terakki, Üsküdar, Makriköy ve Kabataş İdadileridir.³⁶¹

2.4.2.2. Sultaniler

Rüşdiyelerin yüksek okullara ve Darülfünûn'a kaynak olamayacağını anlaşılmaması ve bunun ancak rüşdiye üstü bir okulla başarılabilceğinin anlaşılması sonucunda açılması düşünülen okullardır.

1856 İslahat Fermanı eğitim alanında birçok faaliyetin yapılmasını gerektirmiştir. Bunların başında Müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında, maârif hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek ve bu suretle Osmanlı birliğini sağlamak geliyordu. Said Paşa'nın izahatına göre, Galatasaray Sultanîsi adı altında rüşdiye ve yüksek öğretim arasında "Osmanlılık" siyasetine uygun biçimde, dinler arası bir müessese olarak 1 Eylül 1868 tarihinde açılmıştır. Model olarak Fransız liselerine benzeyen bu okulda öğretim süresi esas olarak beş yıldır. Bunun dışında, bilgi seviyesi çok düşük olan, fakat okula girmek isteyenler için de üç yıllık hazırlık sınıfları konmuştur. Yalnız okul ilk açılışında beş yıllık idi. Öğretimin aksamaması yüzünden söz konusu hazırlık sınıfları daha sonraki yıllarda konmuştur. Böylece okulun eğitim süresi sekiz yıl olmuştur.³⁶²

Açılan Sultaniler arasında yer alan Tanzimat Dönemi Maarifinin simgesi ve 1868 yılında açılan Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi), Osmanlı eğitim tarihinde ve eğitimin modernleştirilmesi sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu okulda Müslim ve gayrimüslim çocuklar beraber eğitim görmüş ve Osmanlılık ideolojisi aşılana çalışılmıştır.

Mekteb-i Sultani'nin açılmasında en önemli iki neden olarak; Tanzimat Dönemi maarif sistemindeki Fransız etkisi ve Tanzimatçıların Osmanlılık ideolojisi gösterilebilir. Sultan Abdülaziz'in Fransa gezisi ve bu gezide Sultan'ın Fransız

---

³⁶¹ Parmaksız, **a.g.e.**,s. 65

³⁶² Kodaman, **a.g.e.**, s.133-134

maarifinden özellikle de Fransız liselerinden çok fazla etkilenmesi de eğitim tarihçileri tarafından Mekteb-i Sultani'nin açılış nedenleri arasında sayılmaktadır.

Mektepte 1874-1875 öğretim yılında bir Hukuk Mektebi ve bir de Turuk ve Maabir Mühendishanesi açılmıştır. Bu girişim, ilk Darülfunun tecrübesinin başarısız olması nedeniyle Saffet Paşa'nın aynı müesseseyi Mekteb-i Sultani bünyesinde açmak üzere Sava Paşa'yı görevlendirmesinin ürünüdür. O dönemde mektebin müdürü olan Sava Paşa 1876 yılındaki tevzi-i mukafat töreninde yaptığı konuşmada Hukuk Mektebi ve Turuk ve Maabir Mühendishanesi bölümlerinin açılışı ile ilgili, her iki bölümü de dört yıl olarak planladıklarını belirtmiştir. 1877'de mektepte bir de Edebiyat Mektebi açılmıştır. Edebiyat bölümünde, Edebiyat-ı Arabiye, Yunaniye, Latiniye, Felsefe, Mantık, Tarih-i Umumi ve İlm-i Esatir-i Evvelin, İlm-i Asar-ı Atika dersleri okutulmaktaydı.³⁶³

Sava Paşa'nın müdürlüğü sırasında 1874-1876, şark dillerine daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Daha da önemlisi o dönemde Fransızca okutulan Tarih-i Umumi dersi içinde yer alan Osmanlı Tarihi için tercüme edilmek suretiyle bir Tarih-i Osmani kitabı hazırlanmış ve Osmanlı tarihine daha geniş yer verilmiştir. 1880 yılında İslam ve Osmanlı Tarihi derslerinin tekrar Türkçe okutulmasına karar verilerek Abdurrahman Şeref Efendi bu dersin hocalığına atanmıştır.³⁶⁴

Mekteb-i Sultani II. Abdülhamid döneminde de varlığını sürdürmüş, ancak okulun eski hali ile eğitime devam etmesinde bazı sakıncalar görülmüştür. Bunun üzerine Ali Suavi, Mekteb-i Sultaninin müdürlüğüne atanmış, 1877 yılında okulun ıslahı için bir rapor hazırlamış ve padişaha sunmuştur. Ali Suavi'ye göre okulda uygulanan eğitim sistemi kötü, buna bağlı olarak da öğrencilerin seviyesi düşüktür. Öğrenciler üzerlerinde titizlikle durulmasına rağmen, Osmanlıca ve Fransızca'yı ne düzgün okuyabilmekte ne de yazabilmektedirler. Bu yüzden öğretmen seçiminde daha sıkı kıstaslar getirilmelidir.³⁶⁵

---

³⁶³ Aylin Semiz, **Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) Yeri ve Tarihi Gelişimi**, Yeditepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 88

³⁶⁴ Yüzüncü Yıl Kutlama Yayın Heyeti, **Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) 1868-1968**, İstanbul, 1974

³⁶⁵ Parmaksız, **a.g.e.**, s.70

Sava Paşa'dan sonra müdür olan Ali Suavi altıncı ve yedinci sınıflarda Hikmet-i Tabiiye ve Kimya derslerinin haftada yalnız bir kere, Fenn-i Defteri'nin yalnızca altıncı sınıfta haftada bir defa olmasını eleştirerek, o yılki programda (1877-1878 öğretim yılı) Hikmet-i Tabiiye ve Kimya'nın haftada ikişer kere okunacağını, ikişer defa da muallim-i sanilerle müzakere ve iade edileceğini, Fenn-i Defteri'nin ise son iki sene (altıncı ve yedinci sınıfta) okunacağını kamuoyuna duyurmuştur. Ayrıca daha önce mektepte okutulmayan İlm-i Heyet, İlm-i Nebat ve İstatistik ve İştikak gibi fenleri programa ilave etmiştir.³⁶⁶

Ali Suavi'nin Kasım 1877 yılında Mekteb-i Sultanideki müdürlük görevinden alınmasından sonra da okulun İslamlaştırılması ve Osmanlılaştırılması sürmüştür. Bu süreçten sonra, okulda İslami ritüeller hız kazanmış, diğer devlet okullarında olduğu gibi Mekteb-i Sultani'de de Hz. Muhammed'in doğum gününde Mevlid-i Şerif okutulmuş, öğrencilere de mevlid sonunda şeker dağıtılması gelenek haline getirilmiştir.³⁶⁷

Suavi'nin programı uygulamaya koyacağını söylediği öğretim yılında (1877-1878) müdür değişikliği olmuş, Suavi'nin yerine Ali Nizami Paşa geçmiştir. Söz konusu öğretim yılında ise ders programı ise şöyledir: Edebiyat-ı Arabiye, Fransızca, Resm-i Hattı ve Usul-i Defter, Husn-i Hat (Fransızca), Riyaziye, Resm-i Taklidi, Hikmet, Tarih, Hesap ve Hikmet, Latin Lisanı, İtalyan Lisanı, Yunan Lisanı ve Jimnastik. Görüldüğü gibi programda Sava Paşa zamanında okutulan, Esatir-i Evvelin, Yunan ve Roma Tarihleri, İlm-i Asar-ı Atika gibi dersler ile seçmeli derslerden olan İngilizce, Rumca, Ermenice ve Bulgarcaya yer verilmemiştir. Ancak Suavi'nin ders saatinin çoğaltılacağını ya da okutulacağı söylediği; Hikmet-i Tabiiye ve Kimya, İlm-i Heyet, İlm-i Nebat, İstatistik ve İştikak gibi dersler de uygulanan programda yer almamıştır.³⁶⁸

---

³⁶⁶ Semiz, **a.g.e.**, s. 88-89

³⁶⁷ Fortna, **a.g.e.**, s.143

³⁶⁸ E. Kocamanoğlu, **Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği**, Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s.165

Kodaman, "Girit ve Beyrut hariç tutulacak olursa, herhalde başka yerlerde (vilâyetlerde) Sultanî okullarının açılmadığını" söylemekte ve devamla şöyle demektedir: "Fakat II. Abdülhamid devrinde vilâyet idâdîleri yedi yıla çıkarılarak Sultanîlerin eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim yedi yıllık ve yatılı vilâyet idâdîleri "Mekteb-i Sultanîye"den beklenen hizmeti devrin sonuna kadar görmüşlerdir".³⁶⁹

1321 (1905) yılına ait salnâmede yayınlanan ders müfredatı diller açısından şöyledir:
Türkçe Dersler:

a) Sunuf-ı İbtidâiye

Birinci Sene: Kıraat ve Yazı, Hatt-ı Rik'a, Ulûm-ı Diniye.

İkinci Sene: Kıraat ve İmlâ, Hatt-ı Rik'a, Ulûm-ı Diniye.

Üçüncü Sene: Kıraat ve İmlâ, Hatt-ı Rik'a, Ulûm-ı Diniye, Muhtasar Sarf-ı Türkî.

b) Sunuf-ı Tâliye

Birinci Sene: Ulûm-ı Diniye, Sarf-ı Osmanî, Arabî, Kıraat-ı Türkiye ezber ve imlâ, Hüsnu Hatt.

İkinci Sene: Ulûm-ı Diniye, Nahv-ı Osmanî, Arabî, imlâ Kıraat ve Ezber, Hüsnu Hatt, Farisî.

Üçüncü Sene: Ulûm-ı Diniye, Kavâid-i Osmanî, Kitabet, Farisî, Hüsnu Hatt.

c) Sunuf-ı Âliye

Dördüncü Sene: Kitabet, Arabî, Farisî, Tarih-i Osmanî, İlm-i Ahlâk, Hüsnu Hatt, Ulûm-ı Diniye.

Besinci Sene: Fıkh-ı Serif, Belagât-ı Osmaniye, Kitabet-i Resmiye, Farisî, Tarih-i Osmanî, Ahlâk ve Mantık, Hüsnu Hatt.

Altıncı Sene: Fıkh-ı Serif, Kitabet-i Resmiye ve Belagât, Arabî, Farisî, Tarih-i İslâm, Tercüme, Hüsnu Hatt.

---

³⁶⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s.144

Fransızca Dersler:

a) Sunuf-1 ibtidâiye

Birinci Sene: Fransızca Kıraat ve Yazı ve Ezber, Hesab.

İkinci Sene: Fransızca, Hesab, Hüsni Hatt-1 fransevî.

Üçüncü Sene: Fransızca, Hesab, Hüsni Hatt-1 fransevî.

b) Sunuf-1 Tâliye

Birinci Sene: Fransızca, Hesab, coğrafya, Dürûs-1 Esya, Hüsni Hatt-1 fransevî, Resim.

İkinci Sene: Fransızca, Tahrirî Talimler, Hesab, Tarih, Coğrafya, Dürûs-1 Esya, Hüsni Hatt-1 fransevî, Resim.

Üçüncü Sene: Fransızca, Sifahî Talimler, Tahrirî Talimler, Tarih, Coğrafya, Dürûs-1 Esya, Resim, Ulûm-1 Riyâziye.

c) Sunuf-1 Âliye

Dördüncü Sene: Fransızca, Sifahî Talimler, Tahrirî Talimler, Ulûm-1 Riyâziye, Cebir, Hendese, Fizik ve Kimya, Tarih, Coğrafya, Usûl Defteri, Resim Taklidi, Tersimât-1 Riyâziye.

Besinci Sene: Fransızca, Ulûm-1 Riyâziye, , Hendese, Fizik ve Kimya, İlm-i Mevâlid, Tarih-i Umûmî, Coğrafya, Usûl Defteri, Resim Taklidi, Tersimât-1 Riyâziye.

Altıncı Sene: Fransızca, Hikmet-i Nazariye, Ulûm-1 Riyâziye, Fizik ve Kimya, İlm-i Mevâlid, Tarih-i Umûmî, Coğrafya, Hıfzısıhha, Resim Taklidi, Tersimât-1 Riyâziye.

Salnâmede Nehari öğrencilerin haricindekilere jimnastik dersinin yanı sıra, isteyen öğrencilere Rumca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca derslerinin verileceğinden de bahsedilmektedir. Ayrıca masrafı talebeden karsılanmak üzere piyano ve keman derslerinin verileceği de ifade edilmiştir.³⁷⁰

---

³⁷⁰ 1321 tarihli Maarif Salnâmesi, s.108-115

2.4.3. Yüksekokullar

Sultan Abdülhamid'in en göz alıcı başarısı, hem okul hem öğrenci sayısının önemli ölçüde arttığı yüksek öğretimde idi. 1859'da devlet memurlarının eğitim merkezi olarak kurulan Mülkiye Mektebi, özellikle üst sınıflarda 1877'de yeniden düzenlenmiş ve ders programları modern konuları kapsamak üzere düzeltilmiştir. Taşradan gelen öğrenciler için yatılılık kolaylıkları da eklenmiştir. Türkiye'de yüksek öğretimin yeni modern merkezleri arasında tamamen sivil ilk kurum olan bu okul, Abdülhamid rejiminin son yıllarındaki baskıları altında bile önemli bir entelektüel merkez ve yeni fikirlerin yeşerdiği yer olarak kalmıştır.

Mülkiye gibi, Pangaltı'daki Harbiye ve keza önceki reformculardan miras alınan askerî ve sivil tıp okulları, topçuluk, deniz ve kara mühendis (istihkâm, makine) okulları gibi bazı diğer kuruluşlar muhafaza edilip genişletilmiştir. Fakat hepsi bu kadarla kalmadı. Mevcut okullara Abdülhamid, sayısı on sekizden aşağı olmayan yeni yüksek ve meslekî okullar eklemiştir. Bunlardan bazıları kısa ömürlü olduysa da genel olarak etkileri önemlidir. Bunlar arasında maliye (1878), hukuk (1878), güzel sanatlar (1879), ticaret (1882), mülkî mühendis (1884), baytar (1889), polis (1891), gümrük (1892) okulları ve geliştirilmiş bir yeni tıp okulu (1898) vardı.

Hepsinden daha önemlisi, bir Türk üniversitesinin kurulmasıydı. Önce 1845'te görüşülen bu tasarı birçok güçlüklerle karşılaşmış ve bir takım sonu çıkmayan başlamaların kurbanı olmuştu. Uzun hazırlıklardan sonra, daha sonra İstanbul Üniversitesi diye tanınan Darülfünun, ancak 1900 Ağustos'unda kapılarını açabilmiştir. Nihayet Türkiye bir üniversiteye sahip olmuştu; Müslüman dünyasında ilk gerçekten yerli modern üniversite. Bütün bu yeni yüksek okullara öğrenci sağlamak için, ilk ve orta dereceli okulların ve aynı şekilde bunlara personel sağlamak üzere öğretmen yetiştirici okulların geniş çapta yayılması zorunlu hale gelmiştir. En eski öğretmen okulu 1848'de açılmıştır; 1908 devriminden sonra yayınlanan ilk istatistik raporu başkent, vilâyet ve sancak merkezlerinde bunlardan 31 tanesinin faaliyette olduğunu göstermektedir.³⁷¹

³⁷¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.179-181

Tekeli yüksel öğrenimdeki gelişmeleri şu şekilde ifade eder: "Bu dönemde de bir önceki dönemde olduğu gibi devletin ilgi alanındaki değişmelere paralel olarak yeni alanlarda yüksek okullar kurulması ya da daha önce askeri olarak kurulmuş okulların mülkiye, yani sivil kısımlarının kurulması sürmüştür, İstanbul dışındaki bazı vilayetlerde de yüksek okullar açılmaya başlamıştır."³⁷²

2.4.3.1. Mülkiye Mektebi

Osmanlı Devletinin son döneminde modernleşme çabası içerisinde önemli bir yeri olan Mülkiye Mektebi devlet bürokrasisine yönetici ve memur yetiştirmek amacıyla, 12 Şubat 1859'da Mekteb-i Mülkiye adıyla kurulmuş ve okula rüşdiye mezunları kabul edilmiştir. İdadi düzeyinde olan Mekteb-i Mülkiye'de eğitim, başlangıçta üç yıl olup, 1867 yılında öğretim süresi dört yıla çıkarılmıştır.

II. Abdülhamid tahta çıktığı andan itibaren mektebe önem vermiş ve 18 Muharrem 1294 (2 Şubat 1877)'de yayınladığı irade ile mektebin ıslahen yeniden açılması konusunda gereken bütün kararların alınması istenmiştir.³⁷³

Padişahın fermanı üzerine Şura-yı devlet'çe müzakereler yapıldıktan sonra bir kanun tasarısı hazırlanmış, 22 Şubat 1877 tarihinde Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi son şeklini almıştır. Bu nizamname şu şekildedir:

- 1.- Mektep her sınıf mülkiye memuru yetiştirecek bir yüksek tahsil, müessesesidir.
- 2.- Müddeti, 3 yılı idadi, 2 yılı âli olmak üzere 5 senedir.
- 3.- Tahsil müddeti 5 sene olmakla beraber bu müddet içinde gösterilecek derslerin bir kısmı idadi dersleri mahiyetinde bulunduğundan tedrisata ayrı ayrı 2 esas dâhilinde başlanacaktır. Bunların bir kısmı, 1.sınıftan başlayarak, 5.sene sonunda Şahadetname alacak olanlar; diğer kısmı da Mekteb-i Sultani (Galatasaray) mezunlarından teşkil

---

³⁷² Tekeli, a.g.e.,s.77

³⁷³ B.O.A., İ.DUİT.,115/53, 8 S.1294 (22 Şubat 1877), s.1. aktaran Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, M.E.B.yay.,İstanbul 1974,s.135

edilmek üzere 4.sınıftan tedrisata başlayarak 2 senede tahsillerini ikmal ile şahadetname alacak olanlardır.

4.- Mektebe alınacak talebenin yaşı 18 den aşağı 35 ten yukarı olmayacak ve hüsnü ahlak sahibi bulunacaklardır.

5.- Mezunlar, kaza kaymakamlıklarına, Hükümet merkezindeki kalemlerle vilayetlerdeki kalemler reisliklerine, Şura'yı Devlet mülazımlıklarına, sefaret kâtipliklerine ve şehbenderliklere tayin edilebileceklerdir.

6.- Mezunların, ihzar edecekleri kaza kaymakamlıkları valiliklere, sefaret kâtiplikleri sefirliklere, kalem reislikleri nezaret müsteşarlıklarına, Şura'yı Devlet mülazımlığı azalığına, Divan-ı Muhasebat kâtiplikleri aynı yer reisliklerine ve bütün bu memuriyetlerin hepsi de Meclis-i Ayan azalığına çıkma imkânını verecekler; hakkı ihlal edilen mezunlar bu hususta idari dava açabileceklerdir.³⁷⁴

Bununla birlikte Mülkiye Mektebinde Fransızca öğrenmek mecburi tutulmuş, okunması gerekli derslerden tarih-i umumi ve devletlerarası hukuk ilmi, matematik ve fen dersleri, eski eserler ilmi, ulum-u tabiyenin başlangıcı ve diğer dersler ile bir bütün olarak ve Osmanlı lisanı üzere okutulacaktır.³⁷⁵

31 Mayıs 1876'da (Hicri 10 Şaban 1293) okulun adı Mekteb-i Mülkiye-i Şahane olarak değiştirilmiş ve 4 Aralık 1877 tarihinde yüksekokul düzeyinde bir okul olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır. Eğitim süresi de üç yıl idadi, iki yılda yüksek kısım olmak üzere beş yıla çıkarılmıştır. Okulun ders programı, Paris Serbest Bilimler Okulu'nun ders programından esinlenerek oluşturulmuştur.³⁷⁶

23 Mart 1877 tarihli Cedid Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Nizamname-i Dâhilîsinde okutulacak dersler şu şekilde belirlenmiştir:

1.Sınıf için (İdadi kısım)

Türkçe Usul-u İnşa, Fransızca, Mükemmel İlm-i Hesap ve Tatbikatı, Tarih-i

---

³⁷⁴ A.g.e., s.4

³⁷⁵ A.g.e., s.5

³⁷⁶ Parmaksız, a.g.e., s.106.

Umumiden Kurun-u Ula (İlk zamanlar),Medhal-i Coğrafya ve Avrupa Kıt'ası, Mebadi-i Hikmet-i Tabiiye (Fizik)ve Kimya, Tarih-i Tabiinin İlm-i Hayvanat kısmı ve bunun çiftçiliğe tatbiki.

4.Sınıf için (Yüksek kısım)

Tercüme, Memalik-i Osmaniye'nin Mufassal coğrafyası, Etnoğrafi İstatistik, İlm-i Servet(İktisat ve Maliye), Devair-i Maliyenin Usul-u Teşkiliyesi, Usul-u İdare-i Umumiye ve İdareye Müteallik Mevat, Hukuk-u Ticariye ve Muahedat-ı ticaret, Hukuk-u Mielel ve Muahedat-ı Devlet-i Osmaniye, Uhut-u Umumiye-i Düveliye.³⁷⁷

Okul, 1883'te yatılı okul haline getirilmiş, 1892'de bir sınıf daha eklenerek, okulda öğretim altı yıla çıkarılmıştır.³⁷⁸

1891 tarihinde padişah II. Abdülhamid, mektepte kendisine ve hükümetine karşı kişilerin yetiştiğini bu nedenle okulda düzenleme yapılması ve din derslerinin artırılmasına yönelik şu iradeyi yayınlamıştır: Bu irade ile Maarif Nezareti ile Bab-ı Ali, harekete geçerek Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi ve derslerde padişahın istediği yönde değişiklikler yapmıştır. Nizamnamede yapılan başlıca değişiklikler şunlardır:

- 1- Yüksek ve idadi kısımlara birer sene ilavesiyle tahsil müddeti 7 yıla çıkarılmıştır.
- 2- Talebenin daha esaslı murakabesi ve devrin isteğine uygun yetişmesi için her yıl alınacak talebe sayısı azami 40 olarak tesbit ve o sırada her vilayette idadi (Lise) açıldığından, idadi, sultani mezunlarından başka hariçten kimsenin alınmaması esası kabul edilmiştir.
- 3- Bundan önceki nizamnameye göre muallimler Mektep Müdürünün inhası üzerine irade ile tayin edilirken bu nizamnamede doğruca Maarif Nezareti'nce tayini esası konulmuştur.
- 4- Dersler Meclis-i Maarifin kontrolü altına alınarak programa yeni ders ilavesi veya programdan ders çıkarılması için bu meclisin karar ittihazı amir hüküm haline sokulmuştur.

---

³⁷⁷ B.O.A.,İ. DUİT.,115 / 53, s.5

³⁷⁸ Koçer, **a.g.e.**

5- Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden ekalliyetlerin lisanları olan Arapça, Bulgarca, Ermenice, Rumca'nın tedrisatı diğer dersler arasına konmuş ve bunlardan birini talebenin öğrenmesi mecburi tutulmuştur.

6- Eski nizamnameye göre mezunlar arzu ettikleri mülki memuriyetlere intisap edebildikleri halde bu nizamnamenin ancak aşağıdaki memuriyetlere tayin edilecekleri şartı vaz olunmuştur:

- a) Valilik ve Mutasarrıflıklar maiyet memurluğu;
- b) 1. derecede olan maaşı asgari 700 kuruş bulunan Nahiye Müdürlükleri;
- c) Resmi kalemler hülefalıkları;
- ç) İdadi mektepler müdür ve muallimlikleri;
- d) 3.sınıf kaymakamlıklar

7- Mühim bir noktada 25 yaşından evvel memuriyete veya maiyet memurluğuna kat'î tayin yapılamayacağıdır. Bu cihet devrin zimamdarlarının aklın başta değil yaşta olduğu fikrine sahip olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

8- Yılda 25 altın ücret verenler imtihansız olarak mülkiye'ye girebileceklerdir.³⁷⁹

1900 yılına gelindiğinde mülkiye mektebinin idadi kısmı kapatılmış, yalnız yüksek kısmı kalmıştır. Mülkiye'ye idadi kısmın açılmasının sebebi, o zaman Mülkiye'ye öğrenci yetiştirecek idadilerin (lise) yetersiz olması idi. O dönemde ise idadiler ülke çapında yaygınlaşmış ve Mülkiye'ye bol miktarda öğrenci yetişmeye başlamış olmasından dolayı Mülkiye'nin idadi kısmı yüksek kısımdan ayrılmıştır. İdadi kısım Mercan İdadisi adı altında Sultan sarayında eğitim öğretime devam etmiştir.³⁸⁰

Mektep 1915 yılında ise kapatılarak bütçesiyle birlikte Darülfünun'a devredilmiştir. Üç yıl sonra iç işlerine bağlı olarak tekrar açılmıştır.1920 yılında ise Maarif Nezaretine devredilmiştir.

---

³⁷⁹ Salname-i Nezareti Maarifi Umumiye 1318,Matbaa-i Amire, İstanbul, 1902, s. 69-74

³⁸⁰ Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**,Cilt 1,Ankara,1954 s.66

2.4.3.2. Hukuk Mektebi

Adliye Nezaretinin memur gereksinimini karşılamak üzere 1874 yılında Mekteb-i Sultanî içinde bir Hukuk Mektebi açılmıştır. II. Abdülhamid tahta çıktığında bu okul Mekteb-i Sultani'de bulunmaktaydı. Bu okul kapatıldıktan sonra Maarif Nezareti tarafından yeni baştan açılacağı resmî bir tebliğ ile etrafa duyurulmuştur.³⁸¹ 1900'de açılan Darülfünun'un dördüncü şubesi gibi kabul edilmiştir.

2.4.3.3. Mülkiye Baytar Mektebi

Avrupalılar Türkiye'den gelen hayvanlara, yün ve deri gibi hayvansal ürünlere kapılarını kapamışlardı. Bunun sebebi kendi memleketlerini hayvan hastalıklarından korumak idi. Ancak gümrüklerde veteriner muayenesi usulü kabul edilir ve uygulanırsa, bu yasağı kaldıracaklarını taahhüt etmekteydiler. Böylesine zor bir durumla karşılaşan hükümet, veteriner yetiştirme için çalışma yapmak zorunda kalmıştır. İlk etapta Tıp Mektebinde veterinerlik dersleri verilmiştir. 1891'de Halkalı Ziraat Mektebi'nde bu hizmet yapılmaya çalışılmış. Son olarak Kadırğa'da kendi binasında Veteriner Mektebi kurulmuştur.³⁸²

2.4.3.4. Darülfünun

1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın çalışmaları sonucunda, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sunulan eğitimin planlanmasına ilişkin lâyihalarda, yüksek öğretim düzeyinde yüksek ilimlerin (ulûm-u aliye) tahsil edileceği yatılı bir Darülfünûn kurulması amaçlanmıştır.

1869 yılı başlarında yürürlüğe giren ve II. Meşrutiyet'e kadar geçerli olan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 51 maddesi Dârulfünûn ile ilgili olup, bu maddelerde

---

³⁸¹ Yelkenci, **a.g.e.**, s.94.

³⁸² Koçer, **a.g.e.**

Dârülfünûn'un idari, ilmi, mali ve hukuki durumu belirtilmektedir.³⁸³ Nizamnâme'ye göre Dârülfünûn, Hikmet(Felsefe) ve Edebiyat, İlm-i Hukuk ve Ulum-i Tabiiye ve Riyaziye şubelerinden oluşmaktadır. Nizamnamede Felsefe ve Edebiyat Şubesi dersleri şunlardır: İlm-i terkiib-i vücud-i insan ve ilm-i ahvâl-i nefis (Biyoloji ve Psikoloji), Mantık, Meânî ve Beyan (Retorik), Kelam, Ahlak, Hukuk-i tabiye, Târih, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Yunanca ve Latince gramerleri ve aruz, Târih-i Umûmî, Arkeoloji ve Nümizmatik.³⁸⁴

Abdülhamid dönemi öncesinde, kurulması planlanan Darülfunun ancak 20 Şubat 1870'te faaliyete başlayabilmiştir. Darülfünûn-u Osmani, ikinci ders yılına 12 Ocak 1871'de, halka açık olarak yapılan konferanslara da Nisan 1871'de başlamıştır. 1872 yılında Darülfünûn'a devam eden öğrenci sayısı 100'e, 1873'te ise 73'e kadar düşmüştür. Böylece 1870 - 1873 yılları arasında kesintisiz eğitim yapan ve aynı yıl kapatılan Darülfünûn-ı Osmani'nin mezun verip vermediği bilinmemektedir. Darülfünûn'un 1873'te neden ve nasıl kapandığı tam olarak bilinmemektedir.³⁸⁵

'Dârülfünûn-u Sultanî' veya 'Mekteb-i Aliye-i Sultaniye' adıyla 1874 – 1875 öğretim yılında eğitime başlayan bu üniversitede, Türkçe ders verecek öğretmen bulunamadığı için öğretim dili Fransızca olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, yeni kurulan Darülfünûn yalnız Galatasaray Sultanisi mezunlarının devam edebileceği bir okul haline dönüşmüştür. Bu ilköğretim yılında Darülfünûn'a devam eden öğrenci sayısı 100'dür.³⁸⁶

1877 yılında Dârülfünûn-ı Sultanî'nin Hukuk ve Turuk ve Maabir şubeleri Maarif Nezareti tarafından tasarruf gerekçesiyle kapatılmış, fakat Meclis-i Mebusan'ın eleştirileri sonucunda bir yıl sonra bu iki şube tekrar açılmıştır. 1874 - 1881 yılları arasında eğitim veren Dârülfünûn-ı Sultanî, 1877 - 1878 öğretim yılında derslerine ara verdiği için faaliyetlerini ancak altı yıl devam ettirebilmiştir. Bu dönem

---

³⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)", **Bellekten**, Cilt 54, Sayı 210, 1990, s.713

³⁸⁴ A.g.e., s.716

³⁸⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)", **Bellekten**, Cilt 54, Sayı 210, 1990, s. 733.

³⁸⁶ Devlet Salnamesi, Def'a 27, 1289, s. 225

içerisinde, Hukuk Mektebi iki, Turuk ve Maabir Mektebi de bir dönem mezun verebilmiştir.³⁸⁷

İlk iki teşebbüsle karşılaştırıldığında, Dârülfünûn-ı Sultanî'nin bazı yönlerden farklı olduğu görülür. İlk iki teşebbüste devlet memuru yetiştirilmek istenirken Dârülfünûn-ı Sultani meslek adamı yetiştirmek çabası içindeydi. Ayrıca ilk iki teşebbüste Dârülfünûn'dan öğrenci mezun edilemezken Dârülfünûn-ı Sultani birkaç dönem bile olsa mezun verebilmiştir.

Yeni adıyla Darülfünuni Şahane'nin eski Darülfünun denemeleri ile arasında bir ilişki yoktu. Bu kez açılan yeni Darülfünun'un II. Abdülhamid dönemine ait yeni bir yüksek mektep olarak ele almak ve göstermek gerekir.

1 Eylül 1900'de resmen, nihayet II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. yıldönümünde, Darülfünun yeni adıyla "Darülfünun-ı Şahane" olarak açılmıştır.

Darülfünun, Ulum-ı Aliye-yi Diniye, Ulum-ı Riyaziye ve Tabiye ile Edebiyat şubelerinden oluşuyordu. Ayrıca, daha önce yüksek okul olarak açılan Hukuk Mektebi ile Mülkiye Tıp Mektebi Darülfünun'un şubeleri olarak kabul edilmiştir. Ancak Tıp ve Hukuk Mektepleri Darülfünun yönetimine dâhil değildi. Darülfünun'daki beş bölüm Said Paşa'nın Darülfünun tarifıyla ayniyet arz etmektedir. Yeni açılan Darülfünun'da bir kütüphane ile fen dersleri için laboratuvar kurulması kararlaştırılmıştır.³⁸⁸

2.4.3.5. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane

Askeri hekim yetiştirmeyi amaçlayan eğitim kurumudur.1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye adıyla eğitime başlamış, 1838 yılında adı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane olarak değiştirilmiştir. 1894 yılında Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Haydarpaşa'daki görkemli mimarisi ile dikkat çeken Tıbbiye Binası inşa edilmeye başlandı. Bu binaya

³⁸⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani", **Belleten**, Cilt 57, Sayı 218, Ankara 1993, s.230-231

³⁸⁸ Ali Arslan, **Darülfünundan Üniversiteye**, Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 50-54.

6 Kasım 1903'te taşınmıştır. Askeri ve sivil iki mektep birleştirilerek Darülfünun Tıp Fakültesi kurulmuştur. 1909 yılında, askeri ve sivil tıbbiyeler Haydarpaşa'daki tıbbiye binasında birleştirilerek Haydarpaşa Tıp Fakültesi adını almıştır.³⁸⁹

2.4.4 Meslek ve İhtisas Okulları

Vilayet merkezlerinde sanayi eğitimi yapan kuruluşlar, Tanzimat döneminde daha çok ıslahhaneler niteliğinde kurulmuş kurumlardır. Bu dönemde mezunları yedi yıllık idadi mezunları ile eşdeğer görülen sanat okulları haline getirilmişlerdir. Hemen hepsinin ortak adı "Hamidiye Mekteb-i Sanayii Âli"sidir. Bu okullara özgün bir örnek olarak, 1903'te Diyarbakır'da kurulan yönetimi hisse senetleri sahiplerinin temsilcilerine bırakılan "Hamidiye Mekteb-i Sanayii" verilebilir.³⁹⁰

2.4.4.1. Sanat Okulları

Sanayi Mektepleri, ilk kez 1863 yılında Niş'te Mithat Paşanın girişimleri sonucunda, sanayi işletmelerine teknik eleman yetiştirme amacıyla kurulmuş ve ilk kuruldukları yıllarda İslahhane adı verilmiştir. Niş'teki ıslahhaneyi daha sonra Rusçuk, Sofya, Selanik, Bosna, İşkodra, Edirne, Bursa, İzmir, Kastamonu, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır gibi merkezlerde açılan ıslahhaneler izlemiştir.³⁹¹

İslahhanelerde, sabahları dersanelerde ibtidai düzeyinde ikişer saat ders yapıldıktan sonra öğrenciler ayrıldıkları dallara göre atölyelerde terzilik, kunduracılık, matbaacılık, tabaklık (deri işleme) ve dokumacılık- pratik sanatları öğrenmişlerdir.³⁹²

2.4.4.2. Kız Sanayi Mektepleri

Mithat Paşa, 1865 yılında öksüz ve bakıma muhtaç kız çocukları için Rusçuk'ta mesleki ve teknik eğitim veren ilk Kız İslahhanesini açmıştır. Rusçuk'taki okuldan

---

³⁸⁹ Ana Britannica Ansiklopedisi, c.19, 1992, s.272

³⁹⁰ İ.İlkin Tekeli, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999

³⁹¹ Parmaksız, **a.g.e.**, s.74

³⁹² Akyüz, **a.g.e.**, s.158

sonra, 1869 yılında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Tophane-i Amire Nazırlığı tarafından İstanbul Yedikule’de boş bir binada 50 öğrencili Kız Sanayi Mektebi eğitime başlamıştır.³⁹³ Daha sonraki süreçte ise, Ahmet Vefik Paşa tarafından 1878’de Üsküdar’da, 1879 yılında da Aksaray ve Cağaloğlu’nda olmak üzere toplam üç adet kız ıslahhanesi açılmıştır. II. Abdülhamid döneminde, kızların devam ettiği mesleki ve teknik eğitim okulları Kız Sanayi Mektebi olarak adlandırılmış, Üsküdar Kız Mektebi’nin adı da 1885 yılında Subhi Paşa tarafından Kız Sanayi Mektebi olarak değiştirilmiştir.³⁹⁴

2.4.4.3. Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi

Okulun kurulma amacının Avrupa mimarlar düzeyinde mimar yetiştirmek olduğu belirtilmiştir. Okulun kurucusunun Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne muallimlerinden Agob Boyacıyan olduğu, okulun Galata semtinde kurulduğu ve gündüz eğitimi yapacağı, eğitim dili olarak Türkçe’nin yanı sıra Fransızca’nın da öğretileceği ve öğrencilerin boş vakitlerinde bir imar nezaretinde staj göreceği ifade edilmiştir.³⁹⁵

Bu okulun ders süresi 4 yıldır. Okul gündüzlüdür. Öğrenciler, tahsil ücreti olarak okula yılda 6 lira ödemişlerdir. Okulda okutulan dersler: Türkçe, Fransızca, Hesap, Cebir, Hendese, Müsellesat, Hendese-i Tahliliye, Hesab-ı Tamamî ve Tefazulî Makina, Metanet-i Ebniyye, Hendese-i Resmiye, Tatbikat-ı Usûl-ü Mimarî dersleridir.³⁹⁶

2.4.4.4. Mekteb-i Fünun-u Maliye (1878)

Mekteb-i Fünun-u Maliye, Maliye ve Divan-ı Muhasebat memurlarının bilgilerini artırmak için İstanbul’da Divan-ı Muhasebat Binası’nda, 1878 yılında Sadrazam Küçük Said Paşanın girişimleri sonucunda eğitim hayatına başlamıştır. Fransız

---

³⁹³Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.79

³⁹⁴Ergin, **a.g.e.**,s.690

³⁹⁵Parmaksız, s. 92

³⁹⁶Koçer, **a.g.e.**,160.

modeli örnek alınarak oluşturulan okulda; İktisat, Defter Tutma Usulleri, Servet, Para ve Hesap İlmî, Vergi Kanunları ve Genel Muhasebe dersleri öğretilmiştir. Okul 1881 yılında, Hamidiye Ticaret Mektebi'nin açılmasıyla kapatılmıştır.³⁹⁷

2.4.4.5. Ticaret Mektebi (1882)

Okul 1889 tarihinde Ticaret Nezareti'ne bağlı olmak üzere, Bab-ı Âli civarında açılmıştır. Okulun açılışındaki amaçlardan biri, esas olarak, özel sektöre müteşebbis idareci ve uzman yetiştirmektir. Üç yıl süre ile bu isimle eğitime devam eden okul sonraları, Hamidiye Ticaret Mektebi adını almıştır. Bu suretle de Abdülhamid'in yüksek himayesi altına giren okul, daha geniş faaliyet göstermeğe başlamıştır. Okulun öğretim yılı, rüşdiye üzerine olmak üzere, dört yıldır. Programı Ecole de Hautes Etudes Commerciales'in dersleri esas olmak üzere hazırlanmıştır. 115 gündüzlü öğrenci ile öğretime devam eden Hamidiye Ticaret Mektebi, Hamidiye adını taşımasına rağmen, 1888'de kapatılmıştır. Kapanış sebebi olarak, devam eden öğrencilerin azlığı, ileride ıslah edildikten sonra daha verimli olarak açılabilmesini sağlamaktır. Okul bir süre kapalı kaldıktan sonra yeniden öğretime açılmıştır.³⁹⁸

2.4.4.6. Numune Bağ ve Aşı Ameliyat Mektebi (1887)

Filoksera hastalığına karşı bir önlem olarak açılmıştır. Avrupa'da bağlarda çıkan bu hastalığın Türkiye'de de yayılması bu ihtiyacı doğurmuştur. Göztepe'de 40, Erenköy'de 25 dönüm arazi satın alınarak buralarda fidanlıklar kurulmuştur. Okulda bağ meraklılarına ve bağcılara bağ yetiştirme ve bakımı ile ilgili teori ve uygulamaya yönelik konferanslar da verilmiştir.³⁹⁹

---

³⁹⁷ A. Talay, **Eserleri ve Hizmetleri ile Sultan II. Abdülhamid**, Risale Yayınları, İstanbul, 1991, s.152.

³⁹⁸ Koçer, **a.g.e.**,s.161

³⁹⁹ Koçer, **a.g.e.**

2.4.4.7. Gümrük Darüttalimi (1892)

Gümrük tarifelerini ve mevzuatını, gümrük memurlarına (Muayene ve Rüsumat Memurları ile Mülazımlara) öğretmek amacıyla Almanya'dan getirilen Bertiram Efendi'nin idaresinde 1891 yılında İstanbul'da açılmıştır.⁴⁰⁰

Avrupa devletleriyle olan ilişkiler ve kapitülasyonların dayattığı şartlar, gümrük resmini tahakkuk ettirilmesi ve tahsil edilmesi konularında uzman yetiştirecek bir okula gereksinim doğurmuştur. Böylece tarife işlerinde uzmanlaşmış gümrük memurlarını yetiştirme sorunu ortaya çıkmıştır.⁴⁰¹

Gümrük Daruttaliminin adı, 1908 yılında, "Rüsumat Memurları Mektebi"ne çevrilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine de okul, 1914 yılında kapanmıştır.

2.4.4.8. Aşı Memurları Mektebi (1892)

1892 tarihinde çiçek aşısı yapabilecek sağlık teknisyeni yetiştirebilmek amacıyla Sıhhiye Çavuşu Mektebi adıyla eğitim hayatına başlamıştır. 1892'de okulun adı, Küçük Sıhhiye memurları olarak değiştirilmiş ve okul varlığını 1920 yılına kadar sürdürmüştür.⁴⁰²

2.4.4.9. Polis Dershanesi (1889)

Tanzimat'la birlikte merkezileşme sürecine giren Osmanlı Devleti'nde, 1846 yılında İstanbul'da, Zaptiye Müşirliği adı altında bir güvenlik teşkilatı kurulmuştur. Daha sonra ismi Teftiş Memurluğu olarak değiştirilse de bu birim, daha sonra lağvedilmiştir.

---

⁴⁰⁰ Talay, a.g.e.,s.141.

⁴⁰¹ Ergin, a.g.e

⁴⁰² Talay,a.g.e.,s.152

1880 yılına gelindiğinde ise, Osmanlı'nın modern anlamdaki ilk Polis Teşkilatı oluşturulmuş, Polis Teşkilatı'na nitelikli ve kalifiye eleman yetiştirme amacıyla da ilk Polis Dershanesi 1889 yılında İstanbul'da açılmıştır. 1907 yılında ise Osmanlı Devleti'nin ikinci Polis Okulu Selanik'te eğitime başlamıştır.⁴⁰³

2.4.4.10.Elsine Mektebi (Lisan Okulu)

Bürokratlara özellikle de Hariciye çalışanlarına yabancı dil öğretmek amacıyla kurulan Lisan Mektebi, 1877 yılında Cağaloğlu semtinde eğitime başlamıştır.⁴⁰⁴

Lisan okulunda, ilk yıllarda Arapça ve Fransızca öğretilmekteydi. Ancak 1892'den sonra, Abdülhamid'in emriyle İngilizce, Almanca, Farsça ve Rusça dilleri de okulun eğitim programı içerisine dâhil edilmiştir.⁴⁰⁵

Elsine Mektebi adı ile açılan bu okul, rüşdiye mezunlarını alarak onlara Fransızca ve Arapça mecburi olmak üzere, batı veya azınlık dillerinden biri ile birlikte üç yabancı dil öğretmiştir. Kuruluşunda kadrosunda sekiz dil için öğretim üyesi bulundurmaktadır.⁴⁰⁶

2.4.4.11. Darülhayr-i Ali

Yetim çocukların meslek edinebilmeleri için bizzat Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla 1903 yılında açılmış okuldur.

1324 (1908) inkılâbından sonra yani açılış üzerinden henüz beş sene geçmeden ve bir tahsil devresini tamamlamayıp talebe çıkartmağa muvaffak olmadan 8 Ağustos 1325 (1909) tarihinde çıkartılan 6 maddelik bir kanunla Darülhayr lağvedilip binası ve tahsisatı ile beraber Darülfünun'a tahsis olunmuştur.⁴⁰⁷

Ülkeye mesleki öğrenim görmüş eleman sağlamakta çok yetersiz kalsa da bu okul, korunmaya muhtaç çocuklara ilişkin geliştirilen politika ve uygulama açısından

---

⁴⁰³ A.g.e.,s.140

⁴⁰⁴ A.g.e.

⁴⁰⁵ Akyüz,a.g.e.,s.218

⁴⁰⁶ Koçer, a.g.e.,s.150

⁴⁰⁷ Ergin, a.g.e., s.1259- 1260-1263.

önemlidir. Bu açıdan Darülhayr-ı Ali, Tanzimat'ın son yıllarında açılıp Sanayi Mekteplerine dönüşen İslahhaneler ile II. Meşrutiyet Döneminde açılacak Darüleytamlar ve Cumhuriyet Döneminin Çocuk Esirgeme Kurumları arasında bir köprüdür.⁴⁰⁸

2.4.4.12. Sanayii Nefise Mektebi 1297 (1881)

Müze Müdürü Osman Hamdi Bey bir güzel sanatlar okulunun açılması için de çok çaba sarf etmiş ve onun teşvik ve tavsiyesiyle bir Sanayii Nefise Mektebi açılmasına izin almak için padişaha meclis tarafından bir mazbata sunulmuştur. Okulun açılışı 1881 yılında gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin Güzel Sanatlar Akademisininin temelini bu okul oluşturmuştur. 1927'de bu mektebin adı Güzel Sanatlar Akademisi olarak değiştirilmiştir.⁴⁰⁹

2.4.5. Özel (Hususi) Okullar

II. Abdülhamid döneminde eğitim açısından yaşanan önemli gelişmelerden biri de Müslümanların kurduğu çok sayıda özel okulun açılmasıdır. 1875 yılından itibaren Osmanlı eğitim sistemi içerisinde varlık gösteren özel okulların, mali sıkıntı içinde bulunan Osmanlı Devleti'nde eğitimin kamusallaştırılması adına çok büyük bir açığı kapadığı göz ardı edilemeyecek bir gerçektir.

Okulların sayıca artmasına karşın, eğitim sisteminin hem nicel hem de nitel bakımdan eğitim talebini karşılamakta yetersiz kaldığı İstanbul'da hızla gelişen özel okullardan anlaşılmaktadır. Bu özel okullar genellikle iptidai ve rüşdiye düzeyindedir. Bunlar Müslüman kesimin seçkinlerinin oturduğu yörelerde, 1880'lerde yirmi-otuz odalı konaklar kiralanarak kurulmaya başlamıştır. Şemsülmaarif, Nümune-i Terakki, Rehberi Marifet, Darüttalim, Darütedris vb. isimler almışlardır. Bu okullarda genellikle memurlar ya da subaylar ders

---

⁴⁰⁸ Akyüz, **a.g.e.**,s.219.

⁴⁰⁹ Ergin, **a.g.e.**,s.1126.

vermişlerdir. Okulların her birinin kendine özgü nitelikleri vardı. Kimi Fransızcaya, kimi fen ve riyaziye, kimi de Arapça öğretimine verdiği önemle tanınır. Örneğin Mimar Kemalettin Bey, ünlü matematikçi Mehmet Nadir Bey'in okulu olan Nümune-i Terakki'den yetişmiştir. 1903'te İstanbul'da 28 özel okul bulunuyordu. 1908'de İstanbul'da özel okullar dışında 264 iptidai mektebi vardı.⁴¹⁰

2.4.5.1. Darüşşafaka

Adı Şefkat Yurdu anlamına gelen Darüşşafaka, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye (İslam Okutma Kurumu) tarafından 28 Haziran 1873 yılında, Padişah Fermanı ile yetim, yoksul Müslüman çocuklarının eğitilmesi ve yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Darüşşafaka, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk parasız yatılı, özel okul niteliğinde resmi statülü bir eğitim kurumu ve bir sivil örgütlenme girişimidir.⁴¹¹

1877- 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması üzerine Darüşşafaka'da eğitime altı ay süre ile ara verilmiş, savaş nedeniyle İstanbul'a gelen Kafkas göçmenleri için okul geçici bir süre ikametgâh olarak kullanılmıştır. Varlığını II. Abdülhamid döneminde de sürdüren Darüşşafaka'nın ders programına, 1880 yılında Posta ve Telgraf Nazırı İzzet Efendinin girişimleri sonucunda telgraf dersi eklenmiştir. Böylece imparatorluk için önemli bir ihtiyaç olan Telgrafçılık Mektebi sorunu çözülmüş hem de Darüşşafaka mezunları da mezuniyetleri sonrasında telgraf memuru olarak istihdam edilme olanağına kavuşmuştur.

2.4.5.2. Zadegân Mektebi (1880-1908)

Yıldız'da kurulmuş olan bu okul, bir meslek veya bir uzmanlık okulu olmadığı gibi, hanedana mensup çocuklara hizmet vermek üzere açılmıştır. Bu çocuklardan başka dönemin bazı devlet adamlarının ve mabeyn görevlilerinden bazılarının çocuklarını da kabul etmiştir. Bu çocuklar şehzadelerle yan yana okuma imkânından istifade

---

⁴¹⁰ Tekeli, a.g.e., s.76

⁴¹¹ Anonim, **Darüşşafaka Tarihi**, (Ed., A. Onay), İstanbul, 1998, s.9.

etmişlerdir Derviş, Namık, Gazi Osman, Tunuslu Hayrettin Kâmil, Serasker Rıza gibi bazılarının çocukları bu okullarda okumuşlardır.⁴¹²

2.4.5.3. Şehzade İptidaisi

Şehzadelerin devam ettiği bu okulun adı bazı resmî belgelerde **Mekteb-i Âli** olarak geçmektedir. Bu mektepte şehzadelerin eğitim işleriyle uğraşmak üzere seçkin bir hoca kadrosu bulunmakta, bu hocaların başında da bir mektep müdürü olup bir bakıma ilköğretimden adeta yükseköğretim diye ifade edebileceğimiz bir seviyeye kadar devam eden kesintisiz bir eğitim sürecinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid şehzadelerin eğitimine çok büyük önem vermekte ve şehzade hocalarından bizzat rapor ve bilgiler almakta, bugünkü anlamıyla karne diyebileceğimiz şekilde, dersler ve derslerden alınan notlar düzenli olarak kendisine takdim olunmaktaydı. Padişahın ilgisinin de katkısıyla Mekteb-i Âli'ye devam eden öğrenciler, dersleri belirli bir disiplin anlayışı içerisinde ve büyük bir ciddiyetle takip etmekteydiler.... Örgün eğitimin ülke çapında yayılmasına paralel olarak müfredat programlarında standartlaşmanın gerçekleştiği, şehzadelerin devam ettikleri mektebin de buna az-çok ayak uydurduğu, devlet salnamesindeki saraydaki iptidaî mektebin de diğer iptidaî mekteplerle birlikte zikredilerek aynîliğin gösterildiği görülmektedir.⁴¹³

2.4.5.4. Sağır, Dilsizler ve Körler Okulu (1889)

Ergin'in bildirdiğine göre, "Ticaret Mektebi Müdürü Grati Efendi'nin vermiş olduğu bir layiha üzerine 12 Eylül 1305 (1889)'da Ticaret Mektebi binası içinde önce dilsizlerle sağır ve iki sene sonra da körler için bir mektep açılmıştır."⁴¹⁴

Koçer'in aktardığına göre, bu okulda okutulan dersler şöyle ifade edilmiştir: "İşbu Darülmecrisinde Türkçe, Fransızca, Coğrafya, İlm-i Hesap, Hendese, kesim ve Hüsnu-

---

⁴¹² Koçer, a.g.e.

⁴¹³ Cevdet Kırpık, "Şehzade Eğitiminin Çağdaştırma Teşebbüsleri", **Belleten, LXXI, Sayı 261**, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 579, 584, 585

⁴¹⁴ Ergin, a.g.e., s.1165.

hat dersleri ve bazı kelimatin telâffuzu tarafı acizanemden ittihaz edilmiş ve bittecrübe netayıc-ı hafia istihsal olunmuş olan usûl-ü mahsusaya tevfikan tedris olunacaktır."⁴¹⁵

Okul Maarif Nazırı Münif Paşa'nın yakın ilgisi Okulun Müdürü Grati Efendi'nin gayretleriyle kurulmuş ve gelişmiştir. Okulun, "Hamidiye Ticaret Mektebi Âlisi" binasından ayrılmak zorunda kalması ve gelişiminin durması Münif Paşa'nın nezaretten ayrılması ve Grati Efendi'nin ölümü üzerine olmuştur.⁴¹⁶

Mahmut Hamdi Efendi tarafından, Beyoğlu, Tophane Akarsu Caddesi'nde 1891 yılında kurulmuştur. Şems-ül Mekatib karma eğitim vermekte olup, gündüzlü ve yatılı olarak tanzim edilmiştir.

Okul, 1908 yılında Beşiktaş'a taşınmış ve adı Okullar Güneşi olarak değiştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte ücretsiz ve zorunlu ilköğretim uygulamasına geçilmesiyle, okula öğrenci bulmakta zorluk çekilmiş, buna rağmen varlığını 1940 yılına kadar devam ettirmiştir.⁴¹⁷

2.4.5.5. Mekteb-i Hamidiye (1882)

1882 yılında Beşiktaş semtinde açılmıştır. 1892 tarihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda, okulun 120 öğrenci ile Beşiktaş'ta Kaptanzade Hasan Paşa Konağında karma olarak eğitime başladığı, ibtidai ve rüşdiye düzeyinde eğitim verdiği belirtilmektedir.

Mekteb-i Hamidiye'nin Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde kurulmuş olması, Padişahın adını taşıması ve okulun hazineden ayda 20 Lira yardım alması Mekteb-i Hamidiyenin özel okullar içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.⁴¹⁸

---

⁴¹⁵ Koçer, **a.g.e.**, s.154.

⁴¹⁶ Ergin, **a.g.e.**

⁴¹⁷ Ergin, **a.g.e.**, s.838.

⁴¹⁸ Parmaksız, **a.g.e.**, s.88. ve Ergin, **a.g.e.**, s.956.

2.4.5.6. Numune-i Terakki (1884)

1884 yılında Mehmet Nadir Bey tarafından kurulmuştur.⁴¹⁹ Mehmet Nadir Bey, Numune-i Terakki Mektebi'ni kurmadan önce Şems-ül Maarif'te Ders Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Okul, ilk önce Çırçırda açılmış, daha sonra Şehzadebaşında bulunan Mümtaz Efendi Konağı'nda eğitim faaliyetini sürdürmüştür.⁴²⁰

"Mektep evvelce İptidai ve Rüşdi derecede tedrisata başlamış biraz sonra kız kısmını da açmakla hizmetini ve kadrosunu genişletmiş ve daha sonra idadi sınıfları da teşkil edilmiştir. Mehmet Nadir Bey Tercümani Hakikat'te çıkan bir yazısında İstanbul'da ilk Hususi İdadiyi kendisinin açtığını söyler ki doğrudur".⁴²¹

Numune-i Terakki Mektebi'nin 1891 yılında Ressam Şehit Hasan Rıza tarafından Edirne'de bir şubesi açılmıştır.⁴²² Numune-i Terakki'nin İstanbul ve Edirne'deki şubelerinin başarıları Saray tarafından takdir edilmiştir.

1896 yılında II. Abdülhamid'in yerine Reşad Efendi'yi tahta geçirmek için bir plan oluşturulması ve planı oluşturanların bir kısmının da Numune-i Terakki öğretmeni olmaları ve kurucu Mehmed Nadir'in olaydan haberdar olduğu jurnali üzerine, Saray tarafından okul kapatılmış ve idaresi de devlet denetimi altına alınmıştır.⁴²³ Numune-i Terakki Mektebinin tarihsel kimliği, günümüzde İstanbul Lisesi olarak sürmektedir.

2.4.5.7. Mekteb-i Osmanî

1888 yılında Hüseyin Avni Bey tarafından Fındıkzade semti Yusufpaşa'da açılmıştır.

---

⁴¹⁹ Ş. L. Deniz, "İstanbul Erkek Lisesi'ne Tarihçe" **Duyun-u Umumiyyeden İstanbul (Erkek) Lisesine**, (Ed., M.S. Koz), Erkek Liseliler Vakfı, İstanbul, 2006, s.128.

⁴²⁰ Ergin, **a.g.e.**,s. 814-815.

⁴²¹ **A.g.e.**, s.998.

⁴²² S. Ünver, **Ressam Şehit Hasan Rıza Hayatı ve Resimleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 7-8.

⁴²³ Deniz,**a.g.e.**,s.35.

Döneminin en iddialı özel okullarından biri olan Mekteb-i Osmani’de, ibtidai ve rüşdiye düzeyinde kız ve erkek öğrencilere karma eğitim verilmekteydi.

Rüşdi ve iptidai derecede erkek ve kız çocuklara tedrisatta bulunan ve bir aralık yatılı kısmını açmış olan Mektebi Osmani’nin 1908 inkılâbından hayli sonraya ve umumi harbin sonlarına kadar devam ettiği görülmektedir.⁴²⁴

2.4.5.8. Rehber-i Marifet

Darüşşafaka mezunu Giritli Haşim Bey tarafından Saraçhanebaşı’nda 1884 yılı civarlarında kurulmuştur. Rehber-i Marifet, karma eğitim yapmakta, ayrıca Kasımpaşa’da da bir şubesi bulunmaktaydı.⁴²⁵

Haşim Bey ölünce, okulun idaresi ünlü bilginlerden Manastırlı İsmail Hakkı Beyin eline geçmiştir. İsmail Hakkı Beyin yaptığı propagandalarla okul kısa bir zamanda gelişmiş ve ayrıca Kasımpaşa’da da bir şube açmıştır.⁴²⁶

2.4.5.9. Ravza-i Terakki (1885)

Darüşşafaka’nın 1301 (1885) senesi mezunlarından Eğin’li Faik Bey tarafından 1303 (1887) tarihinde açılmıştır. Bu müstesna kabiliyetli genç kendisine ve diğer bir kısım yetim ve öksüz vatandaşlarına Darüşşafaka’da yapılan hizmeti ve himmeti ödemek ve çoğunu parasız okutmak maksadıyla Ravzai Terakki’yi açmış ve Darüşşafaka’dan çıkmış ve çıkacak olan arkadaşlarını da bu mektepte parasız ders okutmağa davet etmiştir.⁴²⁷ Bu okulda İsmail Sefa, Matematik ve Türkçe derslerini, Mehmed Emin Bey de Hesap okutmuştur. Üsküdar’da Kızlar Ağasında bulunan okulun müdürü Binbaşı Mustafa Bey isminde bir zattır.⁴²⁸

---

⁴²⁴ Ergin, a.g.e.,s,1013.

⁴²⁵ Ergin, a.g.e.,1941,s.831.

⁴²⁶ Koçer, a.g.e.,s.156.

⁴²⁷ Ergin, a.g.e.,1977,s. 1018-1019.

⁴²⁸ Koçer, a.g.e., s.156-157.

2.4.5.10. Fenn-i Mimari Mektebi

Okulun kurucusununun Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne muallimlerinden Agob Boyacıyan olduğu, okulun Galata semtinde kurulduğu ve gündüz eğitimi yapacağı, eğitim dili olarak Türkçe'nin yanı sıra Fransızca'nın da öğretileceği ve öğrencilerin boş vakitlerinde bir imar nezaretinde staj göreceği ifade edilmiştir.⁴²⁹

Mektepte şu dersler okutulmuştur: Türkçe, Fransızca, Hesap, Cebir, Hendese, Müsellesat, Hendesei Halliye, Hesabî Tamamî ve Tefazulî Makine, Metaneti Ebniye, Hendesei Resmiye ve Tatbikatı Usuli Mimari, Hikmet, Kimya, Tabakatularz, Resmi Taklidi.⁴³⁰

2.4.5.11. Mekteb-i Edeb

1888 tarihinde ibtidai ve rüşdiye mektebi olmak üzere Cağaloğlu Ceridhane Sokağı'nda Darümuallimin'in karşısındaki 9 no'lu evde eğitime başlamıştır. Okulun kurucuları, Mekteb-i Sultani öğretmenlerinden Necip ve Ali Nazima Beylerdir. Mekteb-i Edeb, 1890 yılında Beyazıt Soğanağa Mahallesi'nde bir konağa taşınmış, karma eğitime geçmiş ve 10 kız öğrenciyi okula kabul edilmiştir. 1891 yılında kurucu Necip Bey'in ölümü üzerine okul kapanmıştır.⁴³¹

Mekteb-i Sultani mezunlarından Necip ve Ali Nazım Beyler tarafından açılmıştır. Okul, özellikle Arapça ve Farsça üzerinde derslerini toplamıştır. Hacı Zihni Efendi, Arapça ve Muallim Feyzi ve sonra Muallim Naci de Farsça okutmağa davet edilmişlerdir. Okul 1307 (1889) yılında Necip Beyin ölümü üzerine dağılmıştır.⁴³²

---

⁴²⁹ Parmaksız, **a.g.e.**, s.119.

⁴³⁰ Ergin, **a.g.e.**,1977, s.1026-1027.

⁴³¹ Ergin, **a.g.e.**, 1941, s. 835.

⁴³² Koçer, **a.g.e.**, s.157.

2.4.5.12. Aşiret Mekteb-i Hümayunu

Osmanlının Türk olmayan milletlerden Arapları devlete bağlamak, imparatorluğun dağılmasını önlemeye yönelik alınan eğitim tedbirlerinden biridir. Ergin'e göre "Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kuruluşunda İslam olmayan unsurların çocukları devşirilerek hükümet merkezine getirilip acemioğlanlar kışlasında İslam terbiyesi üzerine asker, zabıt ve memur yetiştirilmesi usulüne benzer ki bu defa da Arap çocuklarını Türkleştirmek gayesi gözetilmiş oluyordu".⁴³³

Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid devrinin orijinal müesseselerinden birini teşkil etmektedir. 1892 tarihinde, Arap aşiretlerinin çocukları için İstanbul'da kurulmuştur. Sonradan buraya Arnavut ve Kürt aşiretlerinin çocukları da alınmağa başlanmıştır. Okul, Padişah himayesinde olup, öğretim süresi 5 yıldır ve yatılıdır.⁴³⁴

Aşiret Mektebi ulusçu düşüncelerin belirlediği bir dönemde, farklı milletlere mensup aşiret gençlerinin, İslamiyet çatısı altında toplanabileceği düşüncesi ile Osmanlılığı, Türklüğü, Osmanlı Hanedanını seven ve savunan aydınlar olarak yetişmeleri ve memleketlerine subay ve yönetici kimlikleriyle dönmeleri amacıyla kurulmuştur.⁴³⁵

Aşiretler arasında seçilecek çocuklar 'cismen ve zihnen kabiliyetli ve oldukça muteber ailelere mensup ve yaşları 12'den aşağı ve 16'dan yukarı olmamak' şart konulmuştu.⁴³⁶

Başlangıçta Arap aşiretlerine mensup çocuklar için açılan okula, 1902'den sonra Kürt ve Arnavut aşiretlerinden de öğrenciler kabul edilmiştir. Aşiret Mektebi Nizamnamesi'nde, okulun tüm giderlerinin Maarif Nezareti tarafından karşılanacağı belirtilmesine rağmen masrafların Darüşşafaka tarafından üstlenilmesi sağlanmıştır.⁴³⁷

---

⁴³³ Ergin, a.g.e.,1977, s.1180.

⁴³⁴ Koçer, a.g.e.,s.157.

⁴³⁵ Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", s.390.

⁴³⁶ Ergin, a.g.e.,1977, s.1185.

⁴³⁷ Sakaoğlu, a.g.e., s.369.

II. Abdülhamid tarafından 1907 yılında öğrencilerin rejime karşı ayaklanacağı kaygısıyla kapatılan Aşiret Mektebi'nin kapatılma sürecini ve nedenini Selim Deringil şöyle yorumlamaktadır: “Aşiret Mektebi, görünüşte talebeler arasında yemek konusunda çıkan bir arbede yüzünden ansızın kapatıldığı 1907 yılına kadar sürdü. Öğrenciler arasında, çorbada yüzen sinekten daha ciddi bir nedenle kargaşa çıktığını bugün ancak tahmin edebiliriz. Okulun kapatılmasına gerçek neden, yeşermekte olan Arap milliyetçiliği veya Jön Türk etkileri olabilir”⁴³⁸.

Aşiret mektepleri Osmanlı yurtseverliğini Arap şeyhlerinin çocuklarına aşılamanın bir aracı olarak 3 Ekim 1892’de açılmıştır. Abdülhamid müstakbel aşiret reislerini ve ileri gelenlerini devletin okullarında okutarak aşiretlerin yaşayış tarzını kültürel, sosyal, politik ve ekonomik yönden değiştirilmesini düşünmüştür. Ayrıca onların faydalı unsurlar haline getirilmesi sağlanacaktır. Bu okullarda çeşitli kabile ve halklarını bir araya getirmenin birincil araçlarından birinin dil birliği olduğu unutulmamış Türkçe öğretimine hayati önem verilmiştir.⁴³⁹ Okul başlangıçta Arabistan yarımadasında artan İngiliz nüfuzunu kırmak amacıyla sadece Arap şeyhlerinin çocukları için kurulmuşken daha sonra Kürt şeyhlerinin ve bazı Arnavutların çocukları da dahil edilecek şekilde genişletilmiştir.⁴⁴⁰ Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid döneminin ilginç eğitim kurumlarından biridir. Ayrıılıkçı, ulusçu eğilimlerin başladığı bir dönemde, siyasal/toplumsal birliğin sağlanması için, “din/İslamiyet”, bir ortak payda veya çimento gibi düşünülmüş ve bir kurum olarak okulun “bütünleştirme” işlevi, için zerk edilerek kullanılma yoluna gidilmiştir. Bu amaca yönelik açılan okul, Osmanlı Devleti’ne sorun çıkaran, baş kaldıran, vergi vermeyen aşiretlerin “yola getirilmesi”, “medenileştirilmesi” için kurulmuş ve kullanılmıştır. Aşiret mekteplerinin kuruluş amaçlarına bakıldığında, ilkin, bu okul aracılığı ile “merkez”in “taşra”ya bir “yerel elit” grubu ile nüfuz etmeyi hedeflediğini öne sürebiliriz. Osmanlı bürokrasisi ve II. Abdülhamid’in, konuya bir “medeniyet” sorunu olarak baktıklarına kuşku yoktu. Okulun tüzüğünde ve bu konudaki resmi yazışmalarda ön plana çıkarılan tema da budur. Bu yönüyle amacın, bir anlamda

---

⁴³⁸ Deringil, a.g.e., s. 110.

⁴³⁹ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s.45

⁴⁴⁰ Deringil,a.g.e.,s.108-111

göçebe ve gayri medeni yaşayan aşiretleri ehlileşirmek, medenileştirmek olduğu ileri sürülebilir.⁴⁴¹

---

⁴⁴¹ Alkan, **a.g.e**, s.123-124.

SONUÇ

SONUÇ

Modernleşme teorisi, toplumsal değişimin ilkel toplumlardan uygar Batılı toplumlara doğru gerçekleşeceğini varsaymakta, Batı dışında kalan toplumların, Batı'nın her alandaki üstünlüğünü kabul ederek ve Batılı değerleri benimseyerek modernleşebileceklerini iddia etmektedir. Bu bakış açısına göre, ekonomik sistemin liberal kapitalist niteliklere, siyasi sistemin çoğulcu, demokratik niteliklere, kültürel ve toplumsal yapının da Batılı değerlere göre şekillendirilmesi gerekmektedir.

Modernleşme teorisinin moderniteyi Batı toplumlarına özgülemesine karşı bazı eleştiriler yükselmiştir. Bu eleştirilerin temelinde modernite ile modernleşme arasındaki kavramsal farklılık yatmaktadır. Bu düşünürlere göre modernite evrensel bir nitelik taşıırken modernleşme ise çoğul ve yerel olup, farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak kendilerine özgü izledikleri yolun adıdır.

Batı dışında kalan toplumların modernleşme süreci incelendiğinde, çağın gereklerine uyma, çağı yakalama anlamında çok başarılı modernleşme örneklerine rastlanmaktadır. İmparatorlukların modernleşmesi bu açıdan iyi bir örnektir.

Farklı coğrafyalarda bulunan, farklı tarihsel mirasa sahip olan geleneksel imparatorlukların modernleşme karşısında benzer tepkiler vermeleri, “emperyal modernlik” kavramı ile açıklanabilir. İmparatorluklar, çağı yakalamak ve devlet sistemlerini etkin kılmak için teknik bakımdan modernleşebilmişlerdir. Batı'nın üstün yönlerini kendilerine özgü yöntemlerle transfer etmişlerdir.

Osmanlı, Rus ve Japon imparatorluklarında Batı karşısında askeri ve siyasi alanda geri kalmışlığın fark edilmesiyle ciddi reformlar yapılmıştır. Bu reform çabalarının ayırt edici amacı Batı gibi olmak değil, emperyal yapının parçalanmasını engellemektir. Bu nedenle, modernleşme kuramının varsayımlarının aksine ekonomik sistemlerini liberal kapitalist niteliklere, siyasi sistemlerini demokratik

niteliklere, kültürel ve toplumsal yapılarını da da Batılı değerlere göre bütünüyle dönüştürmeden modern olmanın yollarını aramışlardır. Bu nedenle, imparatorlukların modernleşmeleri devletin idari, bürokratik yönünü güçlendirmeye odaklanmıştır.

Modern devletin inşası için iki kilit tekelin oluşturulması gerekmektedir: Fiziksel gücün kullanımı ve vergilendirme. Modern devlet bu iki konuda tekeli son noktaya ulaştırdığında gelişimini tamamladığından imparatorluklar da fiziksel gücün kullanımı ve vergilendirme kabiliyetlerini güçlendirmek amacıyla temelde idari ve bürokratik alanda reformlara girişmişlerdir.

Bir başka açıdan bakıldığında da bu reformların aslında bu emperyal yapıların devamı için bir zorunluluk olduğu görülebilir. Çünkü çok geniş coğrafyaya yayılmış, farklı ırka, kültüre, dile sahip toplulukları merkezin kontrolü altında tutmak zorundaydılar. Milliyetçiliğin, çık uluslu toplumların varlıklarını tehdit ettiği, dünyada ekonomik kaynakların paylaşımı konusunda *vahşi* denecek ölçüde ekonomik ve siyasi saldırganlığın arttığı bir dönemde, imparatorluklar kendi varlıklarının devamının ancak çağın gereklerine uyarak ve değişerek sağlanabileceğini görmüşlerdir. Bu zorunluluk karşısında, temelde pragmatist bir yöntem takip ederek, idari ve teknik yönlerini güçlendirmeye çalışmışlardır.

Bu durum Osmanlı imparatorluğu için de geçerlidir. Saray tarafından başlatılan ve Osmanlı bürokrasisinin üst kademelerince uygulanan Osmanlı ıslahatı, savunmacı modernleşmesinin klasik bir örneğidir. İmparatorluğun yukarıdan aşağıya modernleşmesi öncelikle devlet kurumlarının güçlendirilmesine ve siyasi elitin iktidarının korunmasına yaramıştır. Vergilendirme ve fiziksel güç tekellerini elde etme mücadelesi Tanzimat Islahatının devamını oluşturmuştur. Osmanlı devleti merkezi yönetimine ve yeni eğittiği askeri bürokratik elite dayanarak egemenliğine yönelik gitgide artan iç ve dış tehditleri dengelemeye çalışmıştır.

Osmanlı modernleşmesinde görüleceği üzere imparatorluklar idari yapının güçlenmesine ağırlık vermişlerdir. Modernleşmede ekonomik ıslahatlar neredeyse tamamen göz ardı edilmiş, ekonomik alandaki zayıflık ve eşitsizlik siyasi alanda farklı eğilimlerin doğmasına yol açmıştır. Osmanlı, Rus ve Japon imparatorluklarında yaşanan modernleşme, tüm imparatorlukların “imparatorluk” vasıflarını aşındırmıştır.

Tepeden inme modernleşme yolu, idari, bürokratik yapının güçlenmesine yol açmıştır ancak geleneksel egemenlik sisteminin de meşruiyetinin sorgulanmasına ve azalmasına da neden olmuştur. Modernleşme politikası “devleti kurtarma” konusunda başarılı sayılabilir. Ancak vatandaşın kültürel anlamda demokratik bireye dönüşümünü sağlayamamıştır. Bu sürecin ana handikabı tepeden inme ve elitist karakterli modernleşmenin zaman içinde geniş halk kitleleri nezdinde meşruiyet bulma konusundaki başarısızlığıdır.

İmparatorlukların modernleşmelerindeki amaç düşmanları karşısında askeri olarak güçlü olmak, ekonomik olarak sistemini devam ettirmektir. Emperyal modernleşmede toplumun yapısal dönüşümü değil, öncelikle askeri alan olmak üzere ihtiyaç hissedilen alanlarda sayısal değişiklikler amaçlanır. Emperyal modernleşme, öncelikle imparatorluğun temel niteliklerini korumayı ve istikrarını sağlamayı amaçlar. Bunun içinde toplumun değil de kontrol edilebilir olan, bürokrasinin, idarenin değişimine izin verilir. Modern olanın sadece bilimsel ve teknolojik yenilikleri alınır, kültürel ve siyasi yönleri doğrudan alınmak istenmez. İmparatorluklar Batı’daki gelişmeleri kendi bünyelerine aktarıırken seçici davranmaya çalışmış, kendi emperyal yapılarını tehdit edebilecek özellikle siyasi, kültürel yapıları değil bilimsel, teknolojik, teknik bilgileri almaya çalışmışlardır.

Modernleşen devletlerde ortak olan, devletin işlevlerinin ve devletten beklenenin artmasıdır. Kamu hizmetleri eğitimi, sosyal güvenliği, vergilendirmeyi, askeri hizmetleri, kamu hizmetlerini kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bu eğilim zamanla devletten yeni hizmetler beklenmesine yol açmıştır. Bu eğilim doğrultusunda devlet

tüm çocuklara eğitim sağlamakla, her bölgeye yeni okullar açmakla, her köye bir yol götürmekle, herşeyin vergisini almakla görevli ve yetkili kılınır. Bu da kamu hizmetlerinin genişlemesine, kamu personel sayısının artmasına, iletişim ağlarının geliştirilmesine neden olmuştur.

Emperyal modernlik, aslında zorunlu bir modernleşme türüdür. Modernleşme isteğinin kaynağı iç dinamikler değil dıştan gelen zorlamalardır. Çünkü imparatorluklar modern uygulamaları benimsemeyen, yaşadıkları dönemin gerektirdiği teknolojik gelişmeleri kendi yapılarına aktarmadan emperyal yapılarını sürdüremeyeceklerini gördüklerinden değişmeye çalışmışlardır. İmparatorluklarda yaşanan modernleşme kendi bünyelerindeki gelişmelerin etkisiyle başlamadığından, kendilerinden önce modernleşenlerin yaşadıkları deneyimleri aktarmaya dayalıdır. Bu nedenle emperyal modernlik pragmatik, sonuç odaklı bir modernleşme türüdür.

Bu çerçevede, imparatorluklar modern olanı yakalamaya ve kendilerinden üstün olan Batı uygarlığını yakalamaya çalışırken, temel imparatorluk nitelikleri de aşınmıştır. Modernleşme ile beraber bir taraftan daha güçlü ordu, daha etkin bürokratik yapılar, daha merkezî bir devlet sistemi oluşturulurken diğer taraftan imparatorluklarda Batı'da yeşeren milliyetçi fikirler yayılmış, demokrasi tapeleri artmış, anayasal hareketler güçlenmiş, liberal fikirler yaygınlaşmış, dini düşüncenin yerini pozitivist, rasyonalist yaklaşımlar almıştır. Bu iki etkiden ilki imparatorluk yapısını güçlendirirken ikincisi emperyal yapının temellerini zayıflatmıştır. Emperyal modernleşme bu iki etkinin bir arada bulunması ile gerçekleşen değişimi açıklayan bir kavramdır.

İmparatorlukların takip ettikleri, kendilerine özgü modernleşmeye “emperyal modernleşme” denilebilir. Yapılan reformlar, emperyal yapının günümüze dek sürmesini sağlayamamışsa da ömrünün uzamasını ve kendilerinden sonra gelen siyasi sistemlere güçlü ve çok değerli bir devlet örgütlenmesi mirası bırakılmasını sağlamıştır.

Osmanlı, Rus ve Japon imparatorluklarında öncelikle askeri ve güvenlik alanındaki ihtiyaçlar, modernleşmenin başlamasına neden olmuştur. Rus ve Japon imparatorluklarında da modernleşmeye karşı muhafazakâr tepkiler ortaya çıkmış, bu toplumlarda da geleneksel-modern şeklinde kutuplaşma ortaya çıkmıştır.

Üç imparatorlukta da modernleşmenin taşıyıcı gücü olarak eğitim kullanılmıştır. Açılan yeni eğitim kurumları ile imparatorluğun devamını sağlayacak nesiller yetiştirilmeye çalışılmıştır. Eğitim toplum ve devlet açısından en temel alanlardan biridir. Modernleşme taraftarları, modern bir topluma kavuşmak için eğitim sistemini değiştirerek toplumu dönüştürmeyi amaçlamışlardır. Eğitimle bireylere temel bilgiler verilirken aynı zamanda belirli düşünce kalıpları, ahlaki değerler de yüklenir. Eğitim, devletin elinde ideolojik bir aygıttır.

İmparatorlukların modernleşmelerinde benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da vardır ancak bu farklılıklar genel olarak uygulamadan kaynaklanmaktadır. Batı dışı modernleşmelerden Rus modernleşmesinde eğitim alanında kararlı adımlar atılmış ve hızla sonuç alınmıştır. Bu durum Rus modernleşmesinin eğitim ayağına özgü bir durum olmayıp her alanında görülen bir özelliğidir. Petro'dan itibaren gelen yöneticiler, Rusya'da sistemi *eski* olanın yanına değil yerine inşa etmeyi amaçladıklarından keskin ve kanlı reformlara girişmişlerdir. Japon modernleşmesinin eğitim alanında en önemli başarısı, temel eğitime öncelik vermesi ve temel eğitimin geleneksel olarak bilgi ve beceri değil, tavır ve değerler üzerine sistematik bir şekilde inşa edilmesidir. Osmanlı ise bu dönemde temel eğitimden ziyade devlete bürokrat yetiştirmek amacıyla yüksek öğretime öncelik vermiştir. İlköğretimle yüksek öğretim arasında köprü olan rüştiye ve idadilerden yeterince verim alınamamıştır.

Türk toplumu XVII. Yüzyıldan itibaren modernleşme sürecinin içerisine girmiştir. Modernleşme Türk toplumunu derinden etkilemiş, süreç bazen travmatik bir hal alabilmiştir. Toplum Batı düşüncesi ile geleneksel düşünce arasında sıkışmıştır.

Bazıları bu buhranın geleneğin tekrar diriltilmesi, Osmanlı İmparatorluğunu güçlü kılan değerler sisteminin tekrar canlandırılması ile aşılabileceğini ifade etmişken bazıları da Avrupa karşısında mağlubiyetin kabul edilmesi gerektiği, devletin tekrar güçlenmesi için Avrupa'nın gerçekleştirdiği reformların her alanda tatbik edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa devletleri karşısında imparatorluğun geri kaldığını net olarak görmeye başlamışlardır. Osmanlı yöneticileri devletin dağılmamasının, varlığını korumasının çaresi olarak modern Avrupa'nın her alanda gerçekleştirdiği reformları Osmanlı İmparatorluğunda tatbik etmek olarak görmüşlerdir. Askeri alanda başlayan modernleşme çabalarının yeterli olmadığı, sorunun kaynağının zihniyet devriminde yattığı geç fark edilmiştir.

Bu farkındalık üzerine modernleşmenin temel etki alanının eğitim olması gerektiği düşüncesi yerleşmiştir. Eğitim alanında reform yapılması düşüncesi eski eğitim sistemi taraftarlarınca sert bir muhalefetle karşılaşmıştır. Osmanlı eğitim sisteminde yapılan reformlar Yeniçeri Ocağının kaldırılması gibi radikal bir nitelik kazanamamış, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da ikili bir sistemin doğmasına yol açmıştır. Modern-geleneksel eğitim şeklindeki bu ayrım kendisini toplumsal ve siyasal zeminde de göstermiş ve modernleşme çabaları sancılı geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun son dönem padişahlarından II. Abdülhamid, hem reform düşüncesi ve hem de geleneksel düşünce açısından incelenmesi gereken bir padişaktır. II. Abdülhamid döneminde başta eğitim, bayındırlık olmak üzere birçok alanda ciddi reformlar yapılmıştır. Aynı zamanda onun dönemi için Batı karşıtlığının daha güçlendiği, Batı değerlerinden uzaklaşıldığı bir dönem şeklinde tanımlamalar da mevcuttur.

1876–1909 yılları arasında padişahlık yapmış olan II. Abdülhamid dönemi incelendiğinde görülmektedir ki, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla eğitim ve öğretim

alandaki başlayan yenileşme ve ilerleme düşüncesi özellikle onun döneminde kurumsallaşmış ve hayata geçirilmiştir. II. Abdülhamid dönemi Tanzimat'la başlayan reform düşüncesinin uygulama devridir, İstanbul'da başlayan eğitim seferberliğinin Anadolu'ya taşınması, Anadolu'nun okullaşması sürecidir. Modern anlamda ilk merkezi ve taşra eğitim teşkilatı bu dönemde kurulmuştur. Abdülhamid döneminde Osmanlı'nın temel unsuru olan Müslüman halkın temel eğitimine büyük önem verilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Abdülhamid dönemi reformlarında da iç ve dış tehditlere karşı varlığını koruma güdüsü vardır. Onun dönemindeki reformların amacı imparatorluğun geleceğini korumaktır. Emperyal yapıyı korumak için de, bu yapıyı tehdit eden modernleşme dalgasına karşı Batı'nın kendisinin kullandığı yöntemleri transfer ederek karşı koymaya çalışmıştır. Bu çabada eğitime özel bir önem vermiş, İslam ve Batı değerlerinin belli oranlarda harmanlanarak öğrencilere aktarıldığı bir eğitim sistemi kurmaya çalışmıştır.

Ülkenin gelişiminin çareleri olarak Tanzimat döneminde ifade edilen fikirler, onun döneminde esaslı uygulama alanı bulmuştur. Önceki dönemlerde atılmış pek çok adım II. Abdülhamid döneminde tamamlanmıştır. Ayrıca Tanzimatçıların başlattıkları hukuk, yönetim ve eğitim alanındaki reformlar, II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında yapılmış ve zirveye ulaşmıştır.

Sultan Abdülhamid döneminde, devlet sistemine yönelik Tanzimat'la başlayan köklü değişim ivmelenerek artmıştır. Ancak bu dönemde, sürece belki de dönemin gereği olarak İslami bir renk verilmiştir. Abdülhamid de kendisinden önce gelen yöneticilerin yaptığı gibi katı merkezileşme ve bürokratik kontrol mekanizmalarına dayanarak, imparatorluğu eski günlerine döndürmeye çalışmıştır.

Öteki imparatorluklarda olduğu gibi, eğitimde yapılan reformlardaki temel amaç itaatkâr, ama aynı zamanda merkezin değerlerini kendisinininki olarak kabul edecek şekilde eğitilmiş bir nüfusun yaratılmasıydı.

II. Abdülhamid döneminde en büyük gelişme yükseköğrenim alanında sağlanmıştır. Daha önce kurulan Mülkiye ve Harbiye Mülkiye Baytar Mektebi, İlk Türk üniversitesi olan Darülfünun, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane gibi okullar onun döneminde geliştirilmiştir. Ayrıca Kız Sanayi Mektepleri, Sanat Okulları, Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi, Polis Dershanesi, Gümrük Darüttalimi, Elsin Mektebi gibi Meslek ve İhtisas Okulları kurulmuştur.

Özel okulların sayısında daha önceki dönemlere göre büyük oranda bir artış yaşanmış yerli ve yabancı özel öğretim büyük gelişme göstermiştir. Birçok meslek ve sanat okulu açılmıştır. Darüşşafaka, Şehzade İptidaisi, Sağır, Dilsizler ve Körler Okulu gibi özel okullar onun döneminde açılmıştır.

II. Abdülhamid dönemi eğitim sisteminde genel anlamda amaçlanan, eğitimin siyasi endoktrinasyon sürecine tabii tutulması ile padişaha karşı sonsuz bir itaat içinde, dinine bağlı ve resmi ideoloji ile barışık olan eğitilmiş bir sınıf yaratmaktır. Osmanlı eğitim sisteminin sağlam bir zemine oturtulması dolayısıyla da alt yapısının kurulması ve eğitimin yaygınlaştırılması II. Abdülhamid Dönemi'nde olmuş, devletin eğitim sistemi üzerindeki denetimi kısmen de olsa sağlanmıştır. Bu dönemde okullaşma oranında önemli bir artış yaşanmıştır.

Abdülhamid devrinde ilkokulların yaptırılması, sayılarının artırılması ve eğitim hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda, önceliğin, Müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilköğretim siyasetinin temelini oluşturmuştur. Bu arada taşrada yaptırılacak iptidai okullarda gayrimüslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yönünde alınan kararlar, eğitimde Osmanlılık siyasetine önem verildiğini göstermektedir.

Osmanlı modernleşmesi ve Abdülhamid dönemi reformlarının sadece kendi dönemlerine ilişkin sonuçları yoktur. Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı devleti arasında tarihsel olarak bir süreklilik mevcuttur. Türkiye Cumhuriyetinin ciddi savaşlar ve ekonomik ve siyasi buhranlar arasında kurulması, Osmanlı modernleşmesinin başarısız olarak kabul edilemeyeceğini gösterir. Sadece Cumhuriyeti kuran askeri bürokratik elitin mensupları değil aynı zamanda onların zihin dünyaları, ideolojik kaynakları da Osmanlı modernleşmesinin sonucudur. Bu açıdan Osmanlı imparatorluğu yıkılırken aslında Türkiye Cumhuriyeti kurulmaktaydı.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Ağaoğlu, Ahmet, **Üç Medeniyet**, Kültür Yayınları, 1.Basım İstanbul, 1972
- Akçura, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.
- Altun, Fahrettin, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2002.
- Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, Timaş, İstanbul, 2006.
- Arslan, Ali, **Darülfünundan Üniversiteye**, Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Aydın, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, GündoğanYayınevi, Ankara, 1993.
- Aydın , Mehmet S., **İslam'ın Evrenselliği**, Ufuk Yay., İstanbul, 2000
- Benjamin C., Fortna, **Mekteb-i Hümayun "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, (Çev:Pelin Siral),İstanbul,2005
- Berker, Aziz, **Türkiye de İlköğretim (1839-1908)**, Ankara, 1947.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.
- Berman, Marshall, **Katı Olan Her Şey Değişiyor**, (B. Peker., Ü. Altuğ.Çev). İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Bilim, Cahit Yalçın, **Türkiye'de Çağdas Eğitim Tarihi**, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir, 2002.
- Bulut, Yücel, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s.VIII.
- Bumin, Tülin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, 2. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003
- Cihan, Ahmet, **Japonya'da Eğitim Kültür ve Modernleşme**, ARK Özgü Yay., İstanbul, 2006.
- Coşkun, İsmail, **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997

Çiğdem, Ahmet, “Türk Başkalaşması”nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı”,

Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma, İletişim, İstanbul, 2007.

Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Edit: Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow) Princeton University Press, 1964

Deniz,Ş. Levent, ‘İstanbul Erkek Lisesi’ne Tarihçe’’ **Duyun-u Umumiyyeden**

İstanbul (Erkek) Lisesine, (Ed., M.S. Koz), Erkek Liseliler Vakfı, İstanbul, 2006.

Deringil, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurum Yayınları, 2.baskı, Ankara, 1999.

Dukes, Paul, **A History of Russia**, Duke University Press, Durham, 1990.

Demir, Ömer, **Bilim Felsefesi**, 2.Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2000.

Eisenstadt, S.N., “The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks”, **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Ed. Jacob M. Landau, Westview Pr., Colorado. 1984.

Eisenstadt, S.N., **Modernleşme; Başkaldırı ve Değişim**, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2007.

Engin, Vahdettin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Eraslan, Cezmi, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği-Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti 1856–1908**, İstanbul,1995.

Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1941.

Ergin, Osman, **Türk Maârif Tarihi**, c. II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977

Gavrov, Sergey Nazipovich, **Rus İmparatorluğunun Modernleşmesi**, Moskva, URSS, 2004.

- Georgeon, François, “II. Abdülhamid”, **Osmanlı**, Homer Kitapevi, Ankara, 1999.
- Giddens Anthony, **Modernliğin Sonuçları**, (Çev: Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Giddens, Anthony and Pierson Christopher, **Modernliği Anlamlandırmak**, Çev: Serhat Uyurkulak-Murat Sağlam, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Gökalp, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (Haz. Kemal Bek), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul, 2005
- Gökalp, Ziya, **Hars ve Medeniyet**, Elips Kitap, Ankara, 2007
- Gökberk, Macit, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Yayınları, 1993
- Göle, Nilüfer, **Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine**, Metis Yayınları, İstanbul, 2002
- Göle, Nilüfer, **İç İçe Girişler: İslam ve Avrupa**, Çeviren: Ali Berktaş, Metis Yayınları, 2009
- Hanioglu, M. Şükrü, “Batılılaşma” maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Hatemi, Hüsrev, **Türkiye’de Tıp Tarihinin Bilimsel Gelişmesi**, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, TTK, Ankara, 1999.
- Howe, Stephen, **Empire; a Very Short Introduction**, Oxford University Press, 2002, Oxford.
- Itzkowitz, Norman, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek**, Çıdam Yayınları, İstanbul, 1989,.
- İnalcık, Halil, **Doğu-Batı Makaleler I**, Doğubatı, Ankara, 2006.
- Jung, Dietrich ve Piccoli, Wolfango, **Yol Ayrımında Türkiye**, (Çev. Berna Kurt) 2004, Kitap Yay., İstanbul, s. 63.
- Kafadar, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi, Ankara, 1997.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- Karpat, Kemal, **İslam’ın Siyasallaşması**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004

- Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi-Toplumsal, Kuramsal Değişim ve Nüfus** (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İstanbul,2002.
- Kaya, Yahya Kemal, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz “Politika-Eğitim-Kalkınma,** Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdare Bilimler Okulu Basımevi, Ankara, 1984.
- Koçer, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974,.
- Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,** TTK yayınları, Ankara, 1999.
- Koloğlu, Orhan, **Avrupa’nın Kısacasında Abdülhamid,** İletişim, İstanbul, 2005.
- Koloğlu, Orhan, **Abdülhamid Gerçeği,** Gür Yayınları, İstanbul, 1987.
- Kongar, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği,** Remzi Kitapevi, İstanbul,1984, s. 227-247.
- Köker, Levent, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi,** İletişim Yayınlar, İstanbul, 2005
- Kumar, Krishan, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdas Dünyanın Yeni Kuramları,** Çev. M. Küçük, Ankara, Dost Yay.,1999
- Kuran, Ercüment, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler,** Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- Kurat, Akdes Nimet, **Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711),** Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu,** TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi,** İletişim Yayınları, İstanbul,1992.
- Marshall, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü,** Çev: O.Akınhay, D.Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En uzun Yüzyılı,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

- Ortaylı, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş, İstanbul, 2008.
- Özcan, Azmi, **Abdülhamid ve Hilafet**, Yeni Şafak Kitaplığı: 6 Yakın Tarih Dizisi: 2
İstanbul,1995.
- Özcan, Ufuk, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği (Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın)**, İstanbul, Akademi, 2002
- Özipek, Bekir Berat, **Muhafazakârlık (Akıl, Toplum, Siyaset)**, Liberte Yayınları,
Ocak, 2004.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**. c. 1,
İstanbul, 1983.
- Palmer, Alan, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)**,
(Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul, 2003
- Pipes, Richard, **Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A
Translation and Analysis**, Harvard University Press, Cambridge, 1959.
- Riasanovski, Nicholas V., **A History of Russia**, Oxford University Press, N.Y.,
USA, 1977
- Rostow, W.W. **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, (E.Güngör Çev).Ankara: Ötüken
Neşriyat, 1999
- Sabit, Selim, **Rehnuma-yı Müallimin (Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usul-i
Tedris)**, Matbaa-i Osmani, 1299
- Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi
Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003
- Samuk, Fevzi & Erkal, Mustafa E., **Muhafazakârlık Nedir, Ne Değildir?**, Özal
Matbaası, 1989
- Saylan, Gencay, **Postmodernizm**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.
- Sevil, Muharrem, **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları,
Ankara 1999.

- Talay, Aydın, **Eserleri ve Hizmetleri ile Sultan II. Abdülhamid**, Risale Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul,2002.
- Tekeli, İ.İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Touraine, Alain, **Modernliğin Eleştirisi**, Çeviren: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007
- Troyat, Henri, **Dört Çarış**, Çev: Nihal Önel, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000.
- Tuna, M. ve Durdu, H., **Modern Toplumun İnşası**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2011
- Türköne, Mümtaz'er, **Türk Modernleşmesi**, Lotus, Ankara, 2006
- Unat, Faik Resit, **Türkiye Eğitim Sistemimizin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, 2005.
- Vural, Mehmet, **Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık**, Elis Yay.2003.
- Yanardağ, Merdan, **Yeni Muhafazakârlık**, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Yayla, Atilla., **Siyasi Düşünceler Sözlüğü**, Adres Yayınları, Ankara, 2004
- Wallerstein, I., **Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi**, (Tuncay B.Çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2009

Makaleler

- Akarlı, Engin, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidar",**Osmanlı**, c.II, Ankara,1999, s.254. s 253-265.
- Akyüz, Yahya, "Tanzimat Döneminde Eğitim, Öğretim Anlayış ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler", **Milli Eğitim**, sayı 92 , Aralık 1989 3-7.

- Aydın, Mehmet S., , “Din ve Modernite Üzerine”, **İzlenim**, 27, İstanbul, 1995, s.28-34
- Aktay, Yasin, “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce ‘Muhafazakârlık’**, 5.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Alkan, Mehmet Ö., “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”,**Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, İstanbul, 2004, s.80-81. s.73-242.
- Alkan , Mehmet Ö., “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”
Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001 c.1, s.377-401.
- Aslan S. ve A. Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm”, **Sivas: C.Ü.İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Sayı 2/2, 2001, s. 93-108.
- Baydur, Mithat, “Modernleşme Bağlamında Tanzimat”, **Türkiye Günlüğü**, sayı:31, 1994, s.785
- Belge, Murat, “Türkiye ve Rusya”, **Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İletişim, İstanbul, 2007, s.43-55
- Beriş Hamid Emrah, “Moderniteden Post-Moderniteye”, **Siyaset**, Ed. Mümtaz’erTürküne, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s.506 s. 483- 521
- Bora, Tanıl & Onaran, Burak, “Nostalji ve Muhafazakârlık ‘Mazi Cenneti’”,
Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce ‘Muhafazakârlık’, 5.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çiğdem, Ahmet, “Türk Batılılaşmasını Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkaldırısı, Batılılaşma, Modernite ve Modernization”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68-82.
- Coşkun, İsmail, “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Sayı:1, İstanbul, 1989.

- Eltazarov, Juliboy, “Mucize Modernleşmenin Sırrı Japon Zihniyeti ve Batı Teknolojisi”, **Temrin Dergisi**, Haziran 2008, sayı 2, s. 45-48.
- Ergün, Mustafa, “Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları Ve Reformlar”, **Kuramsal Eğitimbilim**, 2 (1), 2009, s.31-56.
- Ergün, Mustafa, “**Batılılaşma dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış**, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Osmanlı Modernleşmesine Giriş”, **Yeni Türkiye**, Yıl:8,Sayı:46, Temmuz-Ağustos 2002, s.145–155.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, **Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri**, Beyan, İstanbul, 2002, s.19-20.
- Göle, Nilüfer; “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt: 3 Modernleşme ve Batıcılık** (iç.), Editör: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 56-67
- Huntington, S. P., “The Change To Change: Modernization, Development and Politics”, **Comparative Politics**, Vol. 3, No. 3, Apr., 1971, s.283-322
- Ilgaz, Turhan, “Postmodernist Düşünen Siyaset Açısından Türkiye Toplumunun Özneleşmesi”, **Düşünce Dergisi**, 2005, Sayı.21, s. 53-63.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)”, **Belleten**, Cilt 54, Sayı 210, 1990, s. 733. ss. 699 - 738.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultani”, **Belleten**, Cilt 57, Sayı 218, Ankara 1993, ss. 201 - 239.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, **Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları**, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, c.I,İstanbul,1999, s. 304. s.221–361
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)”, **Belleten**,

Cilt 54, Sayı 210, 1990, s. 733. ss. 699 - 738.

İnalçık, Halil, “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, **Belleten**, XXVII, Sayı 108, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

İnalçık Halil, “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, **Belleten**, XXVII, Sayı 108, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s.625-632

Kadıoğlu, Ayşe, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce IV** (Milliyetçilik), İstanbul, 2003

Karal, Enver Ziya, “I.Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri(1876–1907)”, **Osmanlı Tarihi**, c.VIII, Ankara, 1996,s.254–255.

Kodaman, Bayram, “Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası”, **TKAEY**, 67,SERİ: IV, Sayı: A.21, Ankara,1987,s.24.

Mardin, Şerif, “Batıcılık”,**CDTA**, c.I,İstanbul,1983, s.247-248. s.245–250

Mardin, Şerif, “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”,**TCTA**, c.II, İstanbul,1985,s.342. s.342–351

Özaydın, Özge, “Modernliğin Akılcılık ve Evrenselcilik İddialarının Felsefi Kökeni”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Sayı 12 (1), 2011, s.74-83.

Özcan, Abdülkadir, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme

Meselesi”, 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992. s. 450. s. 441 -474.

Taşkın, Yücel, “Muhafazakârlığın Usulanmaz Çocuğu: Reaksiyonerlik”, **Modern**

Türkiye’de Siyasi Düşünce ‘Muhafazakârlık’, 5.Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının

Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, cilt, 3, s, 650-651. s, 650-673.

Tekeli, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Gelişmeler”,

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye, c. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.456-475.

Türkay, Mehmet, "Amerikan Hegemonyası ile Çizili bir Sosyal Bilim", **Kozmopolit Dergisi**, sayı:10, Temmuz-Ağustos 2003,
Sungu, İhsan, "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi", **Tarih Vesikaları**, 1941, No. 3, s. 212 - 225.

Yücedağ, İbrahim, "Nilüfer Gölü'nde Batı-Dışı Modernliği Anlamak", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Nisan 2010, s.69-82

Yüzüncü Yıl Kutlama Yayın Heyeti, **Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) 1868-1968**, İstanbul, 1974

Ünüvar, Kerem, "Ziya Gökalp", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce IV**, (Milliyetçilik), İstanbul, 2003, s 29-36

Tezler

Amer Shatara, **İslam ve Modernite**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara-2007

Kocamanoğlu, E., **Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003

Parmaksız, Esmâ, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, eğitim Yapıları ve Askeri Rüştüyeler**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2008.

Semiz, Aylın, **Türk Ortaöğretim Sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) Yeri ve Tarihi Gelişimi**, Yeditepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008

Uyanık, Ercan, **Modernleşme Döneminde Türk Aydınlarının Eğitime Bakışı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2006.

Ürkmez, Naim, **II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı**, Atatürk Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006

Yalınkılıç, Fatime, **Modernizm ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının**

Sosyolojik Analizi, Fırat Üni. Sosyal Bil. Ens. Sosyoloji ABD, Yüksek

Lisans Tezi, 2007.

Yelkenci, Ömer Faruk, **Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II.**

Abdülhamid Dönemi Eğitim Konuları, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal

Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Yüksel, Dilek Yiğit, **Rus Modernleşmesi ve Türkiye (1682 -1905)**, Hacettepe

Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi,

Ankara, 2006.

Kaynak, Aziz, Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç.Dr. Taşansu Türker, 186 s.

ÖZET

Günümüzde var olan ulus-devlet yapılarının öncesinde dünya siyasetinde hakim olan siyasi-idari örgütlenmeler olan imparatorluklar, modernleşme süreci ile karşı karşıya kaldıklarında, emperyal yapılarını devam ettirmek için, reformlara girişmiş ve bu çabalarında da başarılı olmuşlardır.

İmparatorluklar, Batı Avrupa'da başlayan, Reform, Rönesans, Aydınlanma, milliyetçilik ve Sanayi Devrimi gibi birçok yönü bulunan modernleşme gerekliliği karşısında, ciddi sorunlarla yüzleşmişlerdir. Ekonomik, siyasi, kültürel alanlarda girişilen reform çabaları, mevcudu sürdürmek isteyenlerin direnciyle karşılaşmıştır. Bu direnç, Rus, Japon ve Osmanlı imparatorlukları gibi Batı dışı toplumlarda, her alanda kutuplaşmaya yol açmış ve modernleşmenin hızını kesmiştir. Modernleşme karşısında, tamamen modernleşmenin gereklerine uymadan, eski ile yeniye harmanlayarak, tekniği alıp kültürü almayarak yaşamaya devam etmek isteyen Osmanlı İmparatorluğunda da bu süreç çok sancılı geçmiştir. Osmanlı modernleşmesi, imparatorluğun ömrünü uzatmış, aynı zamanda kendisinden sonra gelen Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda etkili olmuştur.

Osmanlı modernleşmesinde, II. Abdülhamid'in farklı bir yeri vardır. Bu farklılık, onun modernleşmeye olan bakışı, bu anlayış doğrultusunda başta eğitim alanında olmak üzere gerçekleştirdiği reformlardan kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamid'in reformları sayesinde eğitim örgütlenmesi modern Batı sistemine benzer şekilde örgütlenmiş, günümüzde de varlıklarını sürdüren çok sayıda temel eğitim kurumunun temelleri atılmış, okulların sayısında ve türünde ciddi manada artış sağlanmış ve halkın eğitim imkânlarına erişimi yaygınlaşmıştır.

Kaynak, Aziz, Imperial Modernism and Education Reforms During the Reign of Abdülhamid II, Master's Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Taşansu Türker, 186 p.

ABSTRACT

Prior to the existing nation-state structures, as political-administrative organizations, the empires which dominated the world politics made reforms in order to continue their imperial structures when they confronted with the modernization process.

The empires faced with serious problems against necessity of modernization which has many aspects such as the Reformation, the Renaissance, the Enlightenment, Nationalism and Industrial Revolution. Reforms in economic, political and cultural areas faced with resistance from those who want to maintain the current status. This resistance, in non-Western societies like Russian, Japan and Ottoman empires, have led to polarization in each area and cut the speed of modernization. This process was also very painful in Ottoman Empire who tried to take the technique of the modern world but not culture of it. Modernization of the Ottoman empire extended the lifetime of the empire and has been effective in the establishment of subsequent Turkish Republic.

In the modernization of Ottoman Empire, Abdulhamid II, has a particular effect. This difference stems from his unique modernization understanding and reforms which were undertaken primarily in the area of education. Thanks to his reforms in the education area, organization of the education system was organized like modern Western system, a number of basic education institutions which are currently available were founded, number and type of the schools were increased, widespread access to educational opportunities was provided to people.